

SUTLEJ

A Multidisciplinary, Peer Reviewed Journal
(Volume-3)

2024

Government College Ropar
Punjab, India

SUTLEJ

A Multidisciplinary, Peer Reviewed Journal
(Volume-3)

2024

Government College Ropar
Punjab, India

Disclaimer

Views expressed in this journal are those of the contributors and are not of the publishers/editors.

ISSN: 2455-0760

Copyright: Sutlej

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the patron.

Published By:

The Principal

Government College, Ropar, Punjab, India

01881-222263

Printed By:

National Press Associates

Head Office: C-24, Ground Floor, Panchsheel Vihar, Malviya Nagar, New Delhi-110017, India

Regional Office: 79, GAD Nagar, Flower Enclave, Dugri, Ludhiana, Punjab-141013, India

Branch Office: G-1003, Prakriti Society, Baner-Balewadi Road, Balewadi Pune, 411045 Maharashtra, India

Email: npapublishing@gmail.com | www.npapublishing.in

Helpline: +91-9888934889, 7986925354

EXPERT ADVISORS PANEL

Dr. Gurnam Singh

Former Dean Academic, Founder Professor & Head Gurmat Sangeet
Punjabi University, Patiala
Shiromani Ragi
Sangeet Natak Akademi Awardee

Dr. Kesar Singh Bhangu

Professor of Economics (Retd.),
Centre for Research in Economic Change, Dept. of Economics
Punjabi University, Patiala

Dr. Sneh Lata Badhwar

Principal(Retd.)
Government College, Ropar

Dr. Sant Surinderpal Singh

Principal(Retd.)
Government College, Ropar

Dr. Mritunjay Sharma

D. Lit
Department of Performing Arts (Music)
Himachal Pradesh University
Shimla, India

PATRON

S. JATINDER SINGH

Principal
Government College, Ropar

CHIEF EDITOR

Dr. HARJUS KAUR

Associate Professor, Department of Music (V)
Government College, Ropar

EDITOR

Dr. JATINDER KUMAR

Assistant Professor, Department of Punjabi
Government College, Ropar

EDITORIAL BOARD

Dr. SUKHJINDER KAUR

Dr. NIRMAL SINGH

Dr. DALVINDER SINGH

Dr. ANU SHARMA

Dr. HARPREET KAUR

MESSAGE

It is with great delight that I introduce this edition of Suttlej, the esteemed research journal of our illustrious institute, steeped in a rich academic legacy. This volume presents a collection of research papers spanning diverse fields of knowledge, including literature, sciences, and development studies. I extend my warmest congratulations to all the scholars whose insightful contributions grace the pages of this issue.

I must commend the tireless efforts of the editorial board for their dedication in curating this well-crafted, informative, and enlightening publication. I dedicate this issue to our students, research scholars, and esteemed teaching community.

This journal aims to showcase research findings in Punjabi and English languages and literature, as well as advancements in the natural, physical, and life sciences, alongside studies in development. Let us mark this occasion with the hope that the 'Suttlej Journal of Literature, Science, and Development Studies' will serve as a valuable resource for students, researchers, educators, and policymakers alike.

Jatinder Singh

Principal

FOREWORD

Research is what drives humanity ahead. It is driven by curiosity: we become intrigued, ask questions, and immerse ourselves in learning everything there is to know. Learning is prospering. Without curiosity and investigation, progress would come to a halt, and our lives would be very different. Research is vital since it serves as the foundation for learning and comprehending our surroundings. It enables the investigation of fresh concepts and the production of something new. Research is important in education because it leads to changes in techniques and practices that contribute to human growth and civilization. In the teaching-learning process, research assists us in understanding societal challenges and developing answers to difficulties.

We frequently take for granted that there are research publications in every field of study, yet they would not exist if they were not required. As researchers, we believe that good research should be published in an appropriate research publication. Research journals are a valuable source of information and expertise that is easy to find and read. Readers could include industrial managers, researchers, and students. Research journals attempt to meet the demand for information by publishing the best papers available and focusing special issues on significant themes. By providing indexes and online searching, they assist readers in finding content. Part of this function in information distribution includes learning about best practices - which ideas and concepts work best in industry? Papers may test, compare, and evaluate both established and novel methodologies and concepts.

By focusing on emerging issues in industry, research journals attempt to establish the agenda for future study. This allows the research journal to guide future study, and it implies that writers must stay close to industry in order to report on the most recent emerging problems and trends. It should imply that researchers can utilize the journal to assist choose the path of their researches. Probably the most important role of any journal is to stimulate the usage and consideration of fresh ideas for everyone's benefit. To accomplish this, the publication must provide an accessible platform for showcasing current research findings.

Sutlej: Journal of Literature, Sciences, and Development Studies provides a publishing platform to researchers and scholars from different fields. Sutlej helps to create avenues for promotion and publication of research papers focusing on issues relating to the region and having profound impact on regional policy issues. The scope of the journal include, but not limited to, the following topic areas: science and technology, Social studies, planning and development, language and literature.

At present the world communities are at loggerheads with each other for establishing cultural, linguistic, economic and religious superiority. The present volume of the journal thus comes out at a curial time when the regional, national and international communities are facing numerous issues and uncertainty over a variety of issues and thus the studies included in this volume are of immense importance as they focus and probe difficult and aggravating societal problems.

The present volume includes studies focusing on ethical dilemmas faced by media professionals and the implications of unethical practices on society, gender issues arising due to COVID-19 pandemic and pressure faced by healthcare systems worldwide, assistive technologies including AI for facilitating and improving living standards of disabled individuals, Sikh history and culture in the modern world, policy issues pertaining to socio-linguistic, music and drama, environmental and climatic issues, global socio-economic dynamics and population migration trends, planning and developmental issues of the region, rapid advancement of AI technologies and growing concern about its potential to disrupt traditional job markets and affect the employment landscape, particularly for the youth population, and center-state relations and federalism in India with special reference to Punjab .

DR. K.S.Bhangu
Professor of Economics (Retd.),
Centre for research in Economic Change,
Dept. of Economics
Punjabi University Patiala

EDITORIAL

The Sutelj Journal of Literature, Sciences, and Development Studies ventures to connect academicians, policymakers, research students, and practitioners, linking the scientific, literary, and economic developments occurring in our midst. Human resource development is influenced by a innumerable factors and issues, spanning literary and cultural processes, genetic and physiological considerations, as well as social and economic interactions within society. The primary objective of this journal is to explore the dynamics of these interactions. It also seeks to foster collaboration among these influencing factors in the course of human resource development.

This issue of Sutelj strives to provide its readers, which include students, researchers, social scientists, governments, research institutions, universities, and colleges, with the latest and lesser-known research outcomes in the fields of science, literature, and developmental studies. The breadth of interests and disciplines represented by its readers and contributors is evident in areas such as public administration, political science, economics, home science, Gurmat Sangeet, dance, development studies, environmental studies, physics, chemistry, botany, zoology, geography, Punjabi, Hindi, and English literature. Sutelj encourages further research and discourse on scientific, literary, and developmental issues at local, regional, national, and international levels.

I am grateful to Mr. Jatinder Singh Gill, the college principal, for his inspiration and motivation to engage the staff in research activities and to complete this journal. Special thanks are due to the expert advisory panel, contributors, colleagues, and friends for their wholehearted support in shaping this issue. Finally, I extend my thanks to the team at Government College, Ropar for their efficient printing of the journal in record time. We welcome constructive feedback and suggestions from our readers, which will guide our team in the publication of future issues of the journal.

Dr. Harjus Kaur
Associate Professor

CONTENT

1. ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੂਰਾ/ਯੋਧਾ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਚਿਤਰਨ: ਸੰਖੇਪ ਅਧਿਐਨ ਜਗਪਾਲ ਸਿੰਘ	1
2. ASSISTIVE TECHNOLOGY FOR HOME RELAXATION AND CARE <i>Annu Rani, Vishal Goyal , Lalit Goyal</i>	6
3. THE ROLE OF MODELING IN THE CONTROL OF DISEASES AND PESTS <i>Kirti Bhagirath</i>	10
4. PUNJAB'S ROLE IN INDIA'S FEDERAL STRUCTURE: AN EXAMINATION OF CENTRE-STATE RELATION <i>Sanjay Khan</i>	15
5. ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਧਰੁਤਾਰਾ : ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	23
6. EXPLORING ETHICAL DILEMMAS IN MEDIA: A COMPREHENSIVE ANALYSIS <i>Anu Sharma</i>	27
7. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ	29
8. MARTYRDOM IN SIKHISM <i>Amanjot Kaur</i>	42
9. ਜੇਤੂ ਜਰਨੈਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨਰਿੰਦਰ ਕੌਰ	46
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਬਾਣੀ: ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਹਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ	51
11. IMPACT OF COVID-19 ON FEMALE HEALTH WORKERS IN INDIA <i>Jugdev Singh, Rupinder Kaur</i>	65
12. ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	75
13. THE THREAT FACING LOCAL FOLK MUSIC IN CONTEMPORARY TIMES:THEORETICAL PERSPECTIVES <i>Nitish Kumar</i>	82

14. INDIAN SPIRITUAL MUSIC

Harjas Kaur

88

15. LANGUAGE DIVISION WITHIN STATES: SOCIO-LINGUISTIC IMPACTS OF LANGUAGE CONTACT AND LANGUAGE POLICIES

Jatinder Kumar

92

16. ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ (ਅਲੰਕਾਰ, ਰਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)

ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ

103

17. LEVERAGING THE DIGITAL LANDSCAPE TO MITIGATE MIGRATION TRENDS

Pawandeep Kaur

111

18. RESEARCH JOURNAL: THE EFFECT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON YOUTH EMPLOYMENT IN INDIA

Kulwinder Kaur

116

19. ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ – ਇਕ ਅਧਿਐਨ

ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਕੌਰ

125

20. TECHNICAL TERMINOLOGY OF SIKH MUSIC (GURMAT SANGEET)

Gurdev Singh

132

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੂਰਾ/ਯੋਧਾ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਚਿਤਰਨ: ਸੰਖੇਪ ਅਧਿਐਨ

ਜਗਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਕਾਲਜ, ਨਯਾ-ਨੰਗਲ

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਆਧਾਰਿਤ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ, ਸੋਚਣੀਆਂ, ਕਰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਕਹਿਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਧਾਰ ਭੂਤ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਅੜ੍ਹ ਕੇ, ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਲੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸੂਰਾ/ਯੋਧਾ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਯੋਧਾ/ਸੂਰਾ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਰ/ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਹਰ ਉਸ ਧਿਰ/ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ, ਖਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹਿੱਤ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਵਿਚ ‘ਯੋਧਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਦੱਸੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ:– ਬਹਾਦਰ, ਵੀਰ, ਸੂਰਮਾ, ਸੂਰਬੀਰ, ਹਿੰਮਤੀ, ਸਾਹਸੀ, ਦਲੇਰ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਬਲਵਾਨ, ਤਾਕਤਵਰ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਆਦਿ।¹ ‘ਸੂਰਾ’ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਹੀ ਲੱਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਪੁਲਿੰਗ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ‘ਯੋਧਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਸੂਰਾ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅੜ੍ਹਨ, ਖੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲੜ੍ਹਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਬਲਰੇਜ਼ ਜੁਝਾਰੂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੂਝਦਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ, ਉਹ ਸੂਰਾ ਜਾਂ ਯੋਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ‘ਸੂਰਾ/ਯੋਧਾ’ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਚਿਤਰਨ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ‘ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ’ ਵਰਗੀਆਂ ਅਖਾਣਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਮਰ੍ਹਾ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅਪਮਾਨਿਤ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਦੱਬੀ-ਕੁਚਲੀ ਸਾਹ-ਸਤਹੀਣ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ, ਉੱਦਮ, ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ, ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਜੂਝਣ, ਫ਼ਤਹਿ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਕਲਾ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਅਗੰਮੀ ਜੀਵਨ, ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਕਹਿਣੀ, ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਰੌਸ਼ਨੀ ਭਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਹਿੰਮਤੀ, ਸੂਰੇ ਅਤੇ ਯੋਧੇ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿਖਾਈ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੂਰੇ/ਯੋਧੇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਰਮਗਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸੁੱਭ ਅਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਪਾ ਕੇ ਇੱਕ ਜਗਿਆਸੂ-ਯੋਧਾ ਬਣਕੇ ਉਭਰਨ ਦਾ ਵੱਲ ਦੱਸਦੀ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ

ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਾਂ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਮਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਕਿ ‘ਮੈਂ’ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਮੁੱਕ ਜਾਵੇ, ਨਿਮਰਤਾ ਆ ਜਾਵੇ, ਹੰਕਾਰ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇ। ਜੀਵਨ ਵੀ ਮਰਨ ਸਮਾਨ ਹੋ ਨਿਬੜੇ।”² ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਆਧਾਰਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ੳ) ਕਬੀਰ ਜਿਸੁ ਮਰਨੇ ਤੇ ਜਗੁ ਡਰੈ ਮੇਰੇ ਮਨਿ ਆਨੰਦੁ॥

ਮਰਨੇ ਹੀ ਤੇ ਪਾਈਐ ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਨੰਦੁ॥³

(ਅ) ਕਬੀਰ ਮਰਤਾ ਮਰਤਾ ਜਗੁ ਮੁਆ ਮਰਿ ਭਿ ਨ ਜਾਨੈ ਕੋਇ॥

ਐਸੀ ਮਰਨੀ ਜੇ ਮਰੈ ਬਹੁਰਿ ਨ ਮਰਨਾ ਹੋਇ॥⁴

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਪਾਂਧੀ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸੱਚ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਵਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਜਗਿਆਸੂ-ਯੋਧੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਲ ਜਹਾਨ ਵੀ ਉਸਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਚੈ ਮਾਰਗਿ ਚਲਦਿਆ ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਜਹਾਨ॥⁵

ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲਾ ਯੋਧਾ/ਸੂਰਾ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਜੂਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਸਦਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਾ ਕਉ ਹਰਿ ਰੰਗੁ ਲਾਗੇ ਇਸੁ ਜੁਗ ਮਹਿ ਸੇ ਕਹੀਅਤ ਹੈ ਸੂਰਾ॥

ਆਤਮ ਜਿਣੈ ਸਗਲ ਵਸਿ ਤਾ ਕੈ ਜਾ ਕਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੂਰਾ॥

ਠਾਕੁਰੁ ਗਾਈਐ ਆਤਮ ਰੰਗਿ॥⁶

ਜ਼ਰਾ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਲਾਤਾਂ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਕ ਡਰੇ, ਸਹਿਮੇ ਅਤੇ ਲਿਤਾੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਭੈਅ, ਸੂਰਬੀਰ ਅਤੇ ਮਰ-ਮਿਟਣ ਵਾਲਾ ਸੂਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਤ ਵਰਗੀ ਅਟੱਲ ਸਚਿਆਈ ਨੂੰ ਕਬੂਲਣ ਵਾਲੀ ਵੰਗਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਕੇਵਲ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਕ ਭੈਅ-ਰਹਿਤ ਯੋਧਾ ਬਣ ਸਕੇ।

(ੳ) ਪਹਿਲਾ ਮਰਣੁ ਕਬੂਲਿ ਜੀਵਣ ਕੀ ਛਡਿ ਆਸ॥

ਹੋਹੁ ਸਭਨਾ ਕੀ ਰੇਣੁਕਾ ਤਉ ਆਉ ਹਮਾਰੈ ਪਾਸਿ॥⁷

(ਅ) ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ॥

ਸਿਰ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ॥

ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ॥

ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਇ ਨ ਕੀਜੈ॥⁸

ਗੁਰਮਤਿ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਾ/ਯੋਧਾ ਬਣਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਸੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਪੰਥ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਹੰਢਾਅ, ਨਿਭਾਅ ਅਤੇ ਵਰਤਾਅ ਕੇ ਵੀ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤੱਤੀ ਤਵੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਵਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਤੇ ਸਰਬੰਸ ਵਾਰ ਕੇ।) ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰੇ/ਯੋਧੇ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਉੱਤਮ ਲੱਛਣ ਬਿਆਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਵਾਰਨ ਤੱਕ ਤੋਂ ਹਿਚਕਚਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭ ਤਾ ਕਾ॥

ਕੀਨੇ ਬਡੇ ਕਲੂ ਮਹਿ ਸਾਕਾ॥

ਸਾਧਨ ਹੇਤਿ ਇਤੀ ਜਿਨਿ ਕਰੀ॥

ਸੀਸੁ ਦੀਆ ਪਰ ਸੀ ਨ ਉਚਰੀ॥

ਧਰਮ ਹੇਤਿ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ॥

ਸੀਸੁ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰੁ ਨ ਦੀਆ॥⁹

ਸੂਰੇ/ਯੋਧੇ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਰੜੇ ਵਰਣਾਂ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ਨਿਰਭੈਤਾ, ਜੁਝਣ, ਲੜਨ ਅਤੇ ਮਰਨ ਦੇ ਜੁਝਾਰੂ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(ੳ) ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ ਪਰਿਓ ਨੀਸਾਨੈ ਘਾਉ॥

ਖੇਤੁ ਜੁ ਮਾਂਡਿਓ ਸੂਰਮਾ ਅਬ ਜੁਝਨ ਕੇ ਦਾਉ॥

ਸੂਰਾ ਸੇ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤੁ॥

ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ॥¹⁰

(ਅ) ਜਬੈ ਬਾਣ ਲਾਗਯੋ॥ ਤਬੈ ਰੋਸ ਜਾਗਯੋ॥¹¹

(ੲ) ਦੇਹਿ ਸਿਵਾ ਬਰ ਮੇਹਿ ਇਹੈ ਸੁਭ ਕਰਮਨ ਤੇ ਕਬਹੂੰ ਨ ਟਰੋਂ॥

ਨ ਡਰੋਂ ਅਰਿ ਸੇ ਜਬ ਜਾਇ ਲਰੋਂ ਨਿਸਚੈ ਕਰ ਅਪਨੀ ਜੀਤ ਕਰੋਂ॥

ਅਹੁ ਸਿਖ ਹੋਂ ਆਪਨੇ ਹੀ ਮਨ ਕੇ ਇਹ ਲਾਲਚ ਹਉ ਗੁਨ ਤਉ ਉਚਰੋਂ॥

ਜਬ ਆਵ ਕੀ ਆਉਧ ਨਿਦਾਨ ਬਨੈ ਅਤ ਹੀ ਰਨ ਮੈ ਤਬ ਜੁਝ ਮਰੋਂ॥¹²

ਸੂਰੇ/ਯੋਧੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ “ਦੂਜਾ ਨੁਕਤਾ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦੇਹ ਮਹਿਜ਼ ਰੋਸ ਜਾਂ

ਸ਼ਿਕਵੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦ੍ਵੇਹੀ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀ ਪਿੱਛੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦ੍ਵੇਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਨਵ-ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹਮਸਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਠਨਾਈਆਂ ਸਹਿਣ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਕਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਵੀ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀ ਵਿਅਕਤੀ (ਸੂਰੇ/ਯੋਧੇ) ਦੁਆਰਾ ਅੱਕ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਵਿਦਰੋਹ ਲਈ ਸ਼ਸਤਰ ਚੁੱਕਣ ਨੂੰ ਜ਼ਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਚੁ ਕਾਰ ਅਜ ਹਮਰ ਹੀਲਤੇ ਦਰ ਗੁਜ਼ਸਤ॥

ਹਲਾਲ ਅਸਤ ਬੁਰਦਨ ਬ ਸਮਸ਼ੀਰ ਦਸਤ॥¹³

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

“ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਕੌਮ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਘਿਣਾਉਣੀ, ਵਿਕਰਿਤ ਰੋਗੀ, ਧੁਆਂਖੀ ਅਤੇ ਸੜਾਂਦ ਮਾਰਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ, ਨਿਰੋਗ, ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਕਲਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ, ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ, ਵਡਪੁਰਸ਼, ਪਰਮ-ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਹਾਨ ਰਹਿਬਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਬੇਦੀਆਂ ਤੇ ਜਰਜਰਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਉਚੇਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਉਚਿਆਉਂਦੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਰਹਿਬਰ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਉਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੈਣ ਦੀ ਹਰ ਭਾਵਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”¹⁴ ਗੁਰਮਤਿ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਬਿਲਕੁੱਲ ਢੁੱਕਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਸੂਰਾ/ਯੋਧਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੰਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਵਸਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ:-

(ੳ) ਨਾਨਕ ਸੇ ਸੂਰਾ ਵਰਿਆਮੁ ਜਿਨਿ ਵਿਚਹੁ ਦੁਸਟ ਅਹੰਕਰਣੁ ਮਾਰਿਆ॥¹⁵

(ਅ) ਸੇ ਸੂਰਾ ਕੁਲਵੰਤੁ ਸੇਇ ਜਿਨਿ ਭਜਿਆ ਭਗਵੰਤ॥¹⁶

(ੲ) ਜੇ ਸੂਰਾ ਤਿਸ ਹੀ ਹੋਇ ਮਰਣਾ॥

ਜੇ ਭਾਗੈ ਤਿਸੁ ਜੇਨੀ ਫਿਰਣਾ॥¹⁷

(ਸ) ਜੇ ਇਸੁ ਮਾਰੇ ਸੋਈ ਸੂਰਾ॥

ਜੇ ਇਸ ਮਾਰੇ ਸੋਈ ਪੂਰਾ॥¹⁸

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੌਰਵ (Human Dignity) ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ (Human Rights) ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ‘ਸੂਰਾ/ਯੋਧਾ’ ਬਣਨ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੇ ਗੌਰਵ, ਹੱਕ-ਸੱਚ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਲੜਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਊਣ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ-ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁਰਜਾ-ਪੁਰਜਾ ਕੱਟ ਕੇ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ-ਕਾਵਿ, ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਿਮ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਸਤਰ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੇ

ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਬਿਰਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਸੂਰੇ/ਯੋਧੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Punjabipedia.org (ਯੋਧਾ)
2. ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਅੰਕ 78, ਮਾਰਚ 2015, ਪੰਨਾ 288.
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1364.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 555.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 133.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 679.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1102.
8. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 1412.
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਭਾਗ ਪੰਜਵਾਂ ਨਰਾਜ ਛੰਦ
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1105.
11. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਭਾਗ ਅਠਵਾਂ
12. ਉਹੀ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ
13. ਉਹੀ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ
14. ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, 2011, ਵੈਲਵਿਸ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 14.
15. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 86.
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 300.
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1019.
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 238.

ASSISTIVE TECHNOLOGY FOR HOME RELAXATION AND CARE

Annu Rani **Vishal Goyal *Lalit Goyal*

**Asistant Professor, Govt. College, Ropar, India*

***Professor, Department of Computer Science, Punjabi University Patiala, Punjab, India*

****Associate Professor, Department of Computer Science, DAV College, Jalandhar, Punjab, India*

ABSTRACT

Individuals with physical and cognitive disabilities encounter daily challenges while attempting tasks that non-disabled individuals effortlessly perform within seconds. Assistive Technologies (AT) encompasses modules and arrangements designed to alleviate these challenges, aiming to enhance the mental and physical capabilities of disabled individuals. AT not only facilitates their daily activities but also boosts their confidence, improves their standard of living, and fosters optimism. In the rapidly advancing landscape of modern technology, Artificial Intelligence (AI) and various technologies contribute to the continuous development of machines, motors, electronic devices, and powerful batteries. This progress enables disabled individuals to achieve greater self-dependence. Today, assistive technology devices are highly efficient and well-suited for the needs of disabled individuals. The purpose of this chapter is to offer in-depth knowledge about diverse types of disabilities, the unique challenges faced by disabled individuals, and how they can judiciously select and utilize assistive devices and mobile apps to lead independent and comfortable lives.

Keywords: Aids, Assistive Technology, Comfort, Communication, Devices, Disability, Disabled People, Disease, Difficulty, Guardian, Help, Independence, Home, Individual, Mobility, Obstacles, Product, Person, Services

1. INTRODUCTION

The equipment used to help a disabled person's health and daily activities is known as assistive technology [1]. It encourages an individual with a disability to carry out ADLs (activities of daily living) on their own. Activities related to eating, dressing, bathing, using the restroom, moving about, and maintaining personal devices are known as ADLs. Major everyday tasks that are difficult or impossible for the person to do are assisted by assistive technologies. The three main tenets of ability promotion are increased autonomy; less time spent on activities of daily life, and increased enjoyment from engaging in everyday activities. For instance, assistive feeding gadgets can help people who are unable to eat for themselves, wheelchairs can greatly aid in independent movement for those who are unable to walk, and hearing aids can help those with hearing impairments hear more clearly [2]. A handicapped person can live a good, independent life and participate more in social events by adopting assistive technology. People with disabilities have benefited much from technology as it offers them independence, security, comfort, and enjoyment, among other things. By employing AT, many handicapped persons now achieve great recognition and notoriety in society. Numerous corporations, like Apple, Facebook, Flipkart, Google, Tata Group of Industries, and IBM Corporation, have been concentrating on enhancing their services' accessibility for those with disabilities and developing adaptable equipment to enhance the quality of life for its users. An estimated 4,000 assistive technology gadgets have been developed for the elderly and disabled, according to current estimates.

2. DISABILITY

More than one billion (1,000,000,000) people all over the world, making up approximately 15% of the total population live with some kind of disability [3]. The WHO disability report states that the number of individuals with disabilities is raising daily due to the global increase in serious health issues such diabetes, hypertension, heart disease, respiratory disorders, and mental disorders. The rise in disabilities is also caused by other environmental factors, such as vehicle accidents, roadside incidents, earthquakes, volcanoes, floods, and quarrels.

3. COMMON BARRIERS FACED BY PEOPLE WITH DISABILITIES

Every person experiences issues, conflicts, and adversity occasionally. However, compared to healthy persons, people with impairments face more difficult and frequent problems. The handicapped person frequently faces a variety of challenges in his life that make it difficult or impossible for him to perform.

Communication challenges: Communication challenges are experienced by individuals with difficulties in speaking, hearing, understanding, reading, or writing, leading them to employ various methods to engage with those without

such disabilities.

Physical barriers: Physical barriers refer to structural impediments in both natural and artificial settings that impede or block mobility.

Social obstacles: societal determinants of health care, or the circumstances in which individuals are born, develop, comprehend, observe, feel, think, live, and function, are linked to societal constraints that might result in diminished working ability among the disabled.

3.4. Transportation impediments: These arise from inadequate transportation, which makes it difficult for an individual to exercise self-determination and function in society [4].

4. ASSISTIVE TECHNOLOGIES FOR HOME RELAXATION AND CARE FOR DISABLED PEOPLE

Many kinds of assistive technology are now offered online, in stores, in malls, and in markets. Disabled persons choose assistive assistance in accordance with the requirements to live comfortable and independent lives.

4.1 Mobility aids

1. A physical impairment may mean that a person needs assistance to walk. Manual and motorized wheelchairs, canes, crutches, walkers, scooters, prosthetic limbs, artificial legs, supporting seats, corner chairs, walking sticks, tricycles, walking frames, and orthotic aids are among the mobility equipment intended to help with mobility aids[19]. These gadgets help their users become more independent, confident, and self-reliant, among other things [5].
2. Wheelchair: A wheelchair is a device used by those who are unable to walk as a result of spinal cord injuries, cerebral palsy, muscular dystrophy, sickness, or issues associated with ageing, among other conditions. When a lengthy trip is necessary if someone has severe limitations, wheelchairs are also more comfortable [6].
3. Scooters: Those with mobility impairments can benefit from scooters. Similar to wheelchairs, a scooter's seat is positioned on four or five wheels. The impaired user used the steering wheels to control direction and placed his feet on designated spots.
4. Crutches are a medical device used by patients who are able to support their own weight in addition to using their arms and shoulders for stability and balance. Canes are useful for persons who struggle with stability and balancing and who are at danger of falling suddenly [7]. Feel comfortable and confident when walking with a cane or walking stick [8].

4.2 Listening and Hearing Aids

Those who are hard of hearing can hear better with the use of hearing aids. A tiny, battery-operated device worn in the ear or behind it, a hearing aid enhances a person's ability to hear[9]. In order to enable interaction and participation in day-to-day activities, it boosts sound waves. It is made up of three parts. With the use of a microphone, which converts sound waves into electrical impulses, sound signals are acquired. These impulses are sent to an amplifier, which boosts their intensity and uses a speaker to deliver the signals into the ear. There are three types of hearing aids: in-the-ear, behind-the-ear, and canal.

4.3 Cognitive Devices

The ability to detect, recognize, comprehend through thought, and process information is known as cognition. It describes the mental processes that include planning, memory, idea generation, reasoning, and problem-solving. A person's intellectual capacity can be impacted by a variety of conditions, including long-term stress, brain injuries, dementia, social isolation, intellectual disability, childhood abuse, mental illness, and grief.

4.4 Reassuring-Devices

Holding one of his favorite things—a toy, a cup, a blanket, his favorite color bed sheet, or any sentimental item—can make a person with cognitive impairment feel good or joyful. In addition to providing comfort, pets may also provide happiness to an individual. People can be comforted, supported, pacified, and cheered up with them. The "Squeeze Machine" is another tool that may be used to calm and help those who are experiencing cognitive impairment. In general, those with autism spectrum disorders, the gadget is used to soothe very sensitive or unmanageable individuals.

4.5 Limit motor skills aids

Individuals with restricted hand strength or those without hands use other body parts, such as the elbow, forehead, etc., to do their tasks.

1. **Adaptive switches:** These devices allow users with physical limitations to control and utilise any switched device, such as tablets, phones, or PCs. When pushing these switches, a person with a physical impairment can use their head, toe, thumb, chin, forehead, and elbow, according on what is comfortable for them.
2. **Mouth Stick:** A mouth stick is a device that is inserted into the mouth of a person who is physically unable to enable them to play computer games, touch the screen of their phone, and even push keys on a keyboard.
3. **Environmental Control Devices:** In the modern era, an individual with physical disabilities can effortlessly operate Environmental Control Devices provided they are able to utilise an alternative input mode. This allows them to effortlessly operate electronic appliances such as fans, cookers, heaters, tube lights, and electronically controlled doors within their homes.
4. **Personal Emergency Response System:** An aid for those with physical limitations is a personal or medical emergency response system. Typically, these devices take the shape of a wearable bracelet, pin, or clip that fastens to clothing, or transmitters that are worn in pockets or around the neck. In the event of an emergency of any kind, the person can designate a care by pressing a button on the gadget.
5. **Speech and Voice Recognition Devices:** These are helpful tools for persons with disabilities who are unable to touch a touch screen or type keys on a keyboard to enter data into a computer. By using some specialized speech and voice recognition software, one may communicate with computers to enter commands and data simply by speaking to them [10].

4.6 Vision aids

Visual impairments significantly affect a person's ability to do daily tasks. Numerous assistive technology devices, ranging in price from inexpensive to costly, can be utilised to foster self- assurance, enhance engagement, and promote self-governance. These devices include but are not limited to Braille systems, cell phones, radios, low vision lamps, screen readers, white canes, magnifiers, large and bold print books, Glare Control Devices, telescopes, translation systems, Closed Circuit Television (CCTV), and more [7].

1. **Optical magnifiers:** These devices increase or magnify the picture that is created on the retina of the eye. Domes, hand-held, hanging, lit stands, eyeglasses, telescopes, pocket magnifiers, etc. are a few examples [11].
2. **GPS Locator:** This is a useful tool for those with limited eyesight or vision impairment. People with vision impairments may travel independently and not worry about getting lost or taking the wrong route by utilising this technology.
3. **Braille Translator Software (BTS):** Braille conversion software translates digital data into a format that can be read by a Braille embosser, which then prints out the original data. A variety of digital text formats, including plain text documents, Microsoft Word, RTF files, PDFs, log files, and HTML files, may be read by BTS [30]. Euler, Duxbury Braille Translator, Dolphin Easy Converter, Index Braille app, Braille 2000 US, and other programmers are examples of standard conversion applications.
4. **Screen Readers:** Applications known as screen magnifiers or enlargement aid folks with limited vision in reading information on screens [12]. To make the content easier to read, screen expansion enlarges the text as we write it. **Audio Format Materials (AFM):** These are incredibly beneficial for many individuals, including students, who have limited eyesight or visual impairments. With the use of hearing aids like iPods, CD players, DAISY (Digital Accessible Information System), computers, and other applications, students may access and read materials, information, and documents in this manner.

4.1 Home Security and Safety

People with disabilities can live safe and secure lives at home thanks to a multitude of equipment [13]. Smart windows, doorbells, locks, and other tiny devices provide their houses a higher level of protection and lessen their guardians' worry. These tools also assist the guards in keeping an eye on potential guests. Devices that can assist handicapped people live independently for longer include carbon monoxide detectors, water overflow sensors, power plugs, fire and smoke alarms, alert sentry systems, and smart lighting [14].

5 BENEFITS OF ASSISTIVE TECHNOLOGY DEVICES IN INDIVIDUALS' LIFE

With the use of assistive technology, a handicapped person may do their task independently of others. AT lessens worry for caretaker and enhances the quality of life for the impaired person [15]. Thanks to technology, a large number of individuals with disabilities now lead independent lives, receive excellent educations, and take part in social, educational, and domestic activities. By utilizing technology, they are overcoming obstacles and gaining self-assurance. With the use of assistive technology, parents with impairments may care for their kids. Braille layout can be used by a blind mother to help her blind kid with a math's assignment. A wheelchair allowed a paralyzed woman to walk with her kid. When discussing a reading lesson or tale with his child, a hard-of-hearing parent might utilize a hearing device. If a learner is unable of using their hands, they may still type papers and even draw with a mouth stick. AT contributes to special education, offers equal chances, and supports the aspirations of students with disabilities. To put it succinctly, AT educates persons with disabilities how to function in society.

CONCLUSION

This paper provides extensive information on disabled individuals who experience severe difficulties. The rapidly advancing technology of today has greatly aided those with disabilities in being more independent and content in society. Numerous gadgets and mobile applications have been developed and introduced onto the market to assist individuals who want some assistance with their daily tasks. Eyeglasses or Braille format are helpful for those with low vision or visual impairments, and hearing aids and other devices are helpful for people with hearing issues. To put it succinctly, the helper gadgets enable them to function independently by supplying the working circumstances.

REFERENCES

1. R. Erdem, —Students with special educational needs and assistive technologies: A literature review, *Turkish Online J. Educ. Technol.*, vol. 16, no. 1, pp. 128–146, 2017.
2. D. Maor, J. Currie, and R. Drewry, —The effectiveness of assistive technologies for children with special needs: A review of research-based studies, *Eur. J. Spec. Needs Educ.*, vol. 26, no. 3, pp. 283–298, 2011, doi: 10.1080/08856257.2011.593821.
3. M. A. Hersh and M. A. Johnson, —Disability and Assistive Technology Systems, *Assist. Technol. Vis. Impair. Blind People*, no. May, pp. 1–50, 2008, doi: 10.1007/978-1-84628-867-8_1.
4. J. H. Love, —A qualitative study on the challenges faced by entrepreneurs living with physical disabilities within the Sebokeng Township of South Africa, *SME inn*, vol. 3, no. 5, pp. 1–13, 2016.
5. S. R. Faruqui and T. Jaeblo, —Ambulatory assistive devices in orthopaedics: Uses and modifications, *J. Am. Acad. Orthop. Surg.*, vol. 18, no. 1, pp. 41–50, 2010, doi: 10.5435/00124635-201001000-00006.
6. B. Choudhury and A. Bose, —Mobility Aids, *A Handbook of Physiotherapy*, pp. 102–102, 2006, doi: 10.5005/jp/books/10013_13.
7. A. Bhowmick and S. M. Hazarika, —An insight into assistive technology for the visually impaired and blind people: state-of-the-art and future trends, *J. Multimodal User Interfaces*, vol. 11, no. 2, pp. 149–172, 2017, doi: 10.1007/s12193-016-0235-6.
8. P. Arefin, S. Habib, A. Arefin, and S. Arefin, —A comparison of mobility assistive devices for elderly and patients with lower limb injury: Narrative Review, *Int. J. Aging Heal. Mov.*, vol. 2, no. 1, pp. 13–17, 2020, doi: 10.6084/m9.figshare.12318608.v1.
9. R. F. Holt, —Assistive hearing technology for deaf and hard-of-hearing spoken language learners, *Educ. Sci.*, vol. 9, no. 2, 2019, doi: 10.3390/educsci9020153.
10. F. R. Sharma and S. G. Wasson, —Speech recognition and synthesis tool: assistive technology for physically disabled persons, *Int. J. Comput. Sci. Telecommun.*, vol. 3, no. 4, 2012.
11. Y. Madhuri, G. Anitha, and M. Anburajan, —Vision-based sign language translation device, *2013 Int. Conf. Inf. Commun. Embed. Syst. ICICES 2013*, no. January 2015, pp. 565–568, 2013, doi: 10.1109/ICICES.2013.6508395.
12. P. R. Singh, —Blind Handicapped Vs . Technology : How do Blind People use Computers ? 2 S O HOW DOES A BLIND PERSON ACTUALLY KNOW, *Int. J. Spec. Educ.*, vol. 3, no. 4, pp. 1–5, 2012.
13. N. Chaitra, C. S. Ashwini, and S. Zaidi, —A research on home automation for elderly and physically challenged people by using IOT, *Int. J. Innov. Technol. Explor. Eng.*, vol. 8, no. 6 Special Issue 4, pp. 473–475, 2019, doi: 10.35940/ijitee.F1098.0486S419.
14. S. P. PANDE and P. SEN, —Review On: Home Automation System For Disabled People Using BCI, *IOSR J. Comput. Sci.*, vol. 2014, pp. 76–80, 2014.
15. A. Ahmed, —Perceptions of using assistive technology for students with disabilities in the classroom, *Int. J. Spec. Educ.*, vol. 33, no. 1, pp. 129–139, 2018.

THE ROLE OF MODELING IN THE CONTROL OF DISEASES AND PESTS

Kirti Bhagirath

Department of Mathematics, Government College Ropar

ABSTRACT

Effective integrated pest management (IPM) programs rely on various factors such as host-parasitoid ratios, initial densities, timing of parasitoid releases, insecticide application dosages and timings, and levels of host-feeding and parasitism. Pest management specialists have utilized mathematical models of population dynamics to assist in devising control strategies. Manetsch and Park defined a model as an abstract representation of a real-world system that mimics certain aspects of the actual system. Modeling in pest management not only aids in forecasting pest populations but also provides solutions to problems such as strategy, tactics, and state selection. One such model is FRUTFLY, which has successfully predicted fruit fly emergence. Similarly, weather variables also play a significant role in the onset of plant diseases. Extensive studies on favorable weather variables for wheat rust, bacterial blight of rice, etc., have enabled researchers to anticipate future plant disease problems.

Keywords: Population Dynamics, Frutfly, Pest, Parasitism, Disease Management

INTRODUCTION

Agriculture, which is often fraught with uncertainty, relies on dependable and well-timed forecasts (Agrawal and Mehta, 2007). Pests and diseases are primary factors leading to crop yield reduction. To mitigate yield loss, timely and targeted application of remedial measures is essential, requiring prior knowledge of the timing and severity of pest and disease outbreaks. Therefore, it is crucial to consider factors affecting crop yield and pest and disease infestation.

Models can provide reliable forecasts of crop yield before harvest and forewarn of pest and disease attacks, enabling timely implementation of suitable plant protection measures. Successful pest and disease control programs require efficient monitoring of pest populations, host-parasitoid ratios, initial parasitoid densities, timing of parasitoid releases, insecticide application dosages and timing, and levels of host feeding and parasitism. Modeling, as an effective mathematical tool, can aid in designing appropriate control strategies and assist in management decision-making (Tang and Cheke, 2008; Plant and Mangel, 1987).

Forecasting pest attacks is considered crucial for the effective implementation of integrated pest management. Mathematical models designed for forecasting purposes meticulously predict pest incidence, enabling effective pest control when the most susceptible stage of the pest is prevalent. This approach allows for the need-based use of pesticide applications, prevention of resistance, resurgence, and residue, and production of high-quality food products.

Models not only aid in forecasting but also play a significant role in decision-making regarding the timing of pest control by chemical methods. This decision-making process can lead to sustainable pest control with minimal hazards to non-target organisms and the environment. This review emphasizes the concept of models, systems, simulation, and their role in insect pest management. It also highlights the classification of modeling by Jeffers (1978), which is well-suited to pest management settings.

MODEL AND SYSTEM

Manetsch and Park (1982) [19] defined a model as an abstract representation of a real-world system that mimics certain aspects of the real-world system. On the other hand, a system is characterized by a set of common features shared by all systems and consists of interdependent units or components that interact with each other (Miller and Miller, 1984) [21].

Models are derived from real-world systems and involve similar components as the real-world system, providing detailed insights into the functioning of different system components. Since precise predictions regarding future pest numbers or the optimal timing of pest control methods cannot be made directly from real-world systems, each component's effect on natural phenomena is studied. These components are then expressed as mathematical functions, and suitable mathematical expressions are formulated based on the relationships between these components. This is why these models serve as reliable tools for prediction and decision-making.

MODELING IN INSECT PEST MANAGEMENT

Mathematics has proven to be a powerful tool for modeling pest populations. Agricultural crops, being managed ecosystems, require timely management of insect pests. Pest control experts have therefore placed significant emphasis on mathematical theories of population dynamics to assist them in their task (Plant and Mangel, 1987) [24].

In agricultural pest management, three primary problems are typically faced:

1. Strategy selection: determining the appropriate mix of chemical, biological, and cultural practices for pest control
2. Tactics selection: determining the specific way in which pest control will be applied in response to a particular state of pest infestation.

3. State estimation: determining whether the pest population has reached a level where active pest control is warranted, known as the economic threshold (Stern et al., 1959).

In practice, these three problems are closely related. For strategy selection, combining chemical control with the sterile insect technique has proven highly effective for suppressing or eradicating insect populations. Tactics selection involves determining the optimal schedule for pesticide application. State estimation can be illustrated through two examples: estimating the population of a pest species in a particular field and rapidly delineating the extent of infestation of an invasive pest.

STRATEGY SELECTION: THE INTEGRATED PEST MANAGEMENT (IPM) APPROACH

Strategy selection is typically carried out within the framework of an integrated pest management (IPM) plan. The fundamental concepts of IPM include the idea that chemical control should complement, not replace, biological and cultural control methods. Moreover, no control action should be taken until the level of insect pest infestation surpasses an economic threshold, where the cost of treatment becomes justifiable. Mathematical modeling plays a crucial role in strategy selection within the IPM context, aiding in determining the optimal strategy for releasing sterile insects, typically males when sex separation is feasible. Mathematical analysis not only helps in situations where the sterile insect technique is appropriate but also demonstrates how chemical controls can be best used in conjunction with other methods. A landmark paper by E.F. Knipling in 1955 [13] discussed eradication or control using the sterile insect technique (SIT).

TACTICS SELECTION: SCHEDULING PESTICIDE APPLICATION

After selecting a particular strategy for dealing with an insect pest, the farmer must determine the tactics to be used in implementing this strategy. Mathematical modeling also plays a prominent role in tactics selection. Assuming the farmer has opted for complete reliance on a single pesticide and plans to apply it in advance without monitoring the pest population, the problem is to determine the best time or times to apply the pesticide. The objective is to maximize net profit over a fixed time horizon, considering possible resistance to the pesticide. Resistant individuals are more likely to survive pesticide applications, leading to an increase in resistant generations and eventual loss of pesticide effectiveness.

Pest Forecasting

Pest forecasting guides farmers regarding the timing of pest incidence, enabling targeted pesticide applications and reducing pesticide usage while achieving effective results (Mahal et al., 2011) [18]. Pest forecasting models, which use statistical procedures such as ANOVA, factorial analysis, regression, and multiple regression, are valuable for these predictions. For pest management experts, predicting pest pressure, timing, and level is crucial for planning and decision-making (Maelzer and Zalucki, 2000) [17]. Mahal et al. (2011) [18] describe the prerequisites for developing pest forecasting models, including:

1. Quantitative seasonal studies: involving seasonal abundance and population sampling.
2. Life history and pest biology: including lifespan, survival rate, food sources, intrinsic growth rate in field and laboratory.
3. Ecological studies: to understand pest population buildup, natural mortality factors, and critical stages.
4. Crop Phenology: understanding crop cultivars, fertilizer dosages, irrigation, and plant spacing influencing crop phenology.
5. Natural enemies: considering the population of natural enemies present at various intervals in the crop.
6. Agro-ecosystem: involving changing cropping patterns and crop diversification, providing suitable niches for pest buildup.

PEST FORECASTING MODELS: CASE STUDY ON MUSTARD APHID IN PUNJAB

Dhaliwal et al. (2005) [7] conducted a study in Ludhiana from 1988-89 to 1997-98 to assess the use of agrometeorological indices for forecasting mustard aphid infestation on Raya (*Brassica juncea*). They developed a formula to measure the relationship between weekly aphid populations and the humid-thermal ratio.

During the years 1992-93 and 1996-97, high infestations were observed, with aphid populations ranging from 700 to 1300 aphids per plant. Growing degree days accumulated from December 1st for all the years studied. A pest weather diagram created during the high infestation years revealed that low minimum temperatures, high morning relative humidity, and reduced solar radiation or sunshine hours favored aphid population growth.

Historical data on mustard aphid and mean temperature were analyzed from 1988-89 to 2003-04. Mean temperature during January was compared for both low and high aphid attack years. It was observed that the mean temperature during January remained below 13°C during high aphid attack years. The years of aphid attack were comparatively warmer than the years with low aphid attack incidence.

Other models for pest forecasting are listed in the table below.

Table 1: Various Pest forecasting models around the world

Insect	Forecasting Models	Parameters	Country	Reference
Whitefly, Pyrilla, Fruit fly	Ordinal logistic Model	Max temp., Min temp. and RH	India	Agrawal and Mehta (2007)
Helicoverpa sp.	CLIMAX	Temperature and humidity	Australia	Zalucki and Furlong (2005)
Dysaphis plantaginea, Grapholita lobarzeweskii	SOPRA	Air and soil temperature	Switzerland	Graf et al (2002)
Aphis fabae	FLYPAST	Suction trap data	UK	Knight et al (1992)
Scirtothrips dorsalis	NAPFAST	Degree days and cold temp. survival	USA	Nietschke (2008)

MOTHZV: Computer-Based Simulation Model

A computer-based simulation model called MOTHZV has been developed to predict the population dynamics of *Helicoverpa* species (Witz et al., 1985). This model uses early-season data on eggs, larvae, or adults to forecast the timing and size of potentially damaging populations later in the season. Pheromone traps are used to measure early-season numbers of *Helicoverpa* adults. These trap data, combined with climatic variability and crop phenology, are inputted into the MOTHZV model to predict the timing of future *Helicoverpa* generations.

Degree Day Model of *Helicoverpa armigera*

Dalal (2014) conducted experiments on *Helicoverpa armigera* at different alternating temperatures ranging from 25:10 to 30:16 °C to estimate the exact time of development of various immature stages, including the egg, larval, and pupal stages. The development of immature stages was found to be inversely proportional to the mean development temperature. The mean temperature was calculated using the formula:

$$\text{Mean Temperature} = \frac{[(\text{maximum temperature} \times \text{No.of hrs}) + (\text{minimum temperature} \times \text{No.of hrs})]}{24}$$

The development threshold temperature was calculated using a linear regression equation ($y = a + bx$) for each immature stage, establishing the relationship between development rate (y) and temperature (x). Values for the lower threshold temperature were estimated according to the equation by Campbell et al. (1974). Dalal and Arora (2016) predicted increased food consumption by *H. Armigera* on tomato crops, leading to greater damage.

Non-linear Models

Linear models can estimate the lower threshold temperature (T_{min}) for insect development but cannot determine the upper threshold temperature (T_{max}) and optimum temperature threshold (T_{opt}) limits. Various researchers (Lactin et al., 1995; Briere et al., 1999) have developed temperature-dependent non-linear models to estimate these temperature limits. T_{opt} represents the temperature where the development rate of the insect is highest, while both T_{min} and T_{max} mark the temperatures where the development rate ceases. Several studies have applied non-linear models to estimate T_{min} , T_{max} , and T_{opt} . Noor-UI-Ane (2017) successfully estimated the temperature thresholds of both *H. armigera* and its parasitoid *Habrobracon hebetor* using non-linear models.

FRUFLY Model

A dynamic population model named FRUFLY, covering the complete life cycle of the fruit fly *Ceratitis capitata*, was developed by Messousi et al. (2008). This model determines the optimal behavior of different system components during the life cycle, adjusting for limiting factors such as temperature, humidity, parasitism, and predation. The FRUFLY degree day model uses the effects of temperature on immature stage developmental times to study population dynamics of medfly, *Ceratitis capitata*. Flight activity was studied in the field using para-pheromone traps to test the model. FRUFLY simulations matched experimental data from para-pheromone traps and predicted the appearance of various generations of adults over time. FRUFLY simulation modeling is a valuable tool for identifying insect pest population sizes and can help determine the exact timing for management options.

Area-Wide Pest Management (AWPM)

Lindquist (2001) defined Area-Wide Pest Management as "a long-term planned campaign against an insect pest population in a relatively large predefined area with the objective of reducing the insect population to a non-economic status."

Models for Area-Wide Pest Management (AWPM)

One of the ongoing challenges in pest management is determining the minimum size of the target area necessary for an Area-Wide Pest Management (AWPM) program to be both technically feasible and economically viable. Often, decisions are made based on intuition rather than scientific principles due to a lack of practical experience and suitable models. Hence, a conceptual

mathematical model has been developed to estimate the minimum area required to effectively implement a series of control tactics under the AWPM approach for insect pests with sufficient biological input data.

To ensure the model's applicability across various pest species amenable to AWPM, it was developed in a generic manner with minimal assumptions. This prototype model serves as a decision-support tool for assessing the minimum dimensions of an intervention area needed to establish a pest-free zone. For model development, two main scenarios were considered: (1) a fixed-area model, where the control area remains constant, and (2) a rolling-carpet model, where the control area expands over time. Hendrichs et al. (2005) outlined the basic spatial elements of an AWPM program, including the core area and the buffer zone.

The core area is where efforts are concentrated to reduce or eliminate the pest species. It may contain valuable resources or have strategic importance by protecting crops elsewhere or safeguarding humans and livestock from disease vectors. The buffer zone surrounds the core area and aims to eradicate target insects within it, including those entering from outside. It is defined as the region of an AWPM program large enough to prevent pest movement from outside the buffer to the core area before being eradicated by control methods within the buffer zone.

In the fixed-area model, buffer zones surround the core area on all sides, as seen in the fruit fly eradication program in Chile (Gonzalez and Tronsco, 2007). In the rolling-carpet model, a buffer is established on only one side, with pest-free zones on the other sides. The width of the buffer zone is crucial in determining the minimum area of an AWPM program, as it determines the smallest feasible program. Both models include biological and economic components, such as dispersal and break-even analysis.

An example of successful implementation of the rolling-carpet principle is the eradication of the New World screwworm, *Cochliomyia hominivorax* Coquerel, from Mexico to Panama (Wyss, 1998).

MODELS FOR AREA-WIDE PEST MANAGEMENT (AWPM)

Determining the minimum area necessary for an effective Area-Wide Pest Management (AWPM) program is a recurrent concern for pest managers. Often, decisions are made based on intuition rather than scientific principles due to a lack of practical experience and suitable models. Therefore, a conceptual mathematical model has been developed to estimate the minimum area required to apply a series of control tactics effectively under the AWPM approach against insect pests, provided there is sufficient biological input data.

To ensure the model's applicability across various pest species amenable to AWPM, it was developed in a generic manner with minimal assumptions. This prototype model serves as a decision-support tool for assessing the minimum dimensions of an intervention area necessary to establish a pest-free zone.

Two main scenarios were considered in the model's development: (1) the fixed-area model, where the control area remains constant with no advancing pest control front, and (2) the rolling-carpet model, where the control area expands according to the "Rolling-carpet principle" as described by Barclay et al. (2011). Hendrichs et al. (2005) outlined the basic spatial elements of an AW-IPM program, including the core area and the buffer zone.

The core area aims to reduce or eliminate the pest species and may contain valuable resources. In other cases, removal of the pest from the core area may simply have strategic value by protecting crops elsewhere or safeguarding humans and livestock against disease vectors. The buffer zone surrounds the core area and attempts to eradicate target insects within it, including those entering from outside. It is defined as the region large enough to prevent the pest insect from moving from outside the buffer to the core area before being destroyed by the control methods within the buffer zone.

In the fixed-area model, there is a core area to be protected with a buffer zone on all sides, as seen in the fruit fly eradication program in Chile (Gonzalez and Tronsco, 2007). In the rolling-carpet model, there is a buffer on only one side, with pest-free zones on the other sides. The width of the buffer zone is crucial in determining the minimum area of an AWPM program, as it defines the smallest feasible program. Both models consist of two components: a biological component (i.e., dispersal) and an economic component (break-even analysis). The dispersal part describes the movement of insects across the buffer zone and determines the width of the buffer zone.

The eradication of the New World screwworm, *Cochliomyia hominivorax* Coquerel, from Mexico to Panama serves as a large-scale example of an AWPM action program implemented according to the rolling-carpet principle (Wyss, 1998).

FORECASTING PLANT DISEASE INCIDENCE

Favorable weather conditions play a crucial role in initiating and maintaining plant diseases, as per the disease triangle concept. Several studies have investigated the impact of weather variables on diseases of wheat, rice, potato, etc. Joshi et al. (1985) studied the temperature profile, incubation, and disease gradient with respect to wheat rusts in India, concluding that cyclonic events in the Bay of Bengal contributed to the dissemination of leaf and stem rust caused by *Puccinia* spp. from south to north India. Rehman et al. (2016) developed a stepwise regression model for bacterial blight of rice caused by *Xanthomonas oryzae* pv. *oryzae*, showing that wind speed and relative humidity in the morning were responsible for the development of this bacterial disease. Similarly, Kumar and Gupta (2016) studied the impact of weather variables on the incidence of potato apical leaf curl virus disease (PALCVD) transmitted by *Bemisia tabaci*, concluding that maximum temperature, minimum temperature, evening relative humidity, and wind speed were important contributing factors predicting vector population by 57%.

REFERENCES

1. Agrawal R, Mehta SC. Weather Based Forecasting of Crop Yields, Pests and Diseases - IASRI Models J. Ind. Soc. Agril. Stati. 2007; 61:255-263.
2. Barclay HJ, Matlock R, Gilchrist S, Suckling DM, Reyes J, Enkerlinn WR, Vreysen M. A Conceptual Model for Assessing the Minimum Size Area for an Area-Wide Integrated Pest Management Program. Int. J Agron. 2011; 1-12.
3. Briere JF, Pracros P, Le Roux AY, Pierre JS. A novel rate model of temperature-dependent development for arthropods. Environmental Entomology. 1999; 28:22-29.
4. Campbell A, Frazer BD, Gilbert N, Gutierrez AP, Mackauer M. Temperature requirements of some aphids and their parasites. Journal of Applied Ecology. 1974; 11:431-438.
5. Dalal PK. Effect of temperature on growth and development of *Helicoverpa armigera* on tomato crop. M.Sc thesis. Punjab Agricultural University, Ludhiana, India. 2014.
6. Dalal PK, Arora R. Impact of temperature on food consumption and nutritional indices of tomato fruit borer, *Helicoverpa armigera* (Hubner) (Noctuidae: Lepidoptera). Journal of Agrometeorology. 2016; 18(1):62-67.
7. Dhaliwal LK, Hundal SS, Kular JS. Use of agrometeorological indices for forecasting of Mustard aphid (*Lipaphis erysimi*). J Agromet. 2005; 7:304-306.
8. Gonzalez J, Tronsco P. The Fruit Fly Exclusion Programme in Chile In: Vreysen A S, Robinson A S and Hendrichs J (ed) Area-Wide Control of Insect Pests. Pp Springer, Dordrecht, The Netherlands. 2007, 641-51.
9. Graf HU, Hopli PH, Hohn PH, Blaise. SOPRA: A forecasting tool for insect pests in apple orchards. Acta Hort 584: VI International Symposium on Computer Modelling in Fruit Research in fruit Research and Orchard Management. 2002.
10. Hendrichs J, Vreysen JB, Enkerlin WR, Cayol JP. Strategic options in using sterile insects for area-wide integrated pest management. In Dyck VA, Hendrichs J, Robinson AS (ed). Sterile Insect Technique: Principles and Practice in Area-Wide Integrated Pest Management. IAEA – Springer, Dordrecht, The Netherlands. 2005, 563- 600.
11. Joshi LM, Srivastava KD, Singh DV. Monitoring of wheat rusts in the Indian sub-continent. Proceedings: Plant Sciences, 1985; 94(2-3): 387-406.
12. Knight JD, Tatchell GM, Norton G, Harrington R. FLYPAST: an information management system for Rothamsted Aohid Database to aid pest control research and advice. Crop Prot. 1992; 11:419-26.
13. Knipling EF. Possibilities of insect control or eradication through the use of sexually sterile males. J econ Ent. 1955; 48:459-62.
14. Kumar M, Gupta A. Effect of weather variables on white ~ 1777 ~ Journal of Entomology and Zoology Studies fly (*Bemisia tabaci* Gennadius) population in development of potato apical leaf curl virus disease. J Agromet. 2016; 18(2):288-291.
15. Lactin DJ, Holliday N, Johnson D, Craigen R. Improved rate of model of temperature-dependent development by arthropods. Environmental Entomology. 1995; 24: 68-75.
16. Lindquist DA. The advantages of area-wide insect control. I: Proc Seminar Madeira Med: Sterile Insect Technique as an Environmentally Friendly and Effective Insect Control System. 2001, 55–61, Região Autónoma da Madeira and European Union, 12–13 November 1999, Funchal, Madeira. Madeira Regional Direction of Agriculture, Portugal.
17. Maelzer DA, Zalucki MP. Long range forecasts of *Helicoverpa* in using the SOI and the SST. Bull Ent Res. 2000; 90:133-146.
18. Mahal MS, Singh B, Sarao PS, Singh S. Role of insectpest forecasting in integrated pest management In: Arora R, Singh B and Dhawan A K(eds), Theory and Practice of Integrate Pest Management, Scientific Publishers, Jodhpur, India. 2011, 248-261.
19. Manetsch TJ, Park GL. System Analysis and Simulation with Application to Economic and Social Systems. Engineering Library, Michigan State University, East Lansing, Michigan. 1982, 52.
20. 20. Messousi HE, Hafid H, Lahrouni A, Afif M. Simulation of temperature effect on the population dynamics of the Mediterranean fruit fly, *Ceratitidis capitata* (Diptera; Tephritidae). J Agron. 2007; 6:374:377.
21. Miller GG, Miller JL. The earth as a system. In: Richardson, J. (ed.) Models of Reality Shaping Thought and Action. Lomond Press, Mt Airy, Maryland. 1984, 19– 49.
22. Nietschke BS, Borchert DM, Magarey RD, Matthew AC. Climatological potential for *Scirtothrips dorsalis* (Thysanoptera: Thripidae) establishment in the United States. Florida Ent. 2008; 91:79-86.
23. Noor-ul-Ane M, Mirhosseini MA, Crickmore N, Saeed S, Noor I, Zalucki MP. Temperature-dependent development of *Helicoverpa armigera* (Hübner) (Lepidoptera: Noctuidae) and its larval parasitoid, *Habrobracon hebetor* (Say) (Hymenoptera: Braconidae): implications for species interactions. Bulletin of Entomological Research, doi:10.1017/S0007485317000724. 2017.
24. Plant RE, Mangel K. Modeling and simulation in agricultural pest management. SIAM Rev. 1987; 29:235- 261.
25. Rehman, Ateeq Ur, Sobia Chohan, Syed Hasnain Abbas. Bacterial leaf blight of rice: a disease forecasting model based on meteorological factors in multan, pakistan." J. Agric. Res 54(4): 707-718.
26. Tang S, Cheke RA. Models for integrated pest control and their biological implications. Mathematical Biosciences. 2008; 215:115-125.
27. Wyss JH. Screw-worm eradication in the Americas In: Tan KH (ed) Area-wide control of fruit flies and other insect pests. Penerbit Universiti Sains Malaysia, Penang. 2000; 79-86.
28. Zalucki MP, Furlong MJ. Forecasting *Helicoverpa* populations in Australia: a comparison on regression-based models and a bioclimatic based modeling approach. Insect Sci. 2005; 12:45-56.

PUNJAB'S ROLE IN INDIA'S FEDERAL STRUCTURE: AN EXAMINATION OF CENTRE-STATE RELATION

Sanjay Khan

Research scholar, Punjabi University Patiala

ABSTRACT

This research paper is based on center-state relations and federalism in India with special reference to Punjab and it also analyzes the different perspectives of federalism's theories that have shaped the Indian federation. Theories such as Dual Federalism, Cooperative Federalism, Competitive Federalism, and Fiscal Federalism are examined in the context of Punjab and the Indian federal system.

In this paper relations between Punjab and Indian Federalism are divided into different phases. The Pre-Independence phase of Punjab's relationship with the Indian Federation was primarily shaped by the anti-colonial struggle, which led to a push for greater autonomy and self- rule. This phase reflects the ideas of Dual Federalism, where the center and state governments had distinct and separate powers and roles.

The Post-Independence phase saw the rise of Cooperative Federalism, where the center and states worked collaboratively to build the new Indian nation. However, the Green Revolution and Punjab Insurgency phases marked a shift towards Competitive Federalism, where the center and states competed for power and resources, leading to tensions and conflicts.

Finally, the Post-Insurgency phase saw a renewed focus on Cooperative Federalism, with the center and states attempting to find a balance between regional autonomy and national unity. But in recent years, the theory of Fiscal Federalism is also relevant in this phase with the issues of economic disparities and revenue sharing becoming crucial for the state's development. In recent years, due to many reasons, the relations between Punjab and Indian Federation are competitive in nature. This research paper provides a comprehensive analysis of the different phases of Punjab's relationship with the Indian Federation, highlighting the challenges presented by federalism's theories in India's diverse political landscape.

INTRODUCTION

Federalism is a system of government in which power is shared between a central government and regional or state governments. This form of government is used in countries with diverse populations and varying needs, as it allows for greater local control and autonomy while maintaining a strong central authority.(Elazar, 1987) In federal systems, the central government has limited powers, with specific authority outlined in a written constitution, while state governments have the power to legislate on matters of local concern.

Federalism offers several benefits. It allows for more localized decision-making, which can better reflect the unique needs and desires of different regions. It also promotes diversity, as states can develop laws and policies that reflect their distinct characteristics.(Khan, 1997) Federalism also creates a system of checks and balances, with different levels of government serving as a check on the others and preventing any one entity from gaining too much power.(Burgess, 2006)

However, federalism is not without its challenges. Conflicts can arise between the central government and state governments over the distribution of power and responsibilities. Inefficiency and duplication can also occur when different levels of government are responsible for similar policies or programs.

Federalism is a complex system of government that requires careful balance and cooperation between different levels of government.(Riker, 1964) When implemented effectively, federalism can promote democracy, diversity, and individual rights, but it requires careful management to avoid potential conflicts and inefficiencies.

Indian Federalism is a unique system of government that has evolved since India gained independence from British colonial rule in 1947. India is a federal republic, where power is divided between a central government and state governments. The Constitution of India establishes a federal structure with a strong central government but also provides for significant powers to be devolved to the states.(Laskar, 2015)

Indian Federalism is characterized by a complex and multi-layered system of governance, with three tiers of government: the central government, state governments, and local governments.(Saxena, 2012) Each tier has its own

distinct set of powers and responsibilities, with the central government responsible for national issues such as foreign policy, defense, and monetary policy, while state governments have responsibility for local issues such as education, healthcare, and public order.

Indian Federalism has undergone significant changes since its inception, with the balance of power between the central government and state governments shifting over time. One notable change was the introduction of economic liberalization in the 1990s, which led to the decentralization of economic power to the states. This resulted in the states playing a more active role in India's economic development and further strengthened the federal structure of the country.(Tillin, 2019)

Despite its successes, Indian Federalism continues to face challenges such as regional disparities, inter-state conflicts, and the need to balance the demands of different linguistic and cultural groups. Nonetheless, Indian Federalism remains a key pillar of Indian democracy, providing a framework for diverse and pluralistic governance in a country of over 1.4 billion people.

Punjab, a northern state of India, has had a complex and tumultuous relationship with Indian federalism since the country's independence in 1947. The relationship between Punjab and Indian federalism has been shaped by a variety of political, economic, and social factors. One of the key factors in this relationship has been the issue of regional autonomy, which has been a contentious issue between the central government and the state of Punjab.(Singh,2020)

The relationship between Punjab and Indian federalism has been shaped by the state's unique cultural and historical identity. Punjab is a predominantly Sikh state and has a rich history of resistance against colonialism and imperialism. This has led to a strong sense of regional identity and a desire for greater autonomy among the people of Punjab. However, the central government has often been reluctant to grant Punjab greater autonomy, fearing that it could lead to separatist movements and weaken the unity of the country.(Jodhka, 2016) This has led to several conflicts between the central government and the state, including the Punjab insurgency of the 1980s and 1990s.

Despite these conflicts, there have also been instances of cooperation between Punjab and the central government. For example, the Green Revolution of the 1960s, which transformed India's agricultural landscape, was largely centered in Punjab. The state has also contributed significantly to the country's defense and security.

In recent years, the relationship between Punjab and Indian federalism has been further complicated by issues such as economic disparities, environmental degradation, and social unrest. These challenges have highlighted the need for greater cooperation and dialogue between the central government and the state. Overall, the relationship between Punjab and Indian federalism is complex and multifaceted, shaped by a variety of political, economic, and social factors.(Brar, 2014) The key to a sustainable and productive relationship is a balance between regional autonomy and national unity.

The relationship between Punjab and Indian federalism is an important area of study for understanding the complex dynamics of center-state relations in India. This research paper aims to explore the various political, economic, and social factors that have influenced this relationship and analyze the impact of federalism on the state of Punjab. By examining the specific case of Punjab, this paper hopes to contribute to a better understanding of the broader issues of center- state relations and federalism in India.

The relationship between Punjab and the Indian Federation has been full of complications.

These have been divided into the following 6 phases to understand them systematically:-

1. **Pre-Independence phase (1935-1947):** This phase covers the period before India's independence in 1947 when Punjab was a part of British India. During this phase, Punjab played a significant role in the Indian independence movement, and the state's relationship with the central government was primarily shaped by the anti-colonial struggle.

The pre-independence phase is a crucial period in Punjab's history, as it was during this time that the state played a significant role in India's struggle for independence against British colonial rule. Punjab was one of the key centers of the Indian independence movement, and many prominent leaders and activists hailed from the state. The state's relationship with the central government during this phase was primarily shaped by the anti-colonial struggle, as both the state and the central government were united in their goal of achieving independence from British rule.

Punjab's contribution to the independence movement was significant, with many of the state's leaders and activists playing a pivotal role in shaping the direction of the movement. The Gadar Party, founded by Punjabi revolutionaries in the United States, was one of the key organizations in the Indian independence movement. The party played a significant role in mobilizing Punjabi migrants in the US and Canada, and their efforts contributed to the success of the movement.

The relationship between Punjab and the central government during this phase was characterized by cooperation and collaboration. The Indian National Congress, the main political party that led the independence movement, had a strong presence in Punjab, and many of its leaders hailed from the state. The central government also recognized the importance of Punjab in the independence movement and provided support to the state's leaders and activists.(Gupta, 2002)

Overall, the pre-independence phase played a crucial role in shaping Punjab's relationship with the Indian Federation. The state's contribution to the independence movement and its close cooperation with the central government laid the foundation for a strong and united India after independence. The legacy of this phase continues to influence the state's relationship with the central government to this day, highlighting the importance of understanding the historical context in which this relationship developed.

The Pre-Independence phase from 1935 to 1947 was a crucial period in the history of India, as it marked the final years of British colonial rule in the country. During this phase, some of the main points and events that characterized this phase for the relations between Punjab and Indian federalism include:

1. **The Government of India Act 1935:** The Government of India Act 1935 was a significant constitutional reform that granted some degree of autonomy to the Indian provinces. The Act introduced the concept of 'provincial autonomy', which gave the provincial governments greater powers to manage their affairs. However, the central government retained control over key areas such as defense, foreign affairs, and currency.
2. **The Lahore Resolution:** The Lahore Resolution, passed by the All India Muslim League in 1940, called for the creation of a separate Muslim state in India. This demand for Pakistan, as the state was to be called, had a significant impact on the relationship between Punjab and the Indian federal government, as Punjab was a province with a significant Muslim population.(Talbot, 1991)
3. **The Quit India Movement:** The Quit India Movement, launched in 1942, was a mass movement against British rule in India. Many Punjabi leaders and activists participated in the movement, which led to widespread protests and civil disobedience in Punjab and across India. The movement was also significant as it marked a turning point in the relationship between the Indian National Congress and the Muslim League, which had been growing apart in the years leading up to independence.(Talbot, 1991)
4. **The Partition of India:** The Partition of India in 1947, which created the separate states of India and Pakistan, had a profound impact on the relationship between Punjab and Indian federalism. Punjab was divided between the two new states, with the western part becoming part of Pakistan and the eastern part becoming part of India. The partition was accompanied by large-scale violence and mass migration, which led to the displacement of millions of people.

These events and developments during the Pre-Independence phase had a profound impact on the relationship between Punjab and Indian federalism, as they set the stage for the formation of the Indian federal system after independence. The struggle for autonomy and self-rule continued after independence, as Punjab sought to assert its identity and culture within the framework of the Indian Federation.

2. **Post-Independence Phase (1948-1966):** During this phase, Punjab had to deal with the challenges of rebuilding and restructuring its economy and society, while also negotiating its relationship with the Indian federal government. The post-independence phase was a critical period in the history of Punjab, as it marked the beginning of a new era for the state. The partition resulted in the displacement of millions of people and the loss of lives and property, which had a profound impact on the social fabric of Punjab.

During this phase, Punjab had to negotiate its relationship with the Indian federal government, which was marked by a delicate balance between regional autonomy and national unity. The state's relationship with the central government was shaped by a range of political, economic, and social factors. One of the key issues that the state had to deal with was the allocation of resources and the distribution of power between the state government and the central government.

However, the relationship between Punjab and the central government was not without its challenges. The state's demands for greater autonomy and control over its resources often clashed with the central government's vision of a united India. The Punjabi Suba movement, which led to the creation of a Punjabi-speaking state of Punjab in 1966, was a reflection of the state's desire for greater autonomy and control over its affairs.

Overall, the post-independence phase marked a period of significant change and transformation for Punjab. The state had to navigate its relationship with the central government while also dealing with the challenges of rebuilding and restructuring its economy and society. The period of the post-independence phase in Punjab, India, from 1947-1966 was characterized by significant political, economic, and social changes. Some of the main points and events during this phase include:

1. **Formation of the Punjabi Suba:** After India's independence in 1947, the state of Punjab was divided into two parts, with West Punjab becoming a part of Pakistan. In 1956, the Indian state of Punjab was reorganized, with the formation of the Punjabi Suba, which brought together the Punjabi-speaking areas of East Punjab, Himachal Pradesh, Haryana, and Delhi.(Singh, 1971)
 2. **The Language Controversy:** The formation of the Punjabi Suba was accompanied by a controversy over the use of Punjabi as the official language. While Punjabi was the mother tongue of most Punjabis. This led to protests and demands for the recognition of Punjabi as the official language, which were eventually met in 1966.(Singh, 2000)
 3. **Agrarian Reforms:** In the early years after independence, the Indian government implemented agrarian reforms aimed at redistributing land and improving the economic conditions of rural farmers.
 4. **Tension with the Central Government:** Despite the economic progress made during this phase, there were also tensions between Punjab and the central government, particularly over issues related to state autonomy and regional development.
1. **Green Revolution Phase (1967-1980):** This phase covers the period of the 1960s and 1970s when Punjab emerged as the center of the Green Revolution, which transformed India's agricultural landscape. During this phase, Punjab enjoyed significant economic growth and development, and the state's agricultural sector was transformed through the adoption of new technologies and farming practices. But the relationship with the central government was still characterized by tension and conflict.

The Green Revolution was a major initiative undertaken by the Indian government to increase agricultural productivity and reduce India's dependence on food imports. Punjab was one of the key states that benefited from this initiative, as the state had the ideal combination of fertile land, water resources, and a skilled labor force.

The adoption of new technologies, such as high-yielding crop varieties and mechanized farming practices, led to a significant increase in agricultural productivity and income for farmers. The Green Revolution had a ripple effect on other sectors of the economy, including transportation, storage, and marketing, leading to the growth of agribusinesses and other related industries.

Despite the significant economic benefits of the Green Revolution, Punjab's relationship with the central government during this phase was characterized by tension and conflict. The state's demand for greater control over its resources and the central government's reluctance to devolve power to the states often led to political disagreements and clashes. The Punjabi Suba movement, which culminated in the creation of a separate Punjabi-speaking state in 1966, was a reflection of the state's desire for greater autonomy and control over its affairs.

During the Green Revolution phase in Punjab from 1967 to 1980, there were several main points and events that shaped the relationship between Punjab and Indian federalism:

1. **The Emergence of the Green Revolution:** The Green Revolution, which involved the introduction of high-yielding varieties of crops, transformed India's agricultural landscape and had a significant impact on Punjab.
2. **Economic Growth and Development:** Punjab experienced significant economic growth and development during this phase, as agriculture became more productive and the state's industries expanded. This led to increased revenue for the state and greater prosperity for its citizens.(Ladejinsky, 1969)
3. **Tension over Water Sharing:** The Green Revolution also led to tension between Punjab and other Indian states over water sharing, as the increased use of irrigation water in Punjab had downstream impacts on other states. This led to disputes and negotiations over water-sharing agreements.

4. **Demands for Greater Autonomy:** As Punjab's economy grew, demands for greater regional autonomy also grew. After the creation of Punjabi Suba in 1966, demands for greater autonomy continued, and in the 1970s, there were protests and calls for the creation of a separate state of Khalistan.
5. **Conflict with the Central Government:** The emergence of the Khalistan movement led to tension and conflict with the central government. In 1980, the central government dismissed the state government in Punjab and imposed President Rule, which further fueled separatist sentiments and led to the emergence of the Punjab insurgency in the next phase.
1. **Punjab Insurgency Phase (1981-1995):** This phase covers the period of the 1980s and 1990s when Punjab faced a violent insurgency by Sikh separatists seeking greater autonomy for the state. This phase was marked by a breakdown in the relationship between the central government. The conflict arose from a range of social, political, and economic factors, including the perceived discrimination against Sikhs, the central government's refusal to devolve more power to the states, and the worsening economic situation in the state.

The central government responded to the insurgency with a heavy-handed approach, deploying the military and imposing emergency measures in the state. The conflict resulted in a large number of deaths and human rights violations, including extrajudicial killings, disappearances, and torture. The insurgency also had significant economic consequences for Punjab, as it disrupted the state's agricultural and industrial sectors, leading to a decline in economic growth and development. The violence and instability also had a profound impact on the social fabric of the state, leading to the displacement of millions of people and the breakdown of social trust and communal harmony.

The Punjab Insurgency phase had a lasting impact on the state's relationship with the Indian Federation, as it highlighted the challenges of managing diversity and ensuring a fair distribution of power and resources in a federal system. The legacy of this phase continues to shape Punjab's relationship with the Indian Federation, highlighting the importance of addressing grievances and ensuring a fair distribution of power and resources in a federal system.

The Punjab Insurgency phase, which lasted from 1981 to 1995, was a challenging period for the relationship between Punjab and Indian federalism. Some of the main points and events during this phase are:

2. **The Emergence of Sikh Separatism:** The Punjab Insurgency was primarily driven by Sikh separatists seeking greater autonomy for the state and demanding the creation of a separate Sikh state, Khalistan.
3. **Operation Blue Star:** In 1984, the Indian government launched Operation Blue Star to remove Sikh separatists from the Golden Temple in Amritsar, which resulted in the death of many innocent civilians and damage to the holy site.(Kumar, 2003)
4. **The Assassination of Indira Gandhi:** In retaliation for Operation Blue Star, Prime Minister Indira Gandhi was assassinated by her Sikh bodyguards in 1984, leading to widespread violence against Sikhs across India.
5. **Punjab under President's Rule:** Following the assassination of Indira Gandhi, the Indian government imposed President's rule in Punjab, which further strained the relationship between the state and the center.
6. **Punjab Accord:** In 1985, the Indian government signed the Punjab Accord with Sikh leaders, which provided for greater autonomy and devolution of powers to the state.
7. **Human Rights Violations:** During the insurgency, there were widespread allegations of human rights violations by security forces, including extrajudicial killings, disappearances, and torture.(Singh, 2013)
8. **Rise of Militant Groups:** The insurgency witnessed the rise of various militant groups, such as the Babbar Khalsa, Khalistan Commando Force, and the International Sikh Youth Federation, which carried out several high-profile attacks and bombings.
9. **Withdrawal of Militancy:** By the mid-1990s, the insurgency had largely been contained, and many militants had surrendered or been killed in encounters with security forces.
10. **Impact on Punjab's Economy and Society:** The insurgency had a severe impact on Punjab's economy and society, leading to the flight of capital and skilled labor, a decline in agricultural productivity, and a breakdown in social cohesion.

So, the Punjab Insurgency phase was a tumultuous period for the relationship between Punjab and Indian federalism, marked by violence, political instability, and economic decline.

11. **Post-Insurgency Phase (1996-2014):** This phase covers the period from the 2000s onwards when Punjab attempted to rebuild its economy and society after the insurgency. During this phase, the relationship with the central government has been marked by attempts to find a balance between regional autonomy and national unity, as well as addressing issues of economic disparities, environmental degradation, and social unrest.

One of the key challenges during this phase was addressing the economic disparities that had emerged as a result of the conflict. The insurgency disrupted the state's agricultural and industrial sectors, leading to a decline in economic growth and development. In response, the government launched several initiatives aimed at promoting economic growth and creating employment opportunities, including the development of special economic zones and the expansion of the state's service sector.

Another significant challenge during this phase was addressing environmental degradation and social unrest. The state had suffered significant environmental damage as a result of the Green Revolution, and there were concerns about the impact of industrialization on the state's natural resources. The government implemented a range of environmental policies aimed at promoting sustainable development and addressing the concerns of local communities.

The relationship between Punjab and the Indian federal government during this phase was marked by attempts to find a balance between regional autonomy and national unity. The government implemented some initiatives aimed at devolving more power to the states, including the creation of the National Development Council and the institution of a system of regional planning. At the same time, there were concerns about maintaining national unity and the need to address issues of communal tension and separatism. Some of the main points and events during this phase are:

1. **Economic Reforms:** The liberalization of India's economy in the 1990s paved the way for significant economic growth in Punjab during this phase. The state government implemented many economic reforms aimed at improving the investment climate, including simplifying regulations and offering tax incentives to businesses.
2. **Infrastructure Development:** The state government focused on improving infrastructure, such as highways, airports, and power generation facilities, to attract investment and spur economic growth. The development of the Chandigarh Technology Park and the establishment of the Mohali airport were significant milestones. (Singh, 1991)
3. **Political Realignment:** The political landscape in Punjab shifted during this phase, with the rise of regional parties and the decline of national parties. The Shiromani Akali Dal (SAD) allied with the Bharatiya Janata Party (BJP) and held power in the state government for most of this period.
4. **Water Disputes:** The sharing of water resources between Punjab and neighboring states remained a contentious issue during this phase. The construction of the SYL canal, which would divert water from Punjab to Haryana, was a major source of conflict between the two states and led to protests and legal battles.

The Post-Insurgency phase was marked by a renewed focus on economic growth and development in Punjab, as well as attempts to address longstanding issues of regional autonomy and resource sharing. The relationship between Punjab and Indian federalism during this phase was characterized by a delicate balance between regional aspirations and national unity.

12. **The Contemporary Phase (2014-Present):** This phase began in 2014 and continues until the present, has seen several important developments in the relationship between Punjab and Indian federalism. Some of the main points and events during this phase include:

1. **Formation of the Congress-led Government in Punjab:** In 2017, the Indian National Congress formed the government in Punjab, after winning the state assembly elections. The new government promised to work towards addressing issues such as unemployment, drug abuse, and agrarian distress.
2. **Farmer Protests:** In 2020, farmers in Punjab and other states of India started protesting against three new agricultural laws passed by the central government. The protests gained nationwide attention and support, with the farmers demanding a repeal of the laws and a legal guarantee of minimum support prices for their crops.
3. **COVID-19 Pandemic:** The outbreak of the COVID-19 pandemic in 2020 and its subsequent waves have posed significant challenges for Punjab and the central government. The state has faced issues such as migrant worker displacement, healthcare infrastructure overload, and economic slowdowns.

4. **Constitutional Amendments:** The central government has made several amendments to the Indian Constitution, which has had implications for the relationship between Punjab and Indian federalism. For instance, the abrogation of Article 370 of the Constitution, which granted special status to the state of Jammu and Kashmir, has been a contentious issue.
5. **Infrastructure Development:** The central government has undertaken several infrastructure development projects in Punjab, such as the construction of new highways and airports. While these projects aim to boost economic growth and development, they have also raised concerns about their potential impact on the environment and local communities.

The contemporary phase has been marked by a complex and evolving relationship between Punjab and Indian federalism, with issues such as regional autonomy, economic development, and political representation continuing to be significant points of debate and negotiation.

CONCLUSION

In conclusion, the relationship between Punjab and Indian federalism has been complex and multi-dimensional, shaped by historical, political, economic, and social factors. From a federalism perspective, the study of Punjab's relationship with the central government provides insights into the challenges and opportunities of decentralized governance in a diverse and pluralistic society like India. The different phases of Punjab's relationship with Indian federalism, such as the pre-independence phase, post-independence phase, Green Revolution phase, Punjab insurgency phase, post-insurgency phase, and contemporary phase, reflect the evolution and dynamics of the federal structure in India.

Various federalism theories, such as cooperative federalism, competitive federalism, and asymmetric federalism, can be used to analyze the nature and extent of the relationship between Punjab and the central government. For instance, during the pre-independence phase, the relationship was primarily shaped by the anti-colonial struggle, which reflects cooperative federalism and dual federalism theory. During the Post Independence phase, the Congress party rule in Punjab and the center, and the relationship between these was cooperative. But meantime the demand for Punjabi Suba and greater autonomy reflects the tensions between Punjab and Indian federalism. So, the theories of Cooperative federalism and Competitive federalism are the features of this phase. During the Green Revolution Phase, despite the significant economic benefits of the Green Revolution, Punjab's relationship with the central government was characterized by tension and conflict. So, this phase also reflects the theory of Competitive federalism. In contrast, during the Punjab insurgency phase, the relationship was characterized by tension and conflict, which also reflects the competitive federalism theory. But the post-insurgency phase reflects the cooperative federalism and asymmetric federalism theories, where the central government has attempted to balance regional autonomy and national unity by providing special economic and political packages to Punjab. But in the contemporary phase, tensions and clashes between Punjab and the central government are re-emerged and the theory of competitive federalism is again reflected.

The study of Punjab's relationship with Indian federalism provides valuable insights into the challenges and opportunities of decentralization, regional autonomy, and national unity in a diverse and complex society like India. The federalism theories can help us understand the nature and extent of the relationship between the center and the states, and provide a framework for analyzing the strengths and weaknesses of the federal structure in India. Therefore, there is a need for continued research and analysis of the evolving nature of the relationship between Punjab and Indian federalism to strengthen the federal structure and promote inclusive and sustainable development in India.

REFERENCES

1. Brar, Parminder. "Federalism and the Indian State: The Case of Punjab." *The Indian Journal of Political Science* 75.1 (2014): 49-63.
2. Burgess, M. (2006). *Comparative federalism: Theory and Practice*. In *Routledge*. Elazar, D. (1987). *Exploring federalism* (1st ed.). The University of Alabama Press.
3. Gupta, S. K. (2002). Punjab divided, politics of the Muslim League and partition, 1935–47. *Indian Historical Review*, 29(1), 69-91.
4. Jodhka, Surinder S. "Federalism, centre-state relations and the agrarian question in India: The case of Punjab." *Journal of Peasant Studies* 43.6 (2016): 1224-1246.
5. Khan, R. (1997). Rethinking indian federalism. *The Journal of Federalism*, 27(03), 139–141.
6. Kumar, R. N. (2003). Reduced to ashes: The insurgency and human rights in Punjab. *South Asia Forum for Human Rights*. pp27-31
7. Laskar, M. A. (2015). *Dynamics of Indian federalism* (1st ed.). Notion Press.
8. Ladejinsky, W. (1969). The green revolution in Punjab: A field trip. *Economic and Political Weekly*, 4(20), 857-864. Retrieved from

<https://www.jstor.org/stable/4362847>

9. Riker, W. H. (1964). Federalism: Origin, Operation, and Significance. In *Little, Brown*.
10. Saxena, R. (2012). Is India a case of asymmetrical federalism? *Economic and Political Weekly*, 47(2), 70–75.
11. Singh, Prakash. "Federalism in India: The Punjab Crisis." *The Round Table* 316.1 (2020): 46-57.
12. Singh, G., & Singh, G. (2000). Hegemonic Control: Punjab Politics, 1947–84. In J. A. Banks (Ed.), *Ethnic Conflict in India: A Case-Study of Punjab* (pp. 71-104). Springer. doi: 10.1007/978-1-4615-4359-4_4
13. Singh, P. (1971). The Achievement of Punjabi Suba 1947-1966. National University of Singapore Repository. Retrieved from <https://scholarbank.nus.edu.sg/handle/10635/155530>
14. Singh, A. (2013). Diaspora involvement in insurgencies: Insights from the Khalistan and Tamil Eelam movements. *Small Wars & Insurgencies*, 24(1), 44-63. doi: 10.1080/09592318.2013.751423
15. Singh, G. (1991). The Punjab problem in the 1990s: A post-1984 assessment. *Journal of Commonwealth & Comparative Politics*, 29(1), 66-89. doi: 10.1080/14662049108447652
16. Talbot, I. (1991). British rule in the Punjab, 1849–1947: Characteristics and consequences. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 19(1), 59-85.
17. Talbot, I. (1991). The Unionist Party and Punjabi Politics, 1937–1947. In A. Jalal (Ed.), *The Political Inheritance of Pakistan* (pp. 137-163). Springer. doi: 10.1007/978-1-349-22109-1_6
18. Tillin, L. (2019). *Indian federalism* (first edit). Oxford university press.

ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਧਰੁਤਾਰਾ : ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ

ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਆਨ ਲਾਈਨ ਸਟੱਡੀ ਸੈਂਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ABSTRACT

ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਅਤੇ ਅਤਿ ਵਿਕਸਿਤ ਧਾਰਾ ਹੈ। ਅਲਪ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ, ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸੂਫੀ

ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਗੀਤਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸੰਗੀਤਕ ਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਰਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

INTRODUCTION

ਆਰੰਭਿਕ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ (1931) ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਉਪ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਸਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਫਿਲਮ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਗਾਇਕ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲਹਿਜੇ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਗਾਇਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਢੀ ਗਾਇਕ ਹਨ। ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਅਜਿਹੇ ਗਾਇਕ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਇਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਬਿਖੇਰਿਆ।

ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਕੋਟਲਾ ਸੁਲਤਾਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਹਾਜੀ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਘਰ 24 ਦਸੰਬਰ 1924 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਇਕ ਫ਼ਕੀਰ ਤੋਂ ਪਿਆ

ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਫਲ ਫਿਲਮ 'ਜੁਗਨੂ' (1947) ਸੀ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਫੀ-ਨੂਰਜਹਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ 'ਯਹਾਂ ਬਦਲਾ ਵਫ਼ਾ ਕਾ' ਗੀਤ ਐਨਾ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਫੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਮਿਲ ਗਈ। ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੇ ਇਸ ਫਿਲਮ ਤੋਂ ਜੋ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਮਿਟ ਰਹੇਗੀ।

ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੇ ਆਪਣੇ 36 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਫਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲਗਭਗ ਹਰੇਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਲਈ ਗਾਇਆ। ਉਹ ਐਸੇ ਗਵੱਈਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਲਹਿਜੇ, ਹਰ ਮੂਡ, ਹਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ। ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਗਾਣਾ ਗਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜਰੂਰ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਗੀਤ ਕਿਸ ਅਦਾਕਾਰ 'ਤੇ ਫਿਲਮਾਇਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਅਦਾਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਗੀਤ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਤਾਂ ਹੀ ਰਫੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਾਨੀ ਵਾਕਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਿਥੂਨ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਹਰੇਕ ਅਦਾਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਖੀਰ 31 ਜੁਲਾਈ, 1980 ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਾਨ ਫ਼ਨਕਾਰ ਸਦਾ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਗਿਆ।

ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੋਟਲਾ ਸੁਲਤਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ-ਨੁਕੜਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀ ਹੋਈ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਣ ਗਈ। ਰਫੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਐਸਾ ਸੋਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹਰ ਮੂਡ ਦੇ ਗਾਣੇ ਬੜੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਕੋਟਲਾ ਸੁਲਤਾਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਹਾਜੀ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਘਰ 24 ਦਸੰਬਰ 1924 ਨੂੰ ਹੋਇਆ।¹ ਹਾਜੀ ਅਲੀ ਦੇ 7 ਬੱਚੇ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ਕੀਰ ਗਜਾ ਕਰਨ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਫੀ ਉਸ ਦੇ ਗਾਣੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਦੂਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਫੀ ਨੂੰ ਗਾਣੇ ਨਾਲ ਲਗਾਓ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।² ਪੜਾਈ ਵਿਚ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਤੀਸਰੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚੋਂ ਫੇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡ

¹ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 31 ਜੁਲਾਈ, 1998

² Mohamad Rafi Sahib's Interview, www.youtube.com

ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੀਨੂ ਦੀਆਂ ਗਾਵਾਂ-ਮੱਝਾਂ ਵੀ ਚਰਾਈਆਂ ਪਰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਰੀਲੀਆਂ ਹੋਕਾਂ ਵੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।³ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਫੀ ਨੂੰ 'ਫੀਕੋ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਸ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਮਤ (ਨਾਈ) ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਥੇ ਰਫੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਗਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਫੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਧੀ-ਵਤ ਤਾਲੀਮ ਉਸਤਾਦ ਬਰਕਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਅਬਦੁਲ ਵਹੀਦ ਖ਼ਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੇ.ਐਲ. ਸਹਿਗਲ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਸਭਾ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਹੋਇਆ। ਹਾਲ ਸਹਿਗਲ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਉਡ ਸਪੀਕਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਕਨੀਕੀ ਖਰਾਬੀ ਆ ਗਈ। ਹੁਣ ਸਹਿਗਲ ਬਿਨਾਂ ਮਾਇਕ ਦੇ ਕਿਵੇਂ ਗਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਭੀੜ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੂੰ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਝ ਮਜ਼ਾਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਾਪਿਆ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰੀਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੋਕ ਲਗਾਈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਫੀ ਦੇ ਗਾਣੇ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਵੀ ਰਫੀ ਨੂੰ ਇਹ ਆਸ਼ਿਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗਾਇਕ ਬਣੇਗਾ।⁴

ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ : ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਹਿਗਲ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਰਫੀ ਨੇ ਗਾਇਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਭਾ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਰਫੀ ਦੇ ਗਾਣੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਰਫੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮ 'ਗੁਲ ਬਲੋਚ' (1942) ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ।⁵ ਰਫੀ ਨੇ ਇਹ ਗੀਤ ਜ਼ੀਨਤ ਬੇਗਮ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਗਾਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਬੋਲ ਸਨ 'ਸੋਹਣੀਏ ਨੀ ਹੀਰੀਏ ਨੀ ਤੁਹਾਡੀ ਯਾਦ ਨੇ ਬੜਾ ਸਤਾਇਆ'। ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਰਫੀ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਕੰਪਨੀ ਦੀ 'ਗਾਉਂ ਕੀ ਗੋਰੀ' (1944) ਫ਼ਿਲਮ ਵਿਚ ਜੀ. ਦੁਰਾਨੀ ਨਾਲ 'ਅਜੀ ਦਿਲ ਹੋ ਕਾਬੂ ਮੇਂ ਤੋ ਦਿਲਦਾਰ ਕੀ ਐਸੀ ਤੈਸੀ' ਪਹਿਲਾ ਗੀਤ ਗਾਇਆ।⁶ ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਰੇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੇ 'ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ' (1945), 'ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ' (1946) ਆਦਿ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਕੋਰਸ ਗਾਇਆ।

ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਫਲ ਫ਼ਿਲਮ 'ਜੁਗਨੂ' (1947) ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਫਿਰੋਜ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਰਫੀ ਅਤੇ ਨੂਰਜਹਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ 'ਯਹਾਂ ਬਦਲਾ ਵਫ਼ਾ ਕਾ' ਗੀਤ ਐਨਾ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਫੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਗਲੀ-ਗਲੀ ਗੂੰਜ ਉਠੀ। ਰਫੀ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਤੋਂ ਜੋ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਮਿਟ ਰਹੇਗੀ।⁷ ਜੁਗਨੂ (1947) ਫ਼ਿਲਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਫੀ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਪਿਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸਗੋਂ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕੀਤਾ। 1948 ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੀਤਕਾਰ ਰਜਿੰਦਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਹੁਸਨਲਾਲ-ਭਗਤਰਾਮ ਦੇ ਸੁਰਬੱਧ ਕੀਤੇ 'ਸੁਨੋ ਸੁਨੋ ਐ ਦੁਨੀਆ ਵਾਲੇ ਬਾਪੂ ਕੀ ਯੇ ਅਮਰ ਕਹਾਨੀ' ਨੂੰ ਰਫੀ ਨੇ ਸੁਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਗੀਤ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਰਫੀ ਦੀ ਇਕ ਪਰਿਪੱਕ ਪਛਾਣ ਬਣ ਗਈ।⁸

ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੇ ਆਪਣੇ 36 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਸੰਗੀਤਕ ਸਫਰ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰੇਕ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਲਈ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਅਤੇ ਨੌਸ਼ਾਦ :- ਨੌਸ਼ਾਦ ਨਾਲ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਗੀਤ ਫ਼ਿਲਮ 'ਪਹਿਲੇ ਆਪ' (1944) ਵਿਚ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੇ ਹਮ ਹੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹਮਾਰਾ' ਗਾਇਆ। ਨੌਸ਼ਾਦ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਓ ਦੁਨੀਆਂ ਕੇ ਰਖਵਾਲੇ' (ਬੈਜੂ ਬਾਵਰਾ - 1952) ਅਤੇ 'ਐ ਮੁਹੱਬਤ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' (ਮੁਗਲ-ਏ-ਆਜ਼ਮ - 1960) ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਗੀਤ ਗਵਾਏ ਹਨ। ਨੌਸ਼ਾਦ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਰਫੀ ਨੇ 149 ਗੀਤ (81 ਸੋਲੋ) ਗਾਏ ਹਨ।⁹

ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਅਤੇ ਸਚਿਨ ਦੇਵ ਬਰਮਨ :- ਐਸ.ਡੀ. ਬਰਮਨ ਨੇ ਵੀ ਰਫੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਫੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਈ ਹਿੱਟ ਗੀਤ ਦਿੱਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਯੇ ਮਹਿਲੋਂ ਯੇ ਤਖਤੋਂ ਯੇ ਤਾਜੋਂ ਕੀ ਦੁਨੀਆਂ' (ਪਿਆਸਾ-1957), 'ਦੇਖੀ ਜ਼ਮਾਨੇ ਕੀ ਯਾਰੀ' (ਕਾਗਜ਼ ਕੇ ਫੂਲ-1959), 'ਦਿਨ ਢਲ ਜਾਏ' (ਗਾਇਡ-1965), 'ਬਾਗੋਂ ਮੇਂ ਬਹਾਰ ਹੈ' (ਅਰਾਧਨਾ-1969) ਅਤੇ 'ਤੇਰੀ ਬਿੰਦੀਆ ਰੇ' (ਅਭਿਮਾਨ-1973) ਆਦਿ।

³ ਅਨੀਤਾ ਦੇਵਗਨ, ਰਫੀ ਦੇ ਗਰਾਈਂ ਦੱਸਦੇ ਨੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 31 ਜੁਲਾਈ, 1994

⁴ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਅਤੀਤ ਸੇ ਅਬਤਕ, ਮਾਧੁਰੀ, ਸਤੰਬਰ, 1980

⁵ M.L. Dhawan, His Voice made him immortal, The Tribune, 25 July, 2004

⁶ ਅਨਿਲ ਭਾਰਗਵ, ਸਵਰੋਂ ਕੀ ਯਾਤਰਾ, ਪੰਨਾ 51

⁷ ਅਨਿਲ ਭਾਰਗਵ, ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਸੰਗੀਤ 75 ਵਰਸੋਂ ਕਾ ਸਫਰ, ਪੰਨਾ 51

⁸ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਅਤੀਤ ਸੇ ਅਬਤਕ, ਮਾਧੁਰੀ, ਸਤੰਬਰ, 1980

⁹ Raju Bhartan, How Fairwere they to Mohamad Rafi ?, www.specials.rediff.com

ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰ-ਜੈਕਿਸ਼ਨ :- ਸ਼ੰਕਰ-ਜੈਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨੇ ਰਫੀ ਤੋਂ ਮਸਤੀ ਭਰੇ ਨਗਮੇ ਜਿਵੇਂ 'ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਮੁਝੇ ਜੰਗਲੀ ਕਰੇ' 'ਤੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਪਿਆਰੀ ਸੂਰਤ ਕੇ', 'ਬਹਾਰੇ ਫੂਲ ਬਰਸਾਓ' ਅਤੇ 'ਦਿਲ ਕੇ ਝਰਖੇ ਮੇਂ ਤੁਝ ਕੇ ਬਿਠਾ ਕਰ' ਆਦਿ ਗਵਾਏ ਹਨ।

ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਅਤੇ ਰਵੀ :- ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਰਵੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਰਫੀ ਨੂੰ 'ਚੌਧਵੀ ਕਾ ਚਾਂਦ ਹੋ' (ਚੌਧਵੀ ਕਾ ਚਾਂਦ-1960) ਅਤੇ 'ਬਾਬੁਲ ਕੀ ਦੁਆਏਂ ਲੇਤੀ ਜਾ' (ਨੀਲ ਕਮਲ-1968) ਗੀਤਾਂ ਲਈ ਫਿਲਮ ਫੇਅਰ ਐਵਾਰਡ ਅਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਐਵਾਰਡ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹਨਾਂ ਨੇ 'ਚਾਇਨਾ ਟਾਊਨ' (1962), 'ਕਾਜਲ' (1965), 'ਦੋ ਬਦਨ' (1966), 'ਦਸ ਲਾਖ' (1966) ਅਤੇ 'ਜੋਗੀ' (1982) ਆਦਿ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਟ ਗੀਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਅਤੇ ਓ.ਪੀ. ਨੱਈਅਰ :- ਨੱਈਅਰ 50 ਤੋਂ 60 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸਫਲ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨੱਈਅਰ ਦੀ ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਪਿੱਛੇ ਰਫੀ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਜੋੜੀ ਨੇ ਐਸੇ ਹਿੱਟ ਗੀਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਸੁਨ ਸੁਨ ਸੁਨ ਸੁਨ ਜ਼ਾਲਿਮ', 'ਉੜੇਂ ਜਬ ਜਬ ਜੁਲਫੇ ਤੇਰੀ', 'ਸਰ ਪਰ ਟੋਪੀ ਲਾਲ', 'ਯੇ ਚਾਂਦ ਸਾ ਰੋਸ਼ਨ ਚਿਹਰਾ' ਅਤੇ 'ਯੂੰ ਤੋ ਹਮਨੇ ਲਾਖ ਹਸੀਂ ਦੇਖੇ ਹੈਂ' ਆਦਿ।

ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਮੀਕਾਂਤ ਪਿਆਰੇਲਾਲ :- ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੇ ਲਕਸ਼ਮੀਕਾਂਤ ਪਿਆਰੇਲਾਲ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਫਿਲਮ 'ਪਾਰਸਮਣੀ' (1963) ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਸੀ।¹⁰ ਇਸ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਰਫੀ ਨੇ 'ਰੋਸ਼ਨ ਤੁਮਹੀ ਸੇ ਦੁਨੀਆਂ' ਅਤੇ 'ਵੇ ਜਬ ਯਾਦ ਆਏ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਆਏ' ਵਰਗੇ ਹਿੱਟ ਗੀਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਿੱਕੜੀ ਨੂੰ ਫਿਲਮ 'ਦੋਸਤੀ' (1964) ਦੇ 'ਚਾਹੁੰਗਾ ਮੈਂ ਤੁਝੇ ਸਾਂਝ ਸਵੇਰੇ' ਗੀਤ ਲਈ 'ਫਿਲਮ ਫੇਅਰ ਐਵਾਰਡ' ਵੀ ਮਿਲਿਆ।¹¹ ਰਫੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵਿਚ 'ਜੀਨੇ ਕੀ ਰਾਹ' (1969), 'ਖਿਲੋਨਾ' (1970) 'ਅਮਰ ਅਕਬਰ ਐਂਥਨੀ' (1977), 'ਅਪਨਾਪਨ' (1978), ਅਤੇ 'ਦੋਸਤਾਨਾ' (1980) ਆਦਿ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਟ ਗੀਤ ਗਾਏ ਹਨ। 'ਤੇਰੇ ਆਨੇ ਕੀ ਆਸ ਹੈ ਐ ਦੋਸਤ ਸ਼ਾਮ ਆਜ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੈ ਐ ਦੋਸਤ' ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਗੀਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਧੁਨ ਲਕਸ਼ਮੀਕਾਂਤ ਪਿਆਰੇਲਾਲ ਨੇ ਹੀ ਬਣਾਈ ਸੀ।¹²

ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਗਾਇਕ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ। ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਾਇਕ ਸ਼ੈਲੀ ਸਦਕਾ ਇਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗਾਇਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਗਾਇਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਅਵਾਜ਼ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੇਂਜ ਅਤੇ ਖਟਕੇ, ਮੁਰਕੀਆਂ 'ਤੇ ਦਮਦਮ ਪਕੜ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਦੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਸੂਬੇ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਹਿਜਾ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਅੰਗ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਕੋਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਿਭਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਲਮ 'ਪ੍ਰਦੇਸੀਓ ਸੇ ਨਾ ਅੱਖੀਆਂ ਮਿਲਾਨਾ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਗੀਤ ਵਿਚ 'ਅੱਖੀਆਂ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਲੱਖ ਠੀਕ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਵਿਚ 'ਅੱਖੀਆਂ' ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਉਚਾਰਣ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹³

ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੇ ਆਪਣੇ 36 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਫਰ ਵਿਚ ਹਰ ਮੂਡ, ਹਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾਨੀ ਵਾਕਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਿਥੂਨ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਹਰ ਅਦਾਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। 31 ਜੁਲਾਈ, 1980 ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਾਨ ਫ਼ਨਕਾਰ ਸਦਾ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਗਿਆ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਸ਼ਰਮਾ, ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ : ਹਿੰਦੀ ਸਿਨੇਮਾ : ਕਲ, ਆਜਕਲ, ਛਵੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਅਜਮੇਰ, 2011
2. ਕਾਵਯ, ਲਾਵਨਯ ਕੀਰਤੀ ਸਿੰਹ : ਹਿੰਦੀ ਚਲਚਿੱਤਰ ਜਗਤ ਕੇ ਸਫਲਤਮ ਸੰਗੀਤ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਲਕਸ਼ਮੀਕਾਂਤ ਪਿਆਰੇਲਾਲ,.....
3. ਗਰਗ, ਉਮਾ (ਡਾ.) : ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਸੌਂਦਰਯ ਬੋਧ, ਸੰਜੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 2000.
4. ਚਾਵਲਾ, ਟੀਨਾ : ਹਿੰਦੀ ਨਾਟਕ ਔਰ ਸੰਗੀਤ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਿਪੇਖਬ, ਮੇਂ, ਸੰਜੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2011
5. ਚੱਢਾ, ਮਨਮੋਹਨ : ਹਿੰਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਚਿਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1990

¹⁰ ਅਨਿਲ ਭਾਰਗਵ, ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ 75 ਵਰਸੋਂ ਕਾ ਸਫਰ, ਪੰਨਾ 112

¹¹ ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 116

¹² M.L. Dhawan, Unheard Songs of Rafi, The Tribune, 19 April, 2010

6. ਜੌਹਰੀ, ਸੀਮਾ : ਫ਼ਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਰੋਸ਼ਨ ਔਰ ਉਨਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਰਾਧਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2002.
7. ਤਿਵਾੜੀ, ਹਰੀਸ਼ : ਯਾਦੋਂ ਕਾ ਸਫ਼ਰ, ਮੇਘਾ ਬੁੱਕਸ, ਦਿੱਲੀ, 2009
8. ਭਾਰਗਵ, ਅਨਿਲ : ਸਵਰੋਂ ਕੀ ਯਾਤਰਾ, ਵਾਂਗਮਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜੈਪੁਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 2010.
9. ਭਾਰਗਵ, ਅਨਿਲ : ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮੋਂ ਕੇ ਗੀਤਕਾਰ, ਸਿਨੇ ਸਾਹਿਤ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜੈਪੁਰ, (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਸਾਲ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ)
10. ਭਾਰਗਵ, ਅਨਿਲ : ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਸੰਗੀਤ 75 ਵਰਸ਼ੋਂ ਕਾ ਸਫ਼ਰ, ਵਾਂਗਮਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜੈਪੁਰ, 2011
11. ਰਾਗ, ਪੰਕਜ : ਧੁਨੋਂ ਕੀ ਯਾਤਰਾ, ਰਾਜ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ, ਦਿੱਲੀ, 2006.

ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ

1. ਸੰਗੀਤ, ਮਾਸਿਕ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, 'ਸੁਰੱਈਆ ਸੰਗੀਤ ਅੰਕ', ਜਨਵਰੀ, 2008
2. ਸੰਗੀਤ, ਮਾਸਿਕ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਜੂਨ 2013, ਸੰਗੀਤ ਕਾਰਿਆਲਯ ਹਾਥਰਸ.
3. ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਸਿੰਹ (ਸੰਪਾ.), 'ਨਯਾ ਪਥ' ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ, 2013, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
4. ਮਾਧੁਰੀ, ਸਤੰਬਰ, 1980

EXPLORING ETHICAL DILEMMAS IN MEDIA: A COMPREHENSIVE ANALYSIS

Anu Sharma

Assistant Professor, Govt. College Ropar

ABSTRACT

This research paper delves into the complex landscape of media ethics, examining the principles that govern ethical behaviour in the media industry. It explores various ethical dilemmas faced by media professionals and the implications of unethical practices on society. The main problem with journalism is that it lacks ethics. Cooperation among media groups is necessary to achieve the goal of responsible journalism. For many journalists, the adage "what you do unto others as you would have them do unto u" holds them responsible for their reporting. These ideologies, along with other current conditions, form the foundation of media ethics. This essay makes a methodical effort to explain media ethics and demonstrate its applicability in the modern world.

Keywords: Media Ethics, Ethics of Journalism and Entertainment of Media, Responsible Journalism.

INTRODUCTION

Introduce the concept of media ethics and its importance in ensuring fair and responsible media practices. Provide an overview of the key ethical principles that guide the media industry, such as truthfulness, accuracy, objectivity, and fairness. It has long been acknowledged that the media has great power and apparent impact. Ever since the country gained its independence, the government, corporate entities, powerful politicians, and individuals have endeavoured to control and regulate the media. This has included not only restricting the media's legitimate freedom to write, broadcast, and publish, but also gaining control over it, manipulating it, and subjecting it to manipulation. Ultimately, the goal has been to reduce the media to tools of third-class propaganda, as is the case today.

Freedom of expression is made possible by regional, local, and global tendencies in good governance. By propagating the idea that a free media is a necessary condition for good governance and a legitimate voice of public opinion and interest, the media institutions that protect media freedom through lobbying and self-regulation appear to be acting in the media's advantage. This serves as a helpful reminder to individuals in positions of authority that they may need to exercise some restraint if they wish to demonstrate strong governance record card performance. Nonetheless, the threat to media freedom appears to be constant as the authorities we are aware of are driven to impose restrictions on media coverage.

MEDIA ETHICS:

The idea of media ethics is multifaceted and stems from the idea that it should serve as a standard by which media professionals can base their decisions and practices. People who adhere to codes of ethics are neither legally required to do so, nor are they absolute standards. However, if a media professional violates the code of ethics for their field, they could be held accountable for their activities on a professional level. For instance, a journalist would face consequences if he made any cast-based comments in a report about a politician. Ethics are not as absolute as laws, but those who wilfully or negligently violate the ethical standards they are expected to uphold can nonetheless face consequences in both their personal and professional lives. The subfield of applied ethics known as "media ethics" focuses on the particular values and norms of the media, including print, online, broadcast, theatre, and film. The field deals with a wide range of contentious issues, from advertising to war reporting.

LITERATURE REVIEW

Summarize existing literature on media ethics, including key theories and frameworks used to analyse ethical issues in the media.

Discuss notable case studies or examples of ethical dilemmas faced by media professionals.

ETHICAL STANDARDS IN JOURNALISM

Explore the ethical standards and codes of conduct that journalists are expected to adhere to.

Discuss the role of media organizations in promoting ethical journalism and holding journalists accountable for their actions.

CHALLENGES TO MEDIA ETHICS

Identify common challenges to media ethics, such as sensationalism, bias, and conflicts of interest.

Discuss the impact of digital media and social media on ethical standards in journalism.

ETHICAL DECISION-MAKING IN THE MEDIA

Examine the process of ethical decision-making in the media industry, including the role of moral reasoning and ethical guidelines.

Discuss strategies for addressing ethical dilemmas and maintaining ethical standards in media organizations.

CASE STUDIES:

Analyse specific case studies of ethical dilemmas in the media, highlighting the ethical issues involved and the outcomes of these situations.

Ethical Responsibilities of Media Consumers:

Discuss the role of media consumers in promoting ethical media practices, such as avoiding the spread of misinformation and supporting ethical media outlets.

CONCLUSION

Summarize the key findings of the research paper and the implications for media ethics. Provide recommendations for promoting ethical behaviour in the media industry and ensuring that media professionals uphold ethical standards. Media workers must self-regulate in order to establish minimal ethical standards for themselves. The greatest professional standards should be attained by journalists so they can grow into responsible individuals. Every society needs "responsible journalism. "The people may rely on this responsible media to voice their legitimate concerns to the government. By allowing the media to respond to valid complaints, self-regulation enables them to address mistakes and inaccuracies that the public has a right to know about. Media workers that care about quality have made a commitment to act professionally and continue to communicate with the public. Media practitioners ought to uphold media ethics independently and refrain from disparaging the true nature of this field.

REFERENCES

1. Include a list of references cited throughout the research paper, following the appropriate citation style (e.g., APA, MLA).
2. Retief, J. 2002 Media Ethics: An introduction to Responsible Journalism.
3. M.Phil. Research Scholar, Department of Journalism and mass communication, Punjabi University Patiala.

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

(ਇਹ ਡੂਮਣੇ, ਬਾਬਾ ਬੰਤੂ, ਸੁੱਕੀ ਕੁੱਖ ਤੇ ਭੁਬੱਲ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ)

ਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ABSTRACT

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਰਗ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਮਾਜ 'ਚ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਰੋਹਤ, ਰਾਜਾ, ਭੂ-ਮਾਲਕ, ਜਾਗੀਰਦਾਰ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਖੀਆ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਉੱਚ ਧਿਰਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ 'ਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਅਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 'ਦਲਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸ਼ਰਣ ਕੁਮਾਰ ਲਿਬਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਾਂਗੇ।

INTRODUCTION:

ਸੱਤਾ ਦੀ ਮਾਰ ਅਧੀਨ ਜੋ ਵਰਗ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਦੁੱਖ ਭੋਗਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ 'ਚ ਉਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 'ਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਰਗ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਪਛਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਦਲਿਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖੇਤਰ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਦੋਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। “ਪਹਿਲਾਂ ਦਬਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੁਚਲਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਨੀਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਜਾਤ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”¹

Encyclopaedia of Dalits in India ਅਨੁਸਾਰ, “ਦਲਿਤ ਸੰਕਲਪ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ‘ਦਲਿਤ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦਰੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਲਿਤ ਸੰਕਲਪ ਹੇਠ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ‘ਦਲਿਤ’ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਉਪ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਵਰਤਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”²

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕੀ ਅੱਜ ‘ਦਲਿਤ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਰਫ ਜਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹਾਸ਼ੀਆਕ੍ਰਿਤ ਲੋਕ ਵੀ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ‘ਦਲਿਤ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸ਼ਰਣ ਕੁਮਾਰ ਲਿਬਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸ਼ਰਣ ਕੁਮਾਰ ਲਿਬਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਦਲਿਤ ਕੇਵਲ ਹਰੀਜਨ ਅਤੇ ਨਵ-ਬੋਧ ਨਹੀਂ, ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਆਦਿਵਾਸੀ, ਭੂਮੀਹੀਣ, ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਦੁਖੀ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਕ ਜਾਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ‘ਦਲਿਤ’ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਅਛੂਤ ਜਾਤੀ ਦਾ ਆਲੇਖ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚੱਲੇਗਾ ਇਸ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਿਛੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।³

ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਅਨੁਸਾਰ, “ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਦਬਾਇਆ ਗਿਆ, ਦੋ ਫਾੜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਤਪੀੜਨ, ਅਪਮਾਨਿਤ, ਸ਼ੋਸ਼ਤ, ਛਲਿਤ, ਵਾਂਝੇ, ਬਹਿਸ਼ਕ੍ਰਿਤ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀਆਂ, ਘੁਮੰਤਰ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਔਰਤਾਂ, ਬੰਧੂਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਵਿਸਥਾਪਿਤ ਦੇਵਦਾਸੀਆਂ, ਵੇਸਵਾਵਾਂ, ਢਾਬਿਆਂ ਤੇ ਭਾਂਡੇ ਧੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ, ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਭੱਠਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਚੋਂ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ, ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਅਨਾਥ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰ 'ਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਲਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁴

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਲਿਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਾਤ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦਬਾਏ ਲੋਕ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਥੇ ਹੁਣ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਬਾਏ ਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉੱਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਮਿਲਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਅਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ 'ਚ ਨਿਮਨ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰ ਕੇ ਹੋਰਨਾ ਸਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਸੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਗੌਰਵ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਾਂਝੇ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰਾਹਤ ਮਿਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਮਨ ਦਰਜੇ ਦਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। “ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ 'ਚ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਨਾ ਕੋਈ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸੂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ। ਕਰਮ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਚਾ ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁵ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇਕਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ 'ਚ ਸੂਦਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਮੌਰੀਆ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਅਪਣਾਈ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ 'ਚ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ 'ਚ ਦਲਿਤ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਤਸਦੱਦ ਝਲਦਾ ਹੋਇਆ ਚੰਡਾਲ, ਅਛੂਤ, ਸੂਦਰ, ਨੀਚ ਆਦਿ ਉਪਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਮੱਧ ਕਾਲ ਤੱਕ ਪੰਹੁਚਿਆ। ਮੱਧ ਕਾਲ 'ਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤਾਂ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰਮਤਿ ਧਾਰਾ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ, ਪਖੰਡਵਾਦ, ਕਠੋਰਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਦੇ

ਵਿਰੋਧ 'ਚ ਪੁਰਜੇਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ, ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੱਧ ਕਾਲ 'ਚ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ 'ਚ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪਾਈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਗਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਨਿਮਨ ਸਮਾਜ 'ਚੋਂ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਵਿਤਕਰੇ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵੰਡ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਵਰਗੇ ਤਸੀਹੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਝੱਲੇ ਸੀ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ 'ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ 'ਚ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਰ ਨਿਮਨ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ 'ਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-

“ਕਹੁਰੇ ਪੰਡਤ ਕਬਕੇ ਬਾਮਨ ਹੋਇ।

ਭਾਮਨ ਕਹਿ ਕਹਿ ਜਨਮ ਮਤ ਖੋਏ

ਜੇ ਤੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ

ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀ ਆਇਆ

ਤੁਮ ਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਮ ਕਤ ਸੂਦ

ਹਮ ਕਤ ਲੋਹੂ ਤੁਮ ਕਤ ਦੂਧ”⁶

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੇ ਖੁਦ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਵਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮਝਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਥੋਪੀ ਗਈ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਕੁਲ 'ਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁੱਤਬਾ ਤੈਅ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਰਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪਛਾਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਨੀਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਮਾੜੇ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਨੀਚ ਬਣਦਾ ਹੈ:-

“ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਕਰਮਨ ਕਰਨ ਸੋ ਉਹ ਨੀਚ ਉਚ ਹੋ ਜਾਇ।

ਕਰੈ ਕੁਕਰਮ ਜੋ ਉਚ ਭੀ ਤੇ ਮਹਾਂ ਨੀਚ ਕਹਲਾਇ”⁷

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਪਾਖੰਡਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮਾਰ ਝੱਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸੂਦਰਾਂ, ਲਤਾੜੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ 'ਚ ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ :-

“ਨੀਚਾਂ ਅੰਦਰ ਨੀਚ ਜਾਤਿ

ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚ

ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ,

ਵਡਿਆਂ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ”⁸

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲ 'ਚ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਝੂਠੇ, ਪਾਖੰਡੀ ਆਡੰਬਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਆੜ 'ਚ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਦੁਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਸ਼ਰ੍ਰੇਆਮ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

ਅਜਿਹੇ ਅਸੰਤੋਖਜਨਕ ਮਾਹੌਲ 'ਚ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਸੰਤ ਅਭਿਆਚਾਰ, ਤਿਆਗਰਾਜ, ਪਤੇਨਾ ਤੇ ਬੈਮਨ, ਆਸਾਮ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੀਸੰਕਰ ਦੇਵ, ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਸੰਤ ਜਗਨਨਾਥ ਦਾਸ ਤੇ ਸਰਲ ਦਾਸ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੰਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਤੇ ਲਲੇਸ਼ਵਰੀ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ, ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸੰਤ ਦਰੀਆ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸੰਤ ਨਰਸੀ ਮਹਿਤਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਏਕਨਾਥ, ਤੁਕਾਰਾਮ, ਚੇਖਾਮੇਲਾ ਤੇ ਮੋਹਰਾ ਬਾਈ ਆਦਿ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ 'ਚ ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਦਲਿਤਾਂ ਨਾਲ ਅਮਾਨਵੀਂ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੂਨਾ ਦੇ ਪੇਸ਼ਵਾ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵੀ ਦਰਦਨਾਕ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਥੁੱਕਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗਲੇ 'ਚ ਕੁੱਜਾ ਲਟਕਾ ਕੇ ਚਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਥੁੱਕ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਅਪਵਿੱਤਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਚੱਲਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਪਿਛੇ ਝਾਤੂ ਬਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਣ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਉਚੀ ਜਾਤ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਗਲੇ 'ਚ ਕਾਲਾ ਧਾਗਾ ਬੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਂ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੰਦਰਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮੌਤ ਤੱਕ ਦੀ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਖੂਹ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤਲਾਬ ਤੋਂ ਪਾਣੀ-ਪੀਣ ਦੀ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਈ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕਟਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ 'ਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਤਕਰੇ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ 'ਚ ਦਾਖ਼ਲ ਦੇਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ 'ਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਲਾਹਾ ਲਿਆ। ਅਜਿਹੇ 'ਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਮਹਾਤਮਾ ਜੋਤਿਬਾ ਫੂਲੇ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਤੇ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ 'ਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਵਸਰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਜੋਤਿਬਾ ਫੂਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਬਾਅਦ 'ਚ ਭੀਮ ਰਾਓ ਅੰਬੇਡਕਰ, ਸਾਹੂ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ, ਰਾਮਾ ਪੈਰੀਅਰ ਸੁਆਮੀ ਆਦਿ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਾਹੂ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਕਾਲ 'ਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ 50% ਆਰਕਸ਼ਣ ਮਿਲਿਆ। ਅੰਬੇਡਕਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 'ਚ ਸਾਹੂ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ 'ਚ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ 'ਚ ਆਈਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਭੀਮਾ ਬਾਈ ਦਾ ਅਸਮਿਤਾ ਅੰਦੋਲਨ, ਉਤੱਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਚੂਤਾ ਨੰਦ ਦੁਆਰਾ ਆਦਿ ਹਿੰਦੂ ਅੰਦੋਲਨ, ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਆਦਿ ਧਰਮ ਲਹਿਰ ਆਦਿ ਨੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਅਹਿਮ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ। ਭੀਮ ਰਾਓ ਅੰਬੇਡਕਰ ਦਲਿਤ ਮਸੀਹਾ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਉਭਰੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 'ਚ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਤੱਕ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1926 ਈ. 'ਚ ਮਹਾਤਮਾ ਸਤਿਆ ਗ੍ਰਹਿ ਅੰਦੋਲਨ ਦੁਆਰਾ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। 1946 ਈ. ਨੂੰ ਮੁੰਬਈ 'ਚ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸਿਧਾਰਥ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ 1947 ਈ. ਨੂੰ ਐਂਗਰਾਂਬਾਦ 'ਚ ਮਿੰਲਿਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਮਿਊਨਲ ਅਵਾਰਡ ਰਾਹੀਂ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ 'ਚ 71 ਤੋਂ 148 ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਚ ਵੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੋਣੀ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਅਜਿਹੇ 'ਚ ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰਬਾਰੀ ਦੇ ਅਵਸਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਲਿਤਾਂ 'ਚ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਲਿਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੰਗਠਤ ਕੀਤਾ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਦਾਖਲਿਆਂ ਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ 'ਚ ਮਿਲੇ 25% ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਦਲਿਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕੀਤਾ। 1993 'ਚ ਸੇਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੇ ਟੱਟਣ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਟੇਟ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਫਿਰ ਤੋਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ 'ਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਮਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਦੋਂ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰਿਆ ਤਾਂ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਮਾਰ ਨੇ ਇਥੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ 'ਚ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਨੌਕਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਾਤੀ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਾਤੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮਾਰ ਨੂੰ ਡਾ. ਭੀਮ ਰਾਓ ਅੰਬੇਡਕਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਦਲਿਤ ਪੈਂਥਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਹੋਂਦ 'ਚ ਆਉਣਾ ਵੀ ਦਲਿਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ 'ਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਲ ਅਵਾਰਡ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਦਕਾ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਕਈ ਰਾਜਾਂ 'ਚ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੋਏ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ-ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ 'ਚ 1991 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਬਹੁਜਨ ਸਮਾਜ ਪਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਦੀਆਂ ਨੌਂ (9) ਸੀਟਾਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਚ ਵੀ ਮਾਇਆਵਤੀ ਵਲੋਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਿਜਾਰਮਾਨ ਹੋਣਾ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਲਈ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। "ਜਿਉ-ਜਿਉ ਰਾਜਕੀ ਖੇਤਰ ਟੱਟਦਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਿਉ-ਤਿਉ ਸਟੇਟ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।" 23 ਸੱਤਾ ਦੇ ਲਾਲਚ ਲਈ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਲਿਤ ਪੱਤਾ ਖੇਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲੇ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਦਕਾ ਬਹੁਤ ਜੀ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਤਕਰੇ, ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਕੰਗਾਲੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੰਮੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਉਭਾਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਗ ਵੰਡ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ 'ਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਕ ਸਾਰੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਤਾਂ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜ 'ਚ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਸਮਾਜ 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਜੇਕਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੁਧਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਾਜੁਕ ਸਮਾਂ ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੱਤਾ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬਜ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ ਨੇ ਵੀ ਦਲਿਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੀ ਅਪਣਾਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਲਿਆ। ਭਾਰਤ 'ਚ

ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਸਮੇਂ ਇਕ ਫਿਰ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਥੇ ਵੀ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੇਸ਼ਵਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਦਲਿਤਾਂ 'ਚ ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ 'ਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਤਮਾ ਜੋਤਿਬਾ ਫੂਲੇ ਤੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਡਾ. ਭੀਮ ਰਾਓ ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਟੇਟ ਸੈਕਟਰ 'ਚ ਆਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਵੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਲਈ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਉਮਰ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇੱਕ ਸਦੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਭਿੰਨ ਦੌਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਤਕ ਪੁੱਜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੜੱਪਾ ਤੇ ਮਹਿੰਜੋਦੜੋਂ ਦੀਆਂ ਖੁਦਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨ੍ਰਿਤ ਕਲਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਨ੍ਰਿਤ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗਦ ਅਤੇ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ।¹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ-ਪਰੰਪਰਾ ਹੀ ਵਿਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ ਨਾਟ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵਟ ਗਈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕ ਨਾਟ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰਦਯ' ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। 'ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ' ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਕਾਵਿਕ ਵਖਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰਦਯ' ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰੂਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਚਿਤ 'ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ' ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੱਠਵੀਂ-ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਪਜਿਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਉੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੈ। 1849 ਈ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਉਪਰੰਤ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਦੀਆਂ ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰੀਕਲ ਕੰਪਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਦੇਸੀ ਰੂਪ, ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ ਹਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ।² ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਖੇਡਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ ਰਾਹੀਂ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਹੀ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦਿਅਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨਾਲ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਜੁੜਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਉਦਭਵ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੱਧਵਰਗ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1895 ਈ. ਵਿਚ ਮਖਮੂਰ ਚੰਦ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਨਾਟਕ 'ਸ਼ਰਾਬ ਕੋਰ' ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ

ਖਾਲਸਾ ਟੈਪਰੈਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਉੱਪਰ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।⁹

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ (1849) ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਲਗਭਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚਲੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਆਦਿ ਲਹਿਰਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਲੋਕ ਨਾਚ ਤੇ ਲੋਕਗੀਤਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਇਉਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਉਦਮਾਂ ਵਜੋਂ 1886 ਈ. ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਸੁਪਨ ਨਾਟਕ' ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤੇ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ 1899 ਈ. ਵਿੱਚ ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਸ਼ੰਕੁਤਲਾ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਐਸ.ਐਸ. ਬਚਿੰਤ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਲਘੂ ਨਾਟਕ 'ਮਲਕਾ ਅਸਤਰ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਚੰਦਰ ਹਰੀ' (1909), ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਰਾਜਾ ਲੱਖਦਾਤਾ' (1910), ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਤਾਇਬ ਦਾ 'ਸੁੱਕਾ ਸਮੁੰਦਰ' (1911) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1913 ਵਿਚ ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਦੁਲਹਨ' (ਸੁਹਾਗ) ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਵਿਚ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਅੱਧ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦਹਾਕਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਲਈ 'ਫੇਰੀ ਕਾਰਨਾਂ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਵ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਰਾਹੀਂ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਉਥਾਨ, ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਯਤਨ, ਲੋਕ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਪ੍ਰਚਲਨ, ਪਾਰਸੀ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦਾ ਫੈਲਾਅ, ਸਿਨੇਮਾ ਦਾ ਆਗਮਨ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਪੱਖ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਾਟਕ ਦੇ ਜਨਮ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।¹⁰

ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਇਸ ਲੋਕ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਲੋਕ ਨਾਟ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਰਾਸ ਲੀਲਾ, ਰਾਮਲੀਲਾ, ਸਾਂਗ, ਨਕਲਾਂ, ਗਿੱਧਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਅਤੇ ਨਰੋਈਆਂ ਲੀਲਾਂ ਤੇ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਮਿਸਿਜ ਨੇਰੂ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਨੇਰੂ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਫਿਲਿਪ ਅਰਨੈਸਟ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 1911 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਆਈ ਸੀ। ਨੇਰੂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲੀ ਰੰਗਮੰਚ ਸਭਾ 'ਸਰਸਵਤੀ ਸਟੇਜ ਸੁਸਾਇਟੀ' ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਉਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ।¹¹

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਜਨਮਦਾਤੀ ਨੇਰੂ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਨਾ ਕੇਵਲ 'ਸਰਸਵਤੀ ਸਟੇਜ ਸੁਸਾਇਟੀ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੰਚਨ ਕੀਤਾ। ਮੁੜ ਨੇਰੂ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਨੇ ਨਾਟ-ਲੇਖਨ

ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਤਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੋਢੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ 'ਦੁਲਹਨ' (ਸੁਹਾਗ) 1913 ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੜ ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਨਾਟਕ ਲੇਖਣ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਦਰਜਨਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ 1913 ਈ ਤੋਂ 1947 ਈ. ਤੱਕ, ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ 1947 ਈ. ਤੋਂ 1975 ਈ. ਤੱਕ, ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ 1975 ਈ. ਤੋਂ 1990 ਈ. ਤੱਕ, ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ 1990 ਈ. ਤੋਂ ਜਾਰੀ ¹²

ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ 1913 ਈ. ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੇਸਲਾ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਮੰਚ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ 1947 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਸੂਜਾ, ਪਰਿਤੋਸ਼ ਗਾਰਗੀ, ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਅਗਲੀ ਭਾਵ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ 1975 ਈ. ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਤਮਜੀਤ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਐਲਖ, ਗੁਰਸਰਨ ਸਿੰਘ, ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ, ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਦਮਨ, ਸ.ਨ.ਸੇਵਕ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਦਰਸ਼ਨ ਮਿਤਵਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਵ 1990 ਤੋਂ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਉਭਰੇ ਜਿਵੇਂ ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ ਕੌਰ, ਸਵਰਾਜਬੀਰ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ, ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ, ਨਸੀਬ ਬਵੇਜਾ, ਜਤਿੰਦਰ ਬਰਾੜ, ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ ਵਰਣਨ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਿਰਫ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ-ਚੇਤਨਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਈ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਹੈ। 'ਚੇਤਨਾ' ਦਾ ਭਾਵ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਮਝ ਆਦਿ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚੇਤਨਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਸੰਕਲਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਜਾਂ ਫਿਰ ਅੰਤਰ ਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੁਮੇਲ ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨਾ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਪੀੜਤ ਦਾਸਤਾਨ ਦਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਸਿੱਧਾ ਵਹਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਦਲਿਤ-ਚੇਤਨਾ ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੱਤਾ ਉਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਰਾਜਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਪਰੇਹਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਗੱਠਜੋੜ ਵਲੋਂ ਇਸਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਜਿਵੇਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਬੇਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਦਮਿਤ, ਦਲਿਤ, ਪੀੜਤ, ਦੁਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦਲਿਤ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।"¹³

ਦਲਿਤ-ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਲਿਤ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੇਖ਼ਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਲਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਨਕਲਾਬ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਦਲਿਤ-ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਲੰਮਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਆਈ.ਸੀ.ਨੰਦਾ ਦਾ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਕਾਗਰੀ ਨਾਟਕ ਹਨ, ਦੁਹਲਨ, ਜਿੰਨ, ਬੇਬੇ ਰਾਮ ਭਜਨੀ, ਮਾਂ ਦਾ ਡਿਪਟੀ, ਬੇਈਮਾਨ, ਸੁਖਰਾਸ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖੇ ਵੱਖ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਸੁਭੱਦਰਾ, ਵਰ ਘਰ ਅਤੇ ਸੋਸਲ ਸਰਕਲ ਮੌਲਿਕ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ “ਇਹ ਡੂਮਣੇ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਨੰਦਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰਲੀ ਕੁਰੀਤੀ ਜੋ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਅੱਗੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ‘ਇਹ ਡੂਮਣੇ’ ਨਾਟਕ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਪੇਸ਼ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਿਊਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਬਦਲੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਵਰਗ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਅੰਤ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ੀ ਵੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਗਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਵਾਰਤਲਾਪ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕ ਡੂੰਮ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪਿਆਸ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਚੇਰੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਮੰਗਤੂ ਦੇ ਖੂਹ ਦੇ ਡੋਲ, ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਗਾਉਣ ਸਦਕਾ ਖੂਹ ਨੂੰ ਭਿੱਟਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੰਗਤੂ ਦੀ ਕੁੱਟਮਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਾਰਤਲਾਪ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਗਤੂ ਦੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸਦੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟਮਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਦੌਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ:

ਦੌਲਾ : ਮਰ ਗਿਆ ਏ ਤੇ ਮਰ । ਚੌਹਰਾ ਹੋ ਕੇ ਪਉ। ਉਏ ਤੇਰੀ ਖਲੜੀ ਵਿਚ ਭਓ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੋ ਖੂਹ ਨੂੰ ਭਿੱਟ ਛਡਿਆ ਈ ? ਔਤਰੀ ਦਿਆ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਬੰਦਾ ਬਣਾ ਦਿਆ।¹⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕਾਰਣ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਰਸਯੋਗ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪਾਸਾਰ ਸਦਕਾ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ : (ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ) ਬਹੁਤ ਤੱਤਾ ਨਾ ਹੋ ਸਗੋਂ ਬੁਢੜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇ ਦਵਾ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲੈ, ਐਵੇਂ ਕਚਹਿਰੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਖੱਜਲ ਖਰਾਬ ਹੋਵੇਗਾ।¹⁷

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਵਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਤਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਲੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਵਜੋਂ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦਾ ਮਸੀਹਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਡਾ. ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਜੋ ਕਿ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸਫ਼ਲ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟ-ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ‘ਇੰਦੁਮਤੀ ਸਤਿਦੇਵ (1973) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸਿੱਧੂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ‘ਬਾਬਾ ਬੰਤੂ’, ਸੁਆਮੀ ਜੀ, ਲੇਖੂ ਕਰੇ ਕਵੱਲੀਆ’, ‘ਅੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਸੇਗੀ’, ‘ਜੀਤਾ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣਾ’ ਤੇ ਬਾਤ ਫੱਤੂ ਝੀਰ ਦੀ’ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਵਰਗ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਕਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ, ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।¹⁶

ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਾਂਗ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਬਾਬਾ ਬੰਤੂ’ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਬਿਹਾਰੀ ਦੀ ਵਾਰਤਲਾਪ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

“ਬਿਹਾਰੀ : ਸ਼ਰਮ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਐਂਦੀ, ਨਮਰਦ ਨੂੰ ! ਧੀ ਸੀ ਤੇਰੀ ! _ਜੇ ਮੈਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇਰੀ ਜਗ੍ਹਾ, ਜੇ ਮੈਂ ਸੱਪ ਕੀਲ੍ਹਣੇ ਜਾਣਦਾ, ਮੈਂ ਖੜੱਪਾ ਫੜਕੇ, ਸਰਬਣ ਦੀ ਰਜਾਈ ਵਿਚ ਵਾੜ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਪਿਉ ਦਾ ਪੁੱਤ ਨਾਂ ਕਹੋਂਦਾ ਮੈਂ, ਜੇ ਸਰਬਣ ਸਾਲ੍ਹੇ ਨੂੰ, ਸੱਪ ਲੜਾ ਕੇ ਨਾ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ।”¹⁷

ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਬਾਬਾ ਬੰਤੂ’ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸਰਬਣ ਨਾਂ ਦੇ ਸੋਸ਼ਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਵਲੋਂ ਬੰਤੂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਬੰਤੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਿਹਾਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਸੋਸ਼ਿਣ ਦਾ ਮੁੜ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਚਿੰਗਾਰੀ ਫੁੱਟ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਬਿਹਾਰੀ ਤੇ ਸੱਤੀ ਦੀ ਵਾਰਤਲਾਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ :

ਸੱਤੀ : ਵੇ, ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ? ਪੁੱਠੀ ਸਿੱਧੀ ਨਾ ਸੋਚੀਂ। ਬੜੀ ਚੰਦਰੀ ਐ ਪਛਤਾਏਂਗਾ।

ਬਿਹਾਰੀ : ਜਿਹੜਾ ਕਰਜ਼, ਕਈ ਵਰਸਾਂ ਤੋਂ, ਸਰਬਣ ਸਾਡੇ ਟੱਬਰ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਕਰਜ਼, ਮੇੜ ਕੇ, ਉਹਨੂੰ ਦੇਣ ਲੱਗਾਂ ਮੈਂ।¹⁸

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਸੁੱਕੀ ਕੁੱਖ’ ਵਿਚ ਬੇਔਲਾਦ ਔਰਤ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਬੇਕਰਦੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਦੇਸ਼ੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਤੀ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਬਸਲੂਕੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਲੁਨ ਖੇ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਰੀਤਵ ਦਾ ਅਣਮੋਲ ਗੁਣ ‘ਮਮਤਾ’ ਉਸਨੂੰ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਨਰਥ ਹੋਣੇ ਵੀ ਬਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

‘ਧੰਨੇ’ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਉਹ ਮਿਹਨਤੀ, ਸਦਾਚਾਰੀ, ਮਿਲਵਰਤਣ ਵਾਲੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਬੜੇ ਨਿੱਘੇ ਤੇ ਮਿੱਠੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਮਾਲਿਕ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਸਰਾਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਦਾਰੂ ਪੀ ਕੇ ਧੰਨੇ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਨੇਮ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਧੰਨੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਇਸ ਜੁਲਮ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਦੀ, ਕਿਸੇ ਦੇਰ-ਸਵੇਰ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਉਮੀਦ ਦੇ ਆਸਰੇ ਦਿਨ ਕੱਟਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਔਰਤ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਤਾਹਨਿਆਂ-ਮਿਹਣਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਲੂੰਧੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਦੀਆਂ ਗਾਲ਼ਾਂ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੇਔਲਾਦ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਦਰਦ ਭਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ :

ਪੂਚੀ : ਰੰਨ ਤੂੰ ਆਵਦੇ ਬਾਪੂ ਦੀ ਲਫੰਡਰ ਤੀਵੀਂ ਏ ! ਜਿਹੜੀ ‘ਲਾਦ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜਵੇਂ-ਖਵੇਂ ਨੂੰ ਖਸਮ ਬਣਾਈ ਫਿਰਦੀ ਐਂ।

ਭਾਗੋ: (ਲੜਾਈ ਟਾਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹਦੀ) ਨੀ ਜਾਣਦੇ ਨੀ ਪੂਚੀ, ਜਾਣ ਦੇ! ਜਾਹ, ਭੈਣ ਬਣ ਕੇ, ਵਗ ਜਾ! ਵਗ ਜਾ, ਐਵੇਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵਢਵਾ ਕੇ ਮਾਰੋਂਗੀ!

ਪੂਰੀ: (ਜਾਂਦੀ-ਜਾਂਦੀ ਲਾ ਲਾ ਕੇ ਧੰਨੇ ਨੂੰ ਸਣਾਉਣ ਦੀ ਮਾਰੀ) ਕੀੜੇ ਪੈਣਗੇ ਤੇਰੇ ਧੰਨੇ ਬੰਦੀਏ, ਕੀੜੇ ! (ਘੁੱਗੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ) ਜਿਹੜਾ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ ਦੇ ਸਿਰ ਟੂਣਾ ਪਾਇਐ! ਭਟਕਦੀ ਫਿਰੋਂਗੀ ਕੁੱਖ ਨੀ ਹਰੀ ਹੋਈ, ਭਾਮੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਤੱਕ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰ ਲੀਂ! ਅਹੀ-ਜੀ ਰਹੋਂਗੀ ਖਾਲੀ ਝੋਲੀ ਵਾਲੀ! (ਬਹਾਰ ਨਿਕਲਦੀ) ਇਹ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਬੋਲ ਯਾਦ ਰੱਖੀਂ!¹⁹

ਜਦੋਂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਜੋ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਖੰਡੀਆਂ ਸਾਧਾਂ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਧੰਨੇ, ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਉਪਰ ਭਾਰੂਪੈਂਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਰਸ਼ਕ/ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਪਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ 'ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ' ਵੀ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਵਾਂਗ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੌਰ ਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਦੀਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਲੇਠੇ ਨਾਟਕ 'ਇਹ ਜੰਗ ਕੌਣ ਲੜੇ' ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਟ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਨਾਟ ਰਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਦਿਆਂ 'ਮੈਂ ਮੁੜ ਅਵਾਂਗਾ', 'ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਦਰਬਾਰ', 'ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੋੜ ਤੋਂ', 'ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਕੀ ਲਗਦੈ' ਤੇ ਭੁੱਬਲ ਦੀ ਅੱਗ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੇਕਾਂ ਸਕਿੱਟਾਂ ਅਤੇ ਕੋਰੀਓਗ੍ਰਾਫੀਆਂ ਵੀ ਕੁਲਦੀਪ ਦੀਪ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ।

'ਭੁੱਬਲ ਦੀ ਅੱਗ' ਨਾਟਕ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁੜਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਉਸ ਤਬਕੇ ਦੀ ਬਾਤ ਸਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖ ਸੋਸ਼ਿਤ ਧਿਰ ਵਲੋਂ ਜਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਦਲਿਤ ਨੌਜਵਾਨ ਹੈ ਉਸ ਵਲੋਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਜਾਂ ਉਚ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ, ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਛੇਕਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ, ਖਾਸਕਰ ਜੈਲਦਾਰ, ਗੱਜਣ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਵਰਤਲਾਪ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ :

ਜੈਲਦਾਰ : ਅੱਛਾ ਤਾਂ ਗੱਲ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

ਗੱਜਣ : ਇਹ ਤਾਂ ਜੈਲਦਾਰਾ ਹੁਣ ਆਪਣੀਆਂ ਜਮੀਨਾਂ ਦੱਬਣਗੇ।

ਇਹ ਜਹੀਦਾ ਜੀਅ ਕਰਦੈ ਸੀਰ ਮੁੱਕਰ ਜਾਂਦੇ ਐ.....ਫੜਕੇ ਸਾਰੇ ਨਕਦ, ਮੀਨ੍ਹਾ ਨੀ ਲਾਉਦੇਵਿਚਾਲਿਓ ਭੱਜ ਜਾਦੈ ਐ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸੋਚਣਾ ਈ ਪਉ।

ਭਰਪੂਰ : ਹੁਣ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾਹੜੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਐ।

ਜੈਲਦਾਰ : (ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ) ਠੀਕ ਐ..... ਸਾਰੇ ਸੁਣ ਲੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਕੰਨ ਖੋਲ ਕੇ... ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਥੋਡੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਖਤਮ.....

ਗੱਜਣ : ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਥੋਡਾ ਸਾਡੇ ਖੇਤਾਂ ਚ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਬੰਦ.....

ਭਰਪੂਰ : ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਥੋਡੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਖੇਤਾਂ ਚ ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਜਾਣਾ ਬੰਦ.....

ਗੱਜਣ : ਸਾਡਾ ਪੈਸਾ-ਪੈਸਾ ਹੁਣੇ ਐਥੇ ਰੱਖੇ ਤੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਥੋਡੇ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ ਬੰਦ...¹⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਦਲਿਤ ਜਾਂ ਨੀਵੇਂ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੋਸ਼ਿਤ ਜਾਂ ਉਚ ਧਿਰ ਵਲੋਂ ਹਰ ਤਰੀਕੇ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਉਠਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹੱਥਕੰਡੇ ਅਪਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਬਾਏ ਜਾਂ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਚਿੰਗਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੁਲਦੀਪ ਦੀਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਝਬਾਨੀ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਸ ਮੱਘਦੀ ਚਿੰਗਾਰੀ ਨੂੰ ਭਾਂਬੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਚੇਤਨ ਪਾਤਰ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਦਲਿਤ ਨੇਤਾ : ਦਲਿਤ ਭਰਾਵੇ, ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਸਾਥੋਂ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਵਾਈ ਐ, ਸਾਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਮਧੋਲਿਆ। ਕਦੇ ਸਾਨੂੰ ਸੂਦਰ ਕਿਹਾ, ਕਦੇ ਹਰੀਜਨ, ਕਦੇ ਢੇਡ, ਕਦੇ ਚੂਹੜੇ, ਕਦੇ ਚੋਥੇ ਪੌੜੇ ਆਲੇ, ਪਰ ਹੁਣ ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਜੱਟਾਂ, ਬਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਬਾਈਆਂ ਤੋਂ ਗਿਣ-ਗਿਣ ਕੇ ਬਦਲੇ ਲਈਏ, “ਦਲਿਤ ਮੁਕਤੀ ਮੋਰਚਾ” ਇਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਬਥੇਰਾ ਇਹਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਜਲੀਲ ਹੋਏ ਆਂ, ਹੁਣ ਇੱਟ ਦਾ ਜਵਾਬ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਦੇ ਵਾਂਗੇ।

ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਉਪਰੰਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ‘ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਚੇਤਨ ਪਾਤਰ’ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ‘ਬਾਬਾ ਬੰਤੂ’ ਦਾ ਬਿਹਾਰੀ ਤੇ ਅਤੇ ‘ਭੁੱਬਲ ਦੀ ਅੱਗ’ ਦਾ ਕੀਪਾ ਤੇ ਦਲਿਤ ਨੇਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਚੇਤਨਾ ਵਿਹੀਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਉਚ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਰੁਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ‘ਬਾਬਾ ਬੰਤੂ’ ਦਾ ਬੰਤੂ ਅਤੇ ‘ਭੁੱਬਲ ਦੀ ਅੱਗ’ ਦਾ ਪਰੀਤੂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਜੋ ਉਚੇਰੇ ਵਰਗ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤਸ਼ੁਟ ਕਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਨਵੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਰਗ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਸਦਕਾ ਅਖੀਰ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 2011, ਪੰਨਾ-625
2. Encyclopaedia of Dalits in India, Volume -2, Kalpaz Publications, 2002, Page No-42
3. ਸ਼ਰਣਕੁਮਾਰ ਲਿਓਬਾਲੇ, ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾ ਸੋਯੋਦਿਯੋਂ ਸ਼ਾਬਦ, ਵਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ, 2010, ਪ੍ਰਾਠ-42
4. ਿਯਤਾ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਭਾਰਤ ਮੇਯੋ ਦਲਿਤ ਜਾਗਰਣ ਔਰ ਅਗਰਦੂਤ, ਸੰਯਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿਲੀ, 2011, ਪ੍ਰਾਠ-14
5. 12. ਪੁੰਯਮਵਤ੍ਰ ਮੋਯੋ (ਡਾ.), ਬੋਯੋ ਧਮੋ ਓਵਯੋ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ, ਸਯੋਯਮੋ ਪਨਿਲਿਸ਼ਯੋਗ ਹਾਸ, ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ, 2007, ਪ੍ਰਾਠ-116
6. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ-324
7. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲੀਆ (ਡਾ.), ‘ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਈ ਵਿਚ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ’, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਈ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, (ਸੰਪਾ.ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਧਨ) ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 2002, ਪੰਨਾ-114
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-15
9. ਸਬਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998, ਪੰਨਾ 129
10. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2005, ਪੰਨਾ 30

11. ਲਖਵਿੰਦਰ ਜੀਤ ਕੌਰ, ਵੀਹਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਸੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਜਲੰਧਰ, 2009, ਪੰਨਾ 178
12. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2005, ਪੰਨਾ 30
13. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਪਾ., ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ ਮਾਰਕਸੀ ਪਰਿਪੇਖ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2013, ਪੰਨਾ.43
14. ਆਈ.ਸੀ.ਨੰਦਾ, ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ (ਨਾਟਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ), ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1982, ਪੰਨਾ 44
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24
16. ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ, ਬਾਬਾ ਬੰਤੂ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ੋਪ, ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 35
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50
18. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਐਲੋਖ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਲੂਘ ਨਾਟਕ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 80
19. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ, ਭੁੱਬਲ ਦੀ ਅੱਗ, ਅਦਬੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਾਨਸਾ, 2015, ਪੰਨਾ 31

MARTYRDOM IN SIKHISM

Amanjot Kaur

GurmatGyan Online study centre, Punjabi University, Patiala

ABSTRACT

The present paper '*Martyrdom in Sikhism*' is based on the concept of Martyrdom. Firstly it talks about the origin and background of Martyrdom as it originated from the Christian religion. In the early years of faith, the Christians were persecuted for adopting the new religion, the term was also applied to them, and eventually it was restricted to a person who dies for his belief. The paper then goes on to describe how Martyrdom with reference to different religions including Sikhism.

In Sikhism Martyrdom has a greater and different meaning since the principles of Sikhism dwell on 'Ibadat Se Shahadat'. The Sikh Gurus laid the foundation of a society which would uphold the higher values of life and humanity in selfless and united ways. They formulated a society which denounced any kind of distinction based on color, casteism, racism or disparity among the masses. They were always themselves ready to fight for their rights. The Sikh Gurus even taught the Sikhs to fight for their rights. Endless sacrifices were made by the Sikh Gurus and the followers of Sikhism. Martyrdom in Sikhism was not only limited to the Gurus but the common masses including the women and children too. All the Sikh martyrs are remembered as a part of the Sikh prayer- Aardas.

Keywords: Martyrdom, religion, Christianity, Sikhism, Shaheed, Ibaadat, Shahaadat, Gunigahira.

INTRODUCTION:

The tyrant dies and his rule is over; the martyr dies and his rule begins.

Soren Kierkegaard

Martyrdom holds a prime place in the history of every religion, though the meaning of martyrdom is radically different for every religion. This difference is based on how they look upon each other according to their own religious beliefs. Martyrs are celebrated not because of their peacefulness or piety, but because each death conveys a truth about the world that is narrated in an exceedingly powerful way. Their willingness to be guided by a sovereign imaginary that demands death over disobedience is a powerful affirmation to group members of the importance of their guiding principles. The term 'martyr' is derived from the Greek word *martys* that implies the supreme sacrifice one makes for one's faith and thus bears witness to the truth. According to the *Oxford Dictionary of the Christian Church* the term was first used for the *apostles* who had witnessed Christ's life and resurrection, the term was widely used to describe those who got arrested and on trial admitted to being Christian. However in the early years of faith, the Christians were persecuted for adopting the new religion, the term was also applied to them, eventually being restricted to a person who dies for his belief in Christ.

By the middle of the second century the term 'martyr' widely began to be used for those who suffered execution for their faith. The cult of the martyr was a powerful feature of the early Christianity. During the conflict between the Paganism and Christianity, when many Christians testified to the truth of their convictions by sacrificing their lives, the word assumed its modern technical sense. In the present times, 'martyr' is used for the "one who voluntarily suffers death rather than deny his religion by words or deeds; the one who suffers persecution for his faith and undergoes torture or death for religious convictions. (Hastings, 2014:978)

Whether violent or peaceful, the structure of martyrdom exerts extraordinary power due to its spectacular demonstration of a commitment that extends into the grave, where every martyr's road leads. The Arabic word 'Shaheed' is closely related to the Greek word *martus*, where it means both a witness and a martyr i.e. a person who suffers or dies deliberately for the sake of affirming the truth of a belief system. It was the Sikhs who claimed the word for their own martyrs and through time with various literature started to own the actual word. In this way, the Sikhs introduced this word to the South Asian subcontinent. Based on this philosophy, the concept of 'Shaheedi' (martyrdom) for Sikhs is actually different than those for other faiths. The word 'Shaheed' was unknown in India till the advent of the Muslims. It was only during the foundation of Sikhism that the most important institution of martyrdom was established firmly by the Sikhs by sacrificing their lives in large number. The Sikh and Muslim

religion had two sets of ideologies, one tolerant and ready to accept, accommodate and let live, and the other, as practiced by the Gaznies and Mughal India, bent in removing by any means what they considered profane and obnoxious to their narrow religious tenants. In fact the Sikhs had gone one step further that they died for principles which are universally acknowledged and applicable. The chief characteristics of these martyrdoms are that they are achieved not only for freedom of conscience or freedom of worship but also for saving the communities from extinction. The Sikhs believe in the concept of *Ibaadat se Shahaadat* i.e. from love to martyrdom. Alike other religions martyrdom is a fundamental institution of the Sikh faith, but for Sikhs a perfect martyr or a Shaheed is the one who suffered death by refusing to renounce his faith, tenets and principles. Sikhism elevated the concept of martyrdom to new heights. Dr. L.E Fenech in his essay "Martyrdom and the Sikhs" quotes "Martyrs are the persons who value their principles of faith and ideals of religion above their lives. Martyrs are 'Gunigahiras' (altruistic) who have reached the re-entry stage of their evolution development (*Fana*) and have become fearless and want to challenge the oppressor by 'putting their heads on their palms'. A martyr's state of consciousness is a highly developed state that human beings are capable of reaching through evolutionary spiritual operations. NAM SIMRAN is one of them. He further adds "A Martyr is a social surrogate in whose solitary adventures the most profound forgotten concepts, values and the culture and its rights to assert get systematically isolated, evaluated, reconstructed and put into actions. Through these actions he attempts to raise the collective conscience of the society and attempts to liberate them from their inertia and motivational paralysis. He helps the society to reframe its frozen psyche. The martyr's torturous process of social and cognitive disengagement, defiance, fearlessness, and re-engagement is a psycho-spiritual laboratory in which the society renews its spiritual vigor to tackle a tyrant."

The Sikh religion is one of the latest religions in the world. The Sikh gurus laid the foundation of a society which would uphold the higher values of life and humanity in selfless and united ways. Their main aim was to formulate a society which would strongly believe in equality and peaceful living. Such a society would denounce any kind of distinctions based on color, casteism, racist discretion and any kind of separation or disparity among the masses. Every individual in such a set up should have high moral values and qualities of a religion, a deep faith in the one God and people should uphold the highest values of life. As soon as the Sikh gurus started preaching these principles among the masses, the then rulers and other religious heads stood against them protesting their teachings and preaching. The powerful rulers feared that this type of teaching would work as an inhibition to shake the very foundation of their power and religion. Their fears were true as the new principles laid by the gurus swept over the length and breadth of the country, winning the very hearts of the masses. People began to follow the Sikh gurus and their teachings of equality. The common masses were now full of new vigor, fervor and strength that were infused in them by the teachings of the Sikh Gurus. They were ready to fight for their rights and the oppression they had suffered in the hands of the tyrants. The resistance against the new religion by the political and religious heads was tremendous and they fought tooth and nail but of no avail, proving thereby the often quoted saying that truth ultimately triumphs

But, before achieving this goal, the Sikh gurus and their followers had to pay high prices of their lives. During this long drawn out process, a situation arose when no other alternative was left but to sacrifice life after life, sometimes individually, sometimes in masses. But nothing could hold back the Gurus and their Sikhs from sacrificing their own lives along with the lives of their near and dear ones. Countless Sikhs sacrificed their lives and attained martyrdom. In this fight of rights the Sikhs sacrificed their lives for high principles. As discussed earlier, a martyr is the one who is not afraid to go in the jaws of death and is fearless. This fearlessness depends on the teachings and the ways of life propagated by their religious leaders and preachers. This fearlessness was infused among the masses by the principles of Sikhism as the religious principles of Sikhism propagated to live and let others live a life of fearlessness. By observing the principles of Sikhism in one's life, the trait of fearlessness comes automatically. It is this salient characteristic of a martyr that makes him lay his life for the others. He always safeguards and protects the higher values and principles of life at the cost of his own life. He lives and dies for the glory of human dignity and the upliftment of society and humanity. In an ordinary way of life everything is sacrificed to save one's life but in the case of a martyr he sacrifices his life to protect the higher principles of life and religion.

The Sikh history had to pass through many phases where martyrdom was absolutely necessary to save Sikhism and humanity. These events of sacrifices changed the normal course of life and created new trends in history. From the very beginning of establishment of this religion, the first Guru Nanak Dev made it absolutely clear to his followers that the path of Sikhism was perilous. It was difficult to follow because it required if necessary, sacrificing one's life. He advised his followers not to refrain laying down one's life.

Guru Nanak said:

Should you have an urge to play the game of love, step into my lane with your head placed on your palm. Once embarked on this path, hesitate not to sacrifice your head. (S.G.G.S 1412)

It is this verse of Guru Nanak bani that forms the base of martyrdom in Sikhism. For the commitment desired is total and once that path the seeker has to have no wavering in laying down his life for the cause. Through this verse Guru Nanak has stressed that the institution of martyrdom is an essential ingredient of the path he was laying down for a Sikh.

The Sikh history is full of examples where all kinds of worldly rewards and even promises of paradise were offered but the Sikh martyrs summarily rejected them for the sake of love for their Guru and God. This very idea of sacrifice as preached by Guru Nanak Dev was put to practicality by the fifth Guru Arjan Dev, who laid down his life for Sikh faith and beliefs rather than abandon his religion. The then emperor Jahangir in his autobiography 'Tuzk-i-Jahangiri' writes about him "for years the thought had been presenting to my mind that I should put an end to this false traffic or he (Guru Arjan Dev) should be brought into the fold of Islam." Jahangir wanted that Guru Arjan Dev abandon Sikhism and adopts Islam as his teachings were attracting Hindu masses and even some Muslims, which was intolerable for Jahangir therefore Guru Arjan Dev was arrested on some flimsy ground and was forced to adopt Islam and become a Muslim, for this he was even put through most inhumane tortures (setting on hot plate, putting in a cauldron of boiling water and pouring hot sand all over his body) until his demise. The Guru gave up his life rather than abandoning his faith and religion. The writing clearly indicates that Guru Arjan Dev was given a choice to adopt Islam in order to escape all the torture, which he rejected. Here it is important to discuss as to why Guru Arjan was tortured to death in such a cruel manner. "According to Mohammedan belief when a great personality is martyred and his blood is spilled on the floor, a number of martyrs take birth from his blood that spilled on the floor, a number of martyrs take birth from his blood that spell disaster latter for the person or king responsible for such killing. This is why he was martyred under principle law of YASA under which a person is killed without getting his blood spilled." (Jagjit Singh, 2004:93) little did they know that out of the martyrdom of the great Guru the entire community will be transformed into the community of Saints and Warriors.

Furthermore, the martyrdom of the ninth Guru Tegh Bahadur is the ideal of the human rights as he sacrificed his life not for his own faith but to defend the rights and religious freedom of the Hindus. His martyrdom stands alone unparalleled as a glorious example in this respect. He stood up against the tyrannical regime that was hell bent upon converting its majority subjects by oppression to its own faith. He sacrificed his life but not his principles. This type of growth of consciousness offering his own life in order to save the suffering humanity from tyranny and oppression is unique in the history of mankind.

The two Gurus suffered martyrdom but such great sacrifices failed to bring the desired effect and result. Then "Guru Gobind Singh thought that the supreme sacrifices made by Guru Arjan Dev and Guru Tegh Bahadur had failed to move the conscience of the stone hearted Mughal emperor Aurangzeb, and the ruthless campaign of converting or killing the non-Muslims continued unabated. He therefore decided to take up arms against the tyrannical in order to meet force by force because he considered that the submit before the aggressor was sinful." (Sahota, 1971:9) It was then that Guru Gobind Singh sanctioned the use of sword to fight against the oppression; it is clear from his own writing in *Zafarnama* where he writes "when all other peaceful means fail to end the tyranny and evil, it is right to take a sword and fight for freedom for all". The creation of Khalsa converted the Sikhs into the saint soldiers thereby converting *Ibaadat Se Shahaadat*. According to Guru Gobind Singh, the noblest death is one on the field of battle, fighting for freedom and or for any other worthy cause." (Mansukhani, 1980:64). It is noteworthy that during the initiation of the 'Khalsa' Guru gave a call for total commitment and the willingness to lay down one's life for the cause. He called for those who were ready to sacrifice their head for the cause the five brave ones who came up on his call were blessed and baptized with the 'khande di pahal' and thus they were converted into the 'panjpyarey' there by creating 'Khalsa' through the institution of Amrit on the day of Baisakhi in 1699. This idea of Guru Gobind Singh further developed the concept of martyrdom and extended the meaning of the term Shaheed, now to 'a person who died in the battlefield while defending his faith'. Such a person is also considered to be a martyr.

In eighteenth century martyrdom had become a tradition. Such was the force to fight against injustice and evil that Sikhs gave sacrifices one after the other. There are innumerable examples of martyrdom by Sikhs in the relatively short span of their history; the tradition of martyrdom has since continued till recent times without any abatement and will continue as long as there are adherents to the words of Guru Nanak live in this world. It is no accident that for

over a hundred years, the Gurus kept an army and struggled with the oppressive empire involving the loss of life of thousands of Sikhs who are considered as in the case of Islam, another whole life religion, martyrs. Secondly the Sikh Gurus have demonstrated that not only is martyrdom a religious and essential institution, but it is also the most potent method of education and training the people for making sacrifices for the cause of righteousness, love and truth. This is amply proved by the capacity of the Sikhs to make maximum sacrifices for the cause of religion and mankind. Thus, the prominence of this institution in Sikhism not only shows its whole life or character, but also clearly distinguishes it from dichotomous quietist or pacifist system where this institution is conspicuous by its absence. Hence the institution of martyrdom in Sikhism on one hand forms its fundamental feature and on the other hand proves its class and character. Though the Sikh history has a long list of Martyrs, to name a few among them are, the four Sahibzade (sons of Guru Gobind Singh- Sahibzada Ajit Singh, Sahibzada Jujhar Singh, Sahibzada Zorawar Singh, Sahibzada Fateh Singh) The Panj Pyarey (Bhai Sahib Singh, Bhai Dharam Singh, Bhai Himmat Singh, Bhai Mohkam Singh and Bhai Daya Singh) ,The forty muktas, Baba Banda Singh Bahadur, Bhai Mani Singh, Baba Deep Singh, Bhai Bota Singh, Bhai Garja Singh, Bhai Taru Singh, Bhai Lachhman Singh, Bhai Dayala, Bhai Kirpa Dutt, Bhai Satti Das, Bhai Sukha Singh, Bhai Mehtab Singh, Bhai Tara Singh, Bhai Dalip Singh, Bhai Uday Singh, Nawab Kapur Singh, Subheg Singh, Shahbez Singh.

It is evident from the Sikh history that even the Sikh women have chosen the path of martyrdom when necessary. The greatest example of women martyr is Mata Gujri who made huge sacrifices one after the other. The first being her husband Guru Tegh Bahadur then her four grandsons, though they were all minors at the time of their martyrdoms. History reveals that when Mata Gujri was kept in the fort of Sirhind along with her two grandsons- Sahibzada Zorawar Singh and Sahibzada Fateh Singh she infused in them the spirit of warrior ship although they were just seven years and five years, still they chose the way to martyrdom rather than surrender to the will of the tyrant.

In the first half of the 18th century, state terrorism against the Sikhs was intensified under the governorship of Mir Mannu. He could not bear when the Sikhs rose against him and waged guerilla warfare against his forces fighting from inaccessible places in the jungles. When Mir Mannu could not follow to their hiding places he gave orders for the arrest of the women and small children and be brought to Lahore. Sikh Women and Children were captured and forced to change their faith and adopt Islam religion. When they refused to do so they had to bear most inhumane tortures, children were snatched from mothers and were thrown in air to fall back on sharp spears. Limbs of the children were chopped into small pieces and then the garlands of these organs were woven around the mothers' necks. Still these great women bore all these tortures with great courage rather than giving up their faith. They meditated upon the name of 'waheguru' and sang Gurbani. Not even one of them submitted or changed her faith. In the end they were all martyred. These wonderful women are remembered as a part of the Sikh daily prayer (Ardas).

REFERENCES

1. Cross, F.L. and E.A. Livingstone. *Oxford Dictionary of the Christian Church*. OUP Oxford, 1997.
2. Fenech, Louis E. "Martyrdom and the Sikhs" *Journal of American Oriental Society* vol. 117 (oct-Dec 1997)
3. Hastings, James. *Encyclopedia of Religion*. Impact Global Publishing, 2014.
4. Mansukhani, Gobind Singh. *Aspects of Sikhism*, Punjabi Writers cooperative Industrial Society, The University of Michigan, 1982.
5. Sahota, Sohan Singh. *The Destiny of the Sikhs*, the University of Michigan, Sterling Publishers, 1971.
6. Singh, Ajit, Rajinder Singh. *Glimpses of Sikh Religion*. National Book Shop, New Delhi, 1988.
7. Singh, Jagjit. *The Sikh Tree* Sanbun Publishers, New Delhi, 2004.

ਜੇਤੂ ਜਰਨੈਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ

ਨਰਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਰੋਪੜ

ਸੂਰਾ ਸੇ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੇ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੋਤ

ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨਾ ਛਾਡੇ ਖੇਤ

ਭਗਤਕਬੀਰ

ਐਬਸਟਰੈਕਟ:

ਸਿੱਖ ਰਾਜਪੂਤ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਤੇ ਕਾਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਢਹਿ ਦੇਰੀ ਕੀਤਾ ਇਸ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਵੀਰ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਸਤਾਈ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਜਾਲਮ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਫਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦਭਵ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ, ਅਨਿਆਂ, ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਗਿਰਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਇਆ ਇਹ ਧਰਮ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਿਰਮ ਪਿਆਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਵਾਦ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਚੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਨਿਡਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਐੱਸ ਐੱਸ ਗਿੱਲ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਰੱਤ' ਵਿਚ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ: "ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੋੜੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਕਰਾ ਸਕਦੇ" ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲਹੂ-ਲਿਬੜੇ ਪੰਨੇ, ਜਾਬਰਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੇ ਦੋ ਧੜ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਅੰਨ੍ਹੇ ਜਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਆਪ-ਤਿਆਗ ਮਰਜ਼ੀਵੜੇ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਬਾਬਰ ਹਮਾਯੂ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਦਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਢਹਿ ਦੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਹੱਥ ਰੰਗੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਕਿ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਫੈਲ ਗਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮਰਾਠੇ ਉੱਠ ਖਲੋਤੇ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ

ਜੇਤੂ ਜਰਨੈਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ

ਸੂਰਾ ਸੇ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੇ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੋਤ

ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨਾ ਛਾਡੇ ਖੇਤ

--ਭਗਤ ਕਬੀਰ

ਸਿੱਖ ਰਾਜਪੂਤ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਤੇ ਕਾਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਢਹਿ ਦੇਰੀ ਕੀਤਾ ਇਸ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਵੀਰ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਸਤਾਈ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਜਾਲਮ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ

ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਫਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦਭਵ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ, ਅਨਿਆਂ, ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਗਿਰਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਇਆ ਇਹ ਧਰਮ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਿਰਮ ਪਿਆਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਵਾਦ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਚੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਨਿਡਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਐੱਸ ਐੱਸ ਗਿੱਲ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ' ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਰੱਤ ' ਵਿਚ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ : " ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੋੜੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ " ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲਹੂ -ਲਿਬੜੇ ਪੰਨੇ, ਜਾਬਰਾਂ ਅਤੇ ਮਜਲੂਮਾਂ ਦੇ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਮਜਦੂਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਅੰਨ੍ਹੇ ਜਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਆਪ-ਤਿਆਗ ਮਰਜੀਵੜੇ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਬਾਬਰ ਹਮਾਯੂ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਦਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਹੱਥ ਰੰਗੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਕਿ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਫੈਲ ਗਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮਰਾਠੇ ਉੱਠ ਖਲੋਤੇ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਹਮਦਰਦ, ਇਨਸਾਫ ਦਿਵਾਉਣ, ਨਿਆਂ ਪਸੰਦ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਅਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ ਉਠਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪਾਪੀ ਅਤੇ ਪਾਪ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ੧੬ ਅਕਤੂਬਰ ੧੬੭੦ ਈ. ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਰਾਜੌਰੀ ਵਿਖੇ ਰਾਮ ਦੇਵ ਭਾਰਦਵਾਜ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮਿਆ ਲਸ਼ਮਣ ਦੇਵ ਹਿਰਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਪਲਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਤੜਫਦੇ ਦੇਖ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਕੇ ਬੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਜਾਨਕੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਸਕ ਵਿਖੇ ਪੰਚਵਟੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਇਕ ਜੋਗੀ ਔਘੜ ਨਾਥ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਨਾਥ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿੰਘ ਅਨੂਨੀਆਂ ਅਤੇ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਮ ਮਾਧੇ ਦਾਸ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਇੱਥੇ ਹੀ ਨਾਂਦੇੜ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਰਾਜਸਥਾਨ (ਦਾਦੂ -ਦਵਾਰੇ) ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜੈਤ ਰਾਮ ਨੇ ਮਾਧੇ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਆਪਹੁਦਰੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੁਰਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਠੱਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉੱਧਰ ਚੱਲ ਪਾਏ ਹੰਕਾਰੀ ਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਮਾਧੇ ਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ੧੭੦੮ ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਸ ਦੱਖਣ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰੂਹ-ਰੀਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਰਾਹੇ ਤੇ ਵਿਅਰਥ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਰਾਹੀਂ ਦੁਖੀ ਤੇ ਸਤਾਈ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੱਲ ਲੈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਥਾਪੜਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭੱਥੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਤੀਰ ਬਖਸ਼ੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਭਾਈ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਾਜ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ, ਤੇ ਭਾਈ ਰਣ ਸਿੰਘ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਥਾਪ ਕੇ ਵੀਹ ਕੁ ਹੋਰ ਸੂਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ, ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਇਕ ਨਗਾਰਾ ਬਖਸ਼ਿਆ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰੀ, ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਅੜ੍ਹ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰੀ ਕਾਰਜ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹੇਗਾ, ਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਮਝੀ

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਜੈਪੁਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਹੀਰ ਨਾਲ ਰਾਜਪੂਤ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਰੋਹਤਕ ਸੈਨੀਪਤ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਸਰੋੜੀ-ਖੰਡਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਜੁੜਵੇਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਰੁਕਿਆ ਇਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪਿਤਾ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਖੜਕਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਸਰੋੜੀ-ਖੰਡਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਜੰਗੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਪੁੱਟਿਆ ਹਰ ਕਦਮ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਸੈਨਿਕ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਚੌਕੀ ਸੈਨੀਪਤ ਤੋਂ ਹੋਈ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੈਥਲ ਨੇੜਿਓਂ ਸ਼ਾਹੀ ਖਜਾਨਾ

ਲੁੱਟਿਆ ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਏ ਸੋਨੀਪਤ ਤੇ ਕੈਥਲ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਗਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਮਾਣੇ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ

ਸਮਾਣੇ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਨ ਪਹਿਲਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਨਵੰਬਰ ੧੬੭੫ ਈ.ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਜਲਾਦ ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਲਾਦ ਸ਼ਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਜਲਾਦ ਵੀ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਸਨ ਦੂਜੇ ਸਮਾਣਾ ਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਇਥੇ ਉੱਚ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲੇ ੨੨ ਨਵਾਬ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਇਹ ਨਵਾਬ, ਖਾਨਦਾਨੀ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਸਮਾਣੇ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਾਣੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ੯ ਪ੍ਰਗਣਿਆਂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੁਣ ਉਹ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਪੜ ਦੇ ਪਠਾਣਾ ਵਾਲੇ ਸੱਤਲੁਜ ਪਾਰ ਰੋਕ ਕੇ ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੋਆਬੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾਉਣਾ ਚੁਹੰਦੇ ਸੀ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਘੁੜਾਮ ਦੇ ਹੰਕਾਰੀ ਪਠਾਣਾਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਫਿਰ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਪਿੰਡ ਠਸਕਾ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਅੰਬਾਲੇ ਦਾ ਕਸਬਾ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਅਤੇ ਮੁਸਤਫ਼ਾਬਾਦ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕੀਤਾ

ਸੁਚੱਜੀ ਵਿਓਂਤ ਨਾਲ ਜੰਗ ਲੜਨ ਦਾ ਜੋ ਹੁਨਰ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਓਨੀ ਥੋੜੀ ਹੈ ਕਿਵੇਂ ਸੰਢੇਰੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਲਗੇ ਕਪੂਰੀ, ਛੱਤ, ਬਨੂੜ 'ਤੇ ਫਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੰਢੇਰੇ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਹਾਕਮ ਉਸਮਾਨ ਖਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਪੱਤੀ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਰਦੇ ਫੂਕਣ ਦੀ ਵੀ ਖੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਨਾਮਵਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਇਸ ਜਾਲਮ ਹਾਕਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੇਲੇ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ੩ ਦਾਤਾਂ (ਆਪਣੀ ਦਸਤਾਰ ਦਾ ਲੜ ਅਤੇ ਕੰਘੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕੇਸ ਕਢਵਾ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦਿਤੀਆਂ ਉਧਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਨਵਾਬ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਖਿਜ਼ਰ ਖਾਨ, ਭਤੀਜੇ ਨਸ਼ਤਰ ਖਾਨ ਅਤੇ ਵਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਸਮੇਤ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਰੋਪੜ ਪੁਹੰਚ ਕੇ ਸੱਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੋਪੜ ਪੁਹੰਚੇ ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੋਆਬੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਥੋੜੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਖੱਟ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਖਿਜ਼ਰ ਖਾਨ ਨਸ਼ਤਰ ਖਾਨ ਅਤੇ ਵਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਫੱਟੜ ਕਰਕੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੋਆਬੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਵਾਗਤੀ ਮਿਲਣੀ ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ਰੋਪੜ ਦੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਬਨੂੜ ਅਤੇ ਖਰੜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਸਭ ਦੇਖ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਨੇ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇ ਸੱਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੱਤਣ ਰੋਕਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਕੇ ਮਾਝੇ -ਦੋਆਬੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਪਰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਲੰਗਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਭਾਈ ਭਗਤੂਕਿਆਂ ਚੋਂ ਭਾਈ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਦੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਨਿਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਆ ਪੁਹੰਚੇ ਬਾਂਗੜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੱਟ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਬਰਾੜ ਸਿੰਘ ਆ ਰਲੇ ਫੁਲਕੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਧਨ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸਰਹੰਦ ਲਾਗੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਸਲੋਦੀ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਖ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਦਾ ਨੌਕਰ ਸੀ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸਰਹੰਦ ਵਿਰੁੱਧ ਆਰੰਭੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਨਵਾਬ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਡਰ ਕੇ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਜੋ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਅਫਸਰ ਸੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਮੇਤ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਭੇਜ ਕੇ ਸਾਜਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜਹਾਦ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਉਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਤੀਰ ਕਮਾਨੀਆਂ, ਟੋਪਚੀਆਂ, ਬਾਰੂਦ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਨੇਜੇ, ਤੀਰ-ਕਮਾਨ, ਤਲਵਾਰਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਫੁਰਤੀ, ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਖਰੜ ਤੇ ਲਾਂਡਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿੰਡ ਚੱਪੜਚਿੜੀ ਵਿਖੇ ਪੁਹੰਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਲ ਦੀ ਕਮਾਨ ਭਾਈ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਆਲੀ ਸਿੰਘ, ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਆਪ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਟਿੱਬੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਏ ਇਥੇ ੧੦ ਮਈ ੧੭੧੦ ਈ. ਨੂੰ ਜੁਮੇ ਦੇ ਦਿਨ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦਾ ਭੇੜ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸੂਝਵਾਨ ਲੀਡਰ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸੂਰਬੀਰ ਜਰਨੈਨ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਉਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ ਇਥੇ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਅਤੇ ਖੁਆਜਾ ਅਲੀ ਮਲੇਰਕੋਟਲੀਏ ਮਾਰੇ ਗਏ

ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾ ਟੱਕਰੇ ਦੋਹ ਨੂੰ ਭੇਇ ਡੇਗ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਜਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਚੰਗਿਆਰੰਹ ਮਾਰਦੇ ਜਖਮੀ ਹਾਥੀ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਏ ਅਤੇ ਲੱਗ ਪਏ ਆਪਣੀ ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰੜਨ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਖੜ੍ਹ ਨਾ ਸਕੇ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨੇਜਾ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਜਖਮੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦਾ ਸਿਰ ਵਢ ਦਿੱਤਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਅੱਗ ਵਰਾਉਂਦੀ ਤੋਪ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੰਜ ਕੁ ਸੌ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਥੇ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ੧੪ ਮਈ ੧੭੧੦ ਈ. ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਦੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਤੇ ਦੌਲਤ ਵੀ ਤਹਿਸ ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੌਲਤ ਮੱਲ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਿਆ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਦੱਖਣ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਭਾਈ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਭਾਈ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਇਬ ਬਣਾਇਆ ਭਾਈ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਥਾਨੇਸਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬਿਨੇਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਥਾਪਿਆ ਭਾਈ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਾਣੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਾਇਆ ਮੁਖਲਿਸਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਤੇ ਮੋਹਰ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ ਜਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਹੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਾਲਵਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਲਾਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ੁਲਮ ਸਦਾ ਲਈ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਆਦਿ ਸਭ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਤੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼,ਤਿੱਖੀਆਂ ਚਮਕਦਾਰ ਅੱਖਾਂ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, ਇਹਤਮਦੇਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਰ ਖਾਨ ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੱਟਰ ਜਾਨੀ ਵੈਰੀ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਤੇ ਉੱਚੇ ਆਚਰਨ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹੇ ਭੈੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਦੇਸੀ ਕਿਉਂ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਪਾਪੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ,ਇਨਸਾਫ ਦਾ ਰਾਹ ਛੱਡ ਕਿ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣ ਤਾਂ ਰੱਬ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਦਾ ਢੰਡ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਢੰਡ ਦੇ ਦੇਣ ਖਾਫ਼ੀਖ਼ਾਨ ਵਰਗਾ ਕੱਤਰੂ ਤੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਵਿਖਾਈ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ

ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਸੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਹਰਨ ਕੀਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨੀਵੀਆਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਤੱਕ ਪੇਹਚਾਕੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕੀਤਾ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦਾ ਜਿੰਮੀਦਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਗੁਲਾਮ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਲਵਾਰ ਫੜਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਸੀਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਜਾ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਜਾਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦੇ ਸਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕੁੱਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੀ ਜੇਤੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਗਾਈ ਸੀ ਸੋ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਚੰਗਿਆਤੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁਲਗਾਈ ਸੀ,ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਵਾ ਝੱਲੀ ਸੀ ਉਹ ਬੁਝਾਈ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ ਬਲਕਿ ਚਾਲੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਂਬੜ ਵਾਂਗ ਮੱਚ ਉੱਠੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਕੇ ਹੀ ਠੰਡੀ ਹੋਈ

ਕਿਸੇ ਸ਼ੇਰ ਕੀ ਆਮਦ ਹੈ ਰਣ ਕਾਂਪ ਰਹਾ ਹੈ

ਰਣ ਏਕ ਤਰਫ਼ ਸਾਰਾ ਗਗਨ ਕਾਂਪ ਰਹਾ ਹੈ

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

੧.ਐੱਮ.ਐਸ .ਗਿੱਲ,ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਰੱਤ,ਪੰਨਾ ੧੦

੨.ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਸਰਹੰਦੀ ,ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ,ਪੰਨਾ ੨੬

੩.ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ,ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ,ਪੰਨਾ ੧੭

੪.ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ,ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ,ਪੰਨਾ ੩੧

੫.ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਸਰਹਿੰਦੀ,ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਪੰਨਾ ੩੩

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਬਾਣੀ: ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ

ਹਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਤਕਨੀਕੀ ਸਹਾਇਕ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਐਬਸਟਰੈਕਟ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਰੋਤ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਦੂਸਰੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੈੜੇ ਮੇਖੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ 15 ਰਾਗ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਵੇਂ ਬਸੰਤ, ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਆਦਿ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਰਤੀ, ਵਾਰਾਂ ਉੱਕਾਰ, ਕੁਚੱਜੀ, ਸੁਚੱਜੀ, ਛੰਤ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਹਿਲਾ ਆਦਿ।

ਭੂਮਿਕਾ:

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੋਕਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਭਾਵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਦੁਆਰਾ ਪਰਚਾਰਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸੰਗੀਤ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- “ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਿਆਦਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਕੇਤਾਂ, ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ੍ਰੋਤ ਵਜੋਂ ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹਨ ਉੱਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ੍ਰੋਤ ਵਜੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 6ਵੀਂ, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10ਵੀਂ, ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਉੱਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਉੱਥੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਗਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਵੀ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪੇਪਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੈੜੇ ਮੋਖੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਤੀਸਰੀ ਜਨਮਸਾਖੀ 'ਮਨੋਹਰਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ' ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ 'ਗਿਆਨ ਰਤਨਵਲੀ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਨੂੰ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਰਾਗਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਲ ਬਾਣੀ 19 ਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ 17 ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਸਲੋਕ ਬਿਹਾਗੜਾ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 20 ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਪਟੀ, ਪਹਿਰੇ, ਵਾਰਾਂ, ਛੰਤ, ਸੇ ਦਰੁ, ਅਲਾਹਣੀਆਂ, ਆਰਤੀ, ਕੁਚਜੀ, ਸੁਚਜੀ, ਥਿਤੀ (ਜਤਿ), ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਓਅੰਕਾਰ, ਸੇਲਹੇ, ਬਾਰਹਮਾਹਾ, ਸਲੋਕ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਖਸਮ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਥੀ ਚੁਣਿਆ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਜੋ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੈ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 15 ਰਾਗ 03 ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਪਟੀ, ਆਰਤੀ, ਵਾਰਾਂ, ਓਅੰਕਾਰ, ਕੁਚਜੀ, ਸੁਚਜੀ, ਛੰਤ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਸੇਲਹਾ, ਸਿਧ ਗੋਸਟ, ਅਲਾਹਣੀਆਂ, ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਅਤੇ ਸੋਹਿਲਾ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਕਦੋਂ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਗ 'ਆਸਾ' ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਬਾਣੀ 'ਪਟੀ' ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿੱਚ (ਪੰਨਾ-18) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ— ਕਾਲੂ ਕਹਿਆ 'ਪਾਂਧੇ'। ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇ! ਤਬ ਪਾਂਧੇ ਪਟੀ ਲਿਖ ਦਿਤੀ, ਅਖਰਾਂ ਪੈਂਤੀਸ ਦੀ ਮੁਹਾਰਣੀ, ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਗਾ ਪੜ੍ਹਨ। ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿੱਚ ਪਟੀ ਮ:੧ ਆਦਿ ਬਾਣੀ ਹੋਈ।

ਰਾਗ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਪਟੀ ਲਿਖੀ ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥

ਸਮੈ ਸੋਇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਜਿਨਿ ਸਾਜੀ ਸਭਨਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ਭਾਇਆ॥

ਸੇਵਤ ਰਹੇ ਚਿਤੁ ਜਿਨ੍ ਕਾ ਲਾਗਾ, ਆਇਆ ਤਿਨ੍ ਕਾ ਸਫਲੁ ਭਇਆ॥ ੧॥

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ 'ਰਹਾਉ' ਦੀ ਤੁਕ ਹੈ—

ਮਨ ਕਾਹੇ ਭੂਲੇ ਮੂੜ ਮਨਾ॥ ਜਬ ਲੇਖਾ ਦੇਵਹਿ ਬੀਰਾ ਤਉ ਪੜਿਆ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ ਗਈ, ਜਿਸਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ 6 ਵੇਂ ਅਧਿਆਏ 'ਖੇਤੀ, ਵਣਜ, ਸਉਦਾਗਰੀ ਚਾਕਰੀ' ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੇ। ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੂ ਨੇ ਹੈਰਾਨਗੀ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਬੇਟਾ! ਤੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਅਸਾਂ ਡਿਠਾ ਸੁਣਿਆ ਕਿਛੁ ਨਾਹੀਂ ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਆਖਿਆ ਪਿਤਾ ਜੀ! ਜਿਨਾ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਡਿਠਾ ਹੈ, ਤਿਨਾ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹਿਕੁ ਸਬਦੁ ਉਠਾਇਆ— ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਚਉਪਦੇ ਘਰ ੧॥

ਸੁਣਿ ਵਡਾ ਆਖੈ ਸਭ ਕੋਈ॥ ਕੇਵਡੁ ਵਡਾ ਡਿਠਾ ਹੋਈ॥

ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 32-33 ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ਤਦ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਬੇਟਾ। ਚਾਰਿ ਦਿਨ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿ ਦੇਹਿ, ਅਤੇ ਉਠਿ ਖੜਾ ਹੋਹੁ। ਤਦਿ ਬਾਬਾ ਬੋਲਿਆ, ਸ਼ਬਦੁ—

ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧

ਆਖਾ ਜੀਵਾ ਵਿਸਰੈ ਮਰਿ ਜਾਉ॥ ਆਖਣਿ ਅਉਖਾ ਸਾਚਾ ਨਾਉ॥

ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਸੈਦਪੁਰ ਸੰਡਿਆਲੀ ਜਾਇ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਮੀਰਖਾਨ ਮੁਗਲ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।... ਤਬ ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ ਮਰਦਾਨਿਆ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇ। ਮਰਦਾਨੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇਆ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ—

ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ॥

ਆਪੈ ਦੇਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ॥

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੈ ਤੇ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ॥ ੧॥

ਇਹ ਤਿੰਨ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਪੰਨਾ 130 ਉੱਤੇ ਦਰਜ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤੀਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਸੁਮੇਰ ਤੋਂ ਅਚੱਲ ਪਰਬਤ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸਿਧ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਿੱਥੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ ਉੱਥੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੇ। ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

---- ਤਬ ਬਾਬੈ ਆਖਿਆ ਜੋਗ ਕਾ ਕਵਣੁ ਰੂਪੁ ਹੈ? ਤਬ ਭਰਥਰੀ ਬੋਲਿਆ ਜੋਗ ਕਾ ਰੂਪ—

ਮੁੰਦਾ ਖਿੰਥਾ ਝੋਲੀ ਡੰਡਾ॥ ਸਿੰਝੀ ਨਾਟ ਵਜੈ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾ॥ (ਪੰਨਾ 178-181)

ਤਬ ਬਾਬਾ ਬੋਲਿਆ ਸਬਦੁ ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਵਿੱਚ—

ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧

ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਮਨੈ ਮਹਿ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਖਿੰਥਾ ਖਿਮਾ ਹਢਾਵਉ।

ਜੇ ਕਿਛੁ ਕਰੈ ਭਲਾ ਕਰਿ ਮਾਨਉ ਸਹਜ ਜੋਗ ਨਿਧਿ ਪਾਵਉ॥.....

ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 208 ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਅਚੱਲ ਵਟਾਲੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿਆਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਿਧਾਂ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁੜ ਅਤੇ ਧਾਵੈ ਕੈ ਫਲ ਪਾਏ ਹੋਨਿ। (ਗੁੜ ਧਾਵਿਆ ਤੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਸਨ) ਤਬ ਬਾਬਾ ਬੋਲਿਆ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਸ਼ਬਦ ਮ:੧॥

ਗੁੜ ਕਰਿ ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਕਰਿ ਧਾਵੈ ਕਰਿ ਕਰਣੀ ਕਸੁ ਪਾਈਐ॥.....

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ 'ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧' ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਨਾ 209 ਉੱਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ 'ਸੈਦਪੁਰ' ਵਿਖੇ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੱਕੀ ਪੀਹਣ ਲਈ ਮਿਲੀ। ਉੱਥੇ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਪਠਾਣੀਆਂ, ਖਤਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਹਮਣੀਆਂ ਸਭੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੱਕੀਆਂ ਪੀਹਣ ਲਈ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਤਬ ਬਾਬਾ ਬੋਲਿਆ ਸਬਦੁ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ—

ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਅਸਟਪਦੀਆ ਘਰੁ ੩॥

ਜਿਨਿ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰੁ॥.....

ਆਦੇਸੁ ਬਾਬਾ ਆਦੇਸੁ॥ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ॥

ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖਹਿ ਵੇਸ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥...

ਸੈਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਬੰਦੀ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਛੁਡਵਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ "ਮਰਦਾਨਿਆ! ਰਬਾਬੁ ਵਜਾਇ। ਮਰਦਾਨੇ ਰਬਾਬੁ ਵਜਾਇਆ ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਕੀਤਾ, ਬਾਬੇ ਸਬਦੁ ਉਠਾਇਆ ਮ: ੧॥

ਕਹਾ ਸੁ ਖੇਲ ਤਬੇਲਾ ਘੋੜੇ ਕਹਾ ਭੇਰੀ ਸਹਨਾਈ॥ ਕਹਾ ਸੁ ਤੇਗਬੰਦ ਗਾਡੇਰੜਿ ਕਹਾ ਸੁ ਲਾਲ ਕਵਾਈ॥....

ਇਹ ਸੱਤ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ' ਵਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧' ਹੈ।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਬਾਣੀ ਜੋ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਹੈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਪਟਨ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ (ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਇਬ੍ਰਾਹਿਮ ਕਿਹਾ ਹੈ) ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 152 ਤੇ ਇਉਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ— ਉਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਨਾਨਕ। ਹਿਕ ਖੁਦਾਇ ਕੀ ਵਾਰ ਸੁਣਾਏ। ਬਾਬੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇਆ, ਰਾਗ ਆਸਾ ਕੀਤਾ, ਬਾਬੇ ਸਲੋਕ ਦਿੱਤਾ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧

ਸਲੋਕ— ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰ ਆਪਣੇ ਦਿਉਹਾੜੀ ਸਦ ਵਾਰ॥ ਜਿਨਿ ਮਾਣਸ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਕੀਏ ਕਰਤ ਨ ਲਾਗੀ ਵਾਰ॥੧॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ 'ਸਲੋਕ ਮ. ੧॥'

ਇਥੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ 9 ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

'ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ' ਵਿੱਚ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 106-107 ਤੇ ਹਵਾਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਖਾਨ ਪਠਾਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੀਮਾਰ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵੀ ਫੜੇ ਗਏ। ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਦੇਖ ਕੇ ਬੈਰਾਗ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਿਆ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਜੇ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸੇ ਆਪੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨਿਆਰਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿੱਚ ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਮ: ੧

ਕੀਤਾ ਹੋਵੈ ਕਰੇ ਕਰਾਇਆ ਤਿਸੁ ਕਿਆ ਕਹੀਐ ਭਾਈ॥.....

ਇਹ ਚਾਰ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧' ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

‘ਸੱਜਣ ਠਗ’ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਮਰਦਾਨੇ ਆਖਿਆ ਜੀ ਕਿਆ ਕਰੀਏ ਉਜਾੜ ਵਿੱਚ ਘਤਿ ਮਾਰਿਓ ਈ।... ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਵਚਨੁ ਕਹਿਆ ਮਰਦਾਨਿਆ ਏਹ ਉਜਾੜ ਨਾਹੀ ਏਹੁ ਵਸਤੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਨਾਉ ਚਿੱਤ ਆਵਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਬੋਲੀ।

ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਰਸਨ ਕੈ ਤਾਈ ਦੂਖ ਭੂਖ ਤੀਰਥ ਕੀਏ।

ਜੇਗੀ ਜਤੀ ਜੁਗਤਿ ਮਹਿ ਰਹਿ ਤੇ ਕਰਿ ਕਰਿ ਭਗਵੇ ਭੇਖ ਭਏ। ੧।.....

ਇਹ ਭੀ ਚਾਰ ਪਦਿਆ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਸਿਧਾਰਣ ਪਰਬਤ ਉਪਰ ਗਏ। ਉਥੇ ਸਿੱਧ ਜੇਗੀ, ਮਛੰਦੂ ਨਾਥ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਅਤੇ ਭਰਥਰੀ ਨਾਥ ਆਦਿ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਭਰਥਰੀ ਜੇਗੀ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਨਾਥ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬੋਲ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 202 ਉੱਤੇ ਭਰਥਰੀ ਨਾਥ ਦੇ ਸੁਆਲ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ‘ਅਸਟਪਦੀ’ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜੋ 8 ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗਲਤੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਹੈ—

ਉਤਰਿ ਅਵਘਟਿ ਸਰਵਰਿ ਨਾਵੈ॥ ਬਕੈ ਨ ਬੋਲੈ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵੈ॥...

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ— ‘ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਘਰੁ ੩ ੧ੳ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥’

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਜੇਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 21 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਚੁਪ ਕਰ ਰਹਿਆ। ਜਾਂ ਚੁਪ ਕਰ ਰਹਿਆ ਤਾਂ ਪਾਂਧੇ ਪੁਛਿਆ ਨਾਨਕ! ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਿਆ ਪਾਂਧਾ! ਤੂੰ ਕੁਛ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਹੈ ਜੇ ਮੇਰੇ ਤਾਈਂ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ? ਤਬ ਪਾਂਧੇ ਕਹਿਆ ‘ਮੈਂ ਸਭੇ ਕਿਛ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਾਂ। ਤਬ ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਪਾਂਧਾ! ਇਨੀ ਪੜ੍ਹੇ ਗਲ ਫਾਹੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹੈਨ, ਇਹ ਜੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ ਸਭ ਬਾਦ ਹੈ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਠਾਇਆ, ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਮਹਲਾ ੧’

ਜਾਲਿ ਮੇਹੁ, ਘਸਿ ਮਸੁ ਕਰਿ, ਮਤਿ ਕਾਗਦੁ ਕਰਿ ਸਾਰੁ॥

ਭਾਉ ਕਲਮ ਕਰਿ ਚਿਤੁ ਲੇਖਾਰੀ ਗੁਰ ਪੁਛਿ ਲਿਖੁ ਬੀਚਾਰੁ॥...

ਇਹ ਚਾਰ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਪਾਂਧੇ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਚਾਰਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ‘ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮਹਲੁ ੧॥’ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਪਹਰੇ’ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਰਾਗ ‘ਸਿਰੀ’ ਵਿੱਚ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਉਚਾਰੀ ਜੋ ‘ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਟਾਂਡੇ’ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਾਨਕ ਮਤੇ ਵਿਖੇ ਰਾਗ ਸਿਰੀ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀ।

ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਲਯੁਗ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਰਾਗੁ ਸਿਰੀ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਦੇ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਰਾਗੁ ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ ਘਰੁ ॥

ਮੇਤੀ ਤ ਮੰਦਰ ਉਸਰਹਿ ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ॥.....

ਇਹ ਚਾਰ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਦੇ ਪੰਨੇ 139 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਠੱਗ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ—

ਮਹਲਾ १ ਲਬ ਕੁਤਾ ਕੂੜੁ ਚੂਹੜਾ ਠਗਿ ਖਾਧਾ ਮੁਰਦਾਰ।

ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਪਰ ਮਲ ਮੁਖ ਸੁਧੀ ਅਗਨਿ ਕ੍ਰੋਧੁ ਚੰਡਾਲੁ।

ਇਹ ਚਾਰ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੱਕੇ ਵਿੱਚ ਗਏ ਅਤੇ ਗੋਰ ਵੱਲ ਪੈਰ ਕਰਕੇ ਸੌਂ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਕਿਹਾ.....ਅਰੇ ਭਾਈ ਈਹਾ ਤੇ ਤੁਮ ਦੂਰ ਹੋਵੇ। ਯਹਿ ਮੁਕਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਰਸੂਲ ਕਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਿਆ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ—

ਮਹਲਾ १ ਮੁਕਾਮੁ ਕਰਿ ਘਰਿ ਬੈਸਣਾ ਨਿਤ ਚਲਣੈ ਕੀ ਧੋਖ॥

ਮੁਕਾਮੁ ਤਾ ਪਰੁ ਜਾਣੀਐ ਜਾ ਰਹੈ ਨਿਹਚਲੁ ਲੋਕ॥.....

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ— ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ १ ਘਰੁ ੨॥)

‘ਅਗੇ ਸਾਖੀ ਲਿਖਤੇ ਪਖੇਕੇ ਰੰਧਾਵੇ ਕੀ’ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਖੇਕੇ ਰੰਧਾਵੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਮੁੱਲਾਂ ਖਾਣਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ—

ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਵਿਚਿ ਮਹਲਾ १।

ਸਭਿ ਰਸ ਮਿਠੇ ਮੰਨਿਐ ਸੁਣਿਐ ਸਾਲੇਣੇ। ਖਟ ਤੁਰਸੀ ਮੁਖਿ ਬੋਲਣਾ ਮਾਰਣ ਨਾਦ ਕੀਏ।

ਇਹ ਚਾਰ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ **ਚਾਰ ਰਹਾਓ** ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

‘ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ’ ਵਿੱਚ ‘ਖੇਤ ਹਰਿਆ’ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੰਨਾ 26-27 ਉੱਤੇ ‘**ਰਾਗ ਸੂਹੀ**’ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ— ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ १

ਜੇਗੀ ਹੋਵੈ ਜੇਗਵੈ ਭੋਗੀ ਹੋਵੈ ਖਾਇ॥ ਤਪੀਆ ਹੋਵੈ ਤਪ ਕਰੈ ਤੀਰਥਿ ਮਲਿ ਮਲਿ ਨਾਇ॥ १॥

ਤੇਰਾ ਸਦੜਾ ਸੁਣੀਜੈ ਭਾਈ ਜੇ ਕੇ ਬਹੈ ਅਲਾਇ॥ १॥ ਰਹਾਉ॥

ਇਹ ਚਾਰ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭੋਟ ਜਦੋਂ ਨੂਰਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ‘**ਕੁਚੱਜੀ**’ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 76 ਉੱਪਰ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਏ 'ਨਾਨਕ ਮਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ' ਅਨੁਸਾਰ..ਤਬਿ ਸਿੱਧਾਂ ਪੁਛਿਆ ਹੇ ਬਾਲਕੇ! ਤੂੰ ਕਿਸਕਾ ਸਿਖ ਹੈਂ? ਦੀਖਿਆ ਤੈਂ ਕਿਸਤੇ ਲਈ, ਹੈ? ਤਬਿ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਸ਼ਬਦ ਉਠਾਇਆ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚਿ— ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੭

ਕਉਣ ਤਰਾਜੀ ਕਵਣੁ ਤੁਲਾ ਤੇਰਾ ਕਵਣੁ ਸਰਾਫੁ ਬੁਲਾਵਾ॥

ਕਉਣ ਗੁਰੂ ਕੈ ਪਹਿ ਦੀਖਿਆ ਲੇਵਾ ਕੈ ਪਹਿ ਮੁਲੁ ਕਰਾਵਾ॥ ੧॥.....

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਘਰੁ ੭ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ)

ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ 'ਸੱਜਣ ਠੱਗ' ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੱਜਣ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ ਤਉ ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ, ਮਰਦਾਨਿਆ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇ। ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇਆ। ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਉਠਾਇਆ ਮ: ੧

ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰ ੬॥

ਉਜਲੁ ਕੈਰਾ ਚਿਲਕਣਾ ਘੋਟਿਮ ਕਾਲੜੀ ਮਸੁ॥ ਧੋਤਿਆ ਜੂਠਿ ਨ ਉਤਰੈ ਜੇ ਸਉ ਧੋਵਾ ਤਿਸੁ॥ ੧॥

ਇਹ ਛੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੰਨਾ 53 ਉੱਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਧਰਮਸਾਲ ਇਥੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਦੇ ਹੋਏ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 142 ਉੱਤੇ ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਿਧ ਮਤੀ ਵਿਖੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਉਠਾਇਆ—
ਮਹਲਾ ੧

ਜੇਗੁ ਨ ਖਿੰਥਾ ਜੇਗੁ ਨ ਡੰਡੈ ਜੇਗੁ ਨ ਭਸਮ ਚੜਾਈਐ॥

ਜੇਗੁ ਨ ਮੁੰਦੀ ਮੁੰਡਿ ਮੁੰਡਾਇਐ ਜੇਗੁ ਨ ਸਿੰਝੀ ਵਾਈਐ॥

ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ ਜੇਗੁ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ॥

ਗਲੀ ਜੇਗੁ ਨ ਹੋਈ॥ ਏਕ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਕਰਿ ਸਮਸਰਿ ਜਾਣੈ ਜੇਗੀ ਕਹੀਐ ਸੋਈ॥ ੧॥ਰਹਾਉ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ—(ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੭ ੧ੳ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥)

ਇਹ ਚਾਰ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 88 ਅਨੁਸਾਰ ਆਸਾ ਦੇਸ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਅਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ 'ਰਾਗ ਸੂਹੀ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲੇ—

ਜਪ ਤਪ ਕਾ ਬੰਧੁ ਬੇਤੁਲਾ ਜਿਤੁ ਲੰਘਹਿ ਵਹੇਲਾ॥ ਨਾ ਸਰਵਰ ਨ ਉਛਲੈ ਐਸਾ ਪੰਥੁ ਸੁਹੇਲਾ॥ ੧॥

ਤੇਰਾ ਏਕੇ ਨਾਮੁ ਮਜੀਠੜਾ ਰਤਾ ਮੇਰਾ ਚੋਲਾ ਸਦ ਰੰਗ ਢੋਲਾ॥ਰਹਾਉ॥

ਇਹ ਪੰਜ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਨੇ ਉਚਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸੰਵਾਦ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 89 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿੱਚ ‘ਸੁਚੱਜੀ’ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰੀ ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ’ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ—

ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰ ੧

ਮਨ ਹਾਲੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਕਰਣੀ ਸਰਮੁ ਪਾਈ ਤਨੁ ਖੇਤੁ॥ ਨਾਮ ਬੀਜੁ ਸੰਤੋਖੁ ਸੁਹਾਗਾ ਰਖੁ ਗਰੀਬੀ ਵੇਸੁ॥

ਇਹ ਚਾਰ ਪਦਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੇਲੇ ਉਚਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਸ਼ਬਦ ਪੰਨਾ 112 ਉੱਤੇ ਦਰਜ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮਾਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਪਿੰਡ ਤਲਵੰਡੀ ਆਏ ਸੀ ਤਾਂ ਰਾਏ ਬੁਲਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ।

‘ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ’ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 126 ਉੱਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੈਦਪੁਰ ਵਿੱਚ ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ। ਉਹ ਰਾਗ ‘ਆਸਾ ਕਾਫੀ’ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। 10 ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ— ਆਸਾ ਕਾਫੀ ਘਰੁ ੧॥

ਜੈਸੇ ਗੋਇਲ ਗੋਇਲੀ ਤੈਸੇ ਸੰਸਾਰਾ ਕੂੜ ਕਮਾਵਹਿ ਆਦਮੀ ਬਾਂਧਹਿ ਘਰ ਬਾਰਾ॥

ਜਾਗਹੁ ਜਾਗਹੁ ਸੂਤਿਹੋ ਚਲਿਆ ਵਣਜਾਰਾ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ—

(ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥ ਆਸਾ ਕਾਫੀ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੧ ਅਸਟਪਦੀਆਂ॥)

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ‘ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ’ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਮਲਾਰ ਰਾਗ’ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ ਜੋ ਪੰਨਾ 35 ਉੱਤੇ ‘ਵੈਦ’ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਰਜ ਇਥੇ ਮਲਾਰ ਰਾਗ ਵਿੱਚ 2 ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰੇ।

ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੧

ਦੁਖ ਵਿਛੋੜਾ ਇਕੁ ਦੁਖੁ ਭੁਖ॥ ਇਕ ਦੁਖ ਸਕਤਵਾਰ ਜਮਦੂਤ॥.....

ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰਿਆ—

ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੧

ਦੁਖ ਮਹੁਰਾ ਮਾਰਣ ਹਰਿ ਨਾਮੁ॥ ਸਿਲਾ ਸੰਤੋਖ ਪੀਸਣੁ ਰਥਿ ਦਾਨੁ॥.....

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 171 ਅਨੁਸਾਰ 'ਮਲਾਰ ਕੀ ਵਾਰ' ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤੀਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਪੰਡਿਤ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰੀ। ਇਥੇ ਪਉੜੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਸਲੋਕ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਰ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ।

‘ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ’ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 54, 55 ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ 9 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਫਾਰਸੀ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਮੁੱਲਾਂ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ। ਮੁਲਾ ‘ਕਾਇਦਾ’ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਚੁਪ ਕਰ ਰਹਿਆ ਤਬ ਮੁੱਲਾਂ ਬੋਲਿਆ ਨਾਨਕ ਜੀ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਤੇਰੀ ਤਾਈ ਪੜ੍ਹਨ ਕੇ ਪਿਤਾ ਤਾਂ ਛੇਡਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੋਲੇ ਕਿਆ ਬਚਨੁ ਹੋਇਆ॥

ਪਉੜੀ॥ ਪੜੀਐ ਨਾਮੁ ਸਾਲਾਹਿ ਹੋਰਿ ਬੁੱਧੀ ਮਿਥਿਆ। ਬਿਨੁ ਸਚੇ ਵਾਪਾਰ ਜਨਮੁ ਬਿਰਥਿਆ।

ਇਹ ‘ਮਲਾਰ ਕੀ ਵਾਰ’ ਦੀ 24ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਹੈ। ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 1289 ਤੇ ‘ਮਲਾਰ ਕੀ ਵਾਰ’ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਰਜ ਹੈ। ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਮਲਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ’ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ।

‘ਸਿਧ ਮਤੀ’ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਗਲੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲੇ:

ਮਹਲਾ ੧ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਹਸਣਾ ਸਉਣਾ ਵਿਸਰਿ ਗਇਆ ਹੈ ਮਰਣਾ.....

ਇਹ ਚਾਰ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ— ‘ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ ਚਉਪਦੇ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੧’

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ‘ਵੈਦ’ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਰਾਗ ਮਲਾਰ’ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਗਉੜੀ ਰਾਗ’ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀ।

ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿੱਚ ਮ:੧

ਕਤ ਕੀ ਮਾਈ ਬਾਪ ਕਤ ਕੇਰਾ ਕਿਦੁ ਥਾਵਹੁ ਹਮ ਆਏ॥

ਅਗਨਿ ਬਿੰਬ ਜਲ ਭੀਤਰਿ ਨਿਪਜੇ ਕਾਹੇ ਕੰਮਿ ਉਪਾਏ॥੧॥.....

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਛੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ‘ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ’ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 41 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੇਈ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਸਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪਿਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਰਮੇਸਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ—

ਮੇਰਾ ਨਾਉ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰੁ ਅਰ ਤੇਰਾ ਨਾਉ, ਗੁਰ ਪਰਮੇਸਰੁ।

ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਬਦ ਧੁਨ ਉਠੀ ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ ਹੋਆ ਮਹਲਾ ੧ ਆਰਤੀ

ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ— ‘ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੧ ਆਰਤੀ ੧ੳ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥’

ਆਰਤੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਧਾਰਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਤੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਜਗਨਨਾਥਪੁਰੀ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ। ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਬਾਣੀ ਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਧਨਾਸਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ **ਮਾਰੂ ਰਾਗ** ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਧੀ ਨਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਫਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਨਾਲਿ ਮਰਦਾਨਾ ਡੂਮ ਜਾਇ ਬੈਠਾ। ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਕਮਲਾ ਦਿਵਾਨਾ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ— ਮਰਦਾਨਿਆ। ਰਬਾਬੁ ਵਜਾਇ। ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਰਬਾਬੁ ਵਜਾਇਆ ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ ਕੀਤਾ, ਬਾਬੈ ਸ਼ਬਦ ਉਠਾਇਆ—

ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੧

ਕੋਈ ਆਖੈ ਭੂਤਨਾ ਕੇ ਕਹੈ ਬੇਤਾਲਾ। ਕੋਈ ਆਖੈ ਆਦਮੀ ਨਾਨਕੁ ਵੇਚਾਰਾ॥

ਇਹ ਚਾਰ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ‘ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ’ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੱਧੀ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਚਾਰੀ ਗਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 87 ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਲਾ ਝਾੜਨ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕਵਣ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਨਾਉਂ ਕਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ‘ਮਾਰੂ ਰਾਗ’ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਤੀਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭੱਟ ‘ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਪੰਡਿਤ’ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ‘**ਮਲਾਰ ਦੀ ਵਾਰ**’ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦਾ ਹਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਲਾਰ ਦੀ ਵਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 172 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

----- ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸੁ ਪੰਡਿਤ ਆਇ ਪੈਰੀ ਪਾਇਆ, ਤਾਂ ਆਖਿਓਸ: ਜੀ! ਜਾਂ ਇਹ ਵਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਬ ਪਰਮੇਸੁਰ ਕਹਾਂ ਥਾਂ? ਤਦਹੂੰ ਬਾਲਾ ਬੋਲਿਆ, ਸ਼ਬਦ ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ ਵਿਚਿ **ਸੋਲਹਾ ਮ:** ੧

ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੁਕਾਰਾ। ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰਾ॥

ਨਾ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ॥ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ॥੧॥.....

ਇਹ ਬਾਣੀ 16 ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 16 ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ‘ਸੋਲਹੇ’ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 91 ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸੱਸ ਅਤੇ ਸੋਹਰਾ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸੱਸ ਚੰਦੇ ਨੇ ਇਉਂ ਕਹਿਆ— ਆਖਣ ਲੱਗੀ ਸੁਣ ਤੇ ਵੇ ਨਾਨਕ ਇਸੇ ਗਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਦਾ ਸੇ। ਜੇ ਟਬਰ ਵਧਾਇ ਕੇ ਉਠ ਟੁਰੇ ਤਾਂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਿਆ। ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਵਿੱਚ—

ਮਿਲਿ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਪਿੰਡੁ ਕਮਾਇਆ॥ ਤਿਨਿ ਕਰਤੈ ਲੇਖੁ ਲਿਖਾਇਆ॥

ਭਉ ਬੇੜਾ ਜੀਉ ਚੜ੍ਹਾਉ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਦੇਵੈ ਕਾਹੂ॥ (ਇਹ ਚਾਰ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।)

ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 162 ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਾਲਸ ਰਾਇ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਿਆ—

ਮਹਲਾ ੧ ਬਿਮਲ ਮਝਾਰ ਬਖਸਿ ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਪਦਮਨਿ ਜਾਵਲ ਰੇ॥.....

ਇਹ ਪੰਜ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 45 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੇਈ ਨਦੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਮਲਾ ਦਿਵਾਨਾ ਕਹਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ ਉਪਰੰਤ ਜਦੋਂ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਤਾਂ ਉਥੇ ਕਾਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਨਾਨਕ ਤੂੰ ਜੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਹੈ, ਨਾ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ— ਸੇ ਤੈਂ ਕਿਆ ਪਾਇਆ ਹੈ? ਤਬਿ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਕਰਿਆ ਸਲੋਕ, ਰਾਗ ਮਾਝ ਵਿੱਚ:—

ਸਲੋਕ ਮ: ੧॥ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵਣੁ ਮੁਸਕਲੁ ਜਾ ਹੋਇ ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵੈ॥...

ਤਉ ਨਾਨਕ ਸਰਬ ਜੀਆ ਮਿਹਰਮਤਿ ਹੋਇ ਤ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵੈ॥੧॥

ਮਾਝ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ 25 ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਧਨਾਸਰੀ (ਸੰਪਾਦਕ ਅਨੁਸਾਰ ਤਨਾਸਰਮ) ਦੇਸ ਉਚਾਰੀ। ਪੰਨਾ 162 ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਕ ਅਨਭੀ ਸਰੋਵੜੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜਿਸਦਾ ਆਪਣਾ ਮਟ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਝ ਦੀ ਵਾਰ-ਉਚਾਰੀ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ— ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਬੋਲਿਆ ਰਾਗੁ (ਮਾਝ ਕੀ ਵਾਰ) ਪਉੜੀ—

ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਇ ਦਇਆਲੁ ਤ ਸਰਧਾ ਪੂਰੀਐ॥ ਸਤਿਗੁਰੁ ਹੋਇ ਦਇਆਲੁ ਨ ਕਬਹੂੰ ਝੂਰੀਐ॥.....

‘ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ’ ਵਿੱਚ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 60 ਉੱਤੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਦੌਰਾਨ ਚਤੁਰ ਦਾਸ ਪੰਡਿਤ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭੋਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਹਲਾ ੧ ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਘਰੁ ੨

ਨਾਲ ਗ੍ਰਾਮ ਬਿਪ ਪੂਜਿ ਮਨਾਵਹੁ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ॥

ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਬੇੜਾ ਬਾਂਧਹੁ ਦਇਆ ਕਰਹੁ ਦਇਆਲਾ॥ ੧॥

ਇਹ ਚਾਰ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੋਰ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ—
ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਮਹਲਾ ੧

ਰਾਜਾ ਬਾਲਕੁ ਨਗਰੀ ਕਾਚੀ ਦੁਸਟਾ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ॥.....

ਪਰ ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਉਚਾਰਿਆ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 75 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੰਨ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ ਮਰਦਾਨਿਆ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਹਿ ਕਰ ਮਥਾ ਟੇਕੁ। ਗਲੋਂ ਧਾਗਾ ਤੁਟ ਪਇਆ, ਰਬਾਬ ਲੇਕਰਿ ਆਇਆ। ਤਬਿ ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ, ਮਰਦਾਨਿਆ! ਰਬਾਬ ਵਜਾਇ। ਤਬ ਮਰਦਾਨੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇਆ। ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਮ: ੧ ਸ਼ਬਦ ਕੀਤਾ

ਗੁਣਵੰਤੀ ਸਹੁ ਰਾਵਿਆ ਨਿਰਗੁਣਿ ਕੂਕੇ ਕਾਇ ਜੇ ਗੁਣਵੰਤੀ ਥੀ ਰਹੈ ਤਾ ਭੀ ਸਹੁ ਰਾਵਣਿ ਜਾਇ॥ ੧॥

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਵਡਹੰਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਿਰਲੇਖ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਜੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਰਜ ਹੈ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਣੀ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਦੱਖਣੀ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਉਚਾਰੀ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਬਨਾਰਸ ਗਏ ਅਤੇ ਉੱਥੇ 'ਚਤੁਰਦਾਸ ਪੰਡਿਤ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ।' ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 62-63 ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 54 ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸਿੱਧ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਾਣੀ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਵੀਂ ਉਦਾਸੀ ਦੌਰਾਨ 'ਗੋਰਖ ਹਟੜੀ' ਵਿਖੇ 'ਰਾਮਕਲੀ' ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਰਤਾ ਦੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸਟ ਗੋਰਖ ਹਟੜੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਚੱਲ ਵਟਾਲੇ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਾਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਿਧ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ 'ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ' ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

'ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ' ਦੇ ਪੰਨਾ 142 ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਧ ਮਤ ਗਏ ਉੱਥੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੇ ਮਾਛਿੰਦ੍ਰ ਜੋਗੀ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ।

ਸੁਣਿ ਮਾਛਿੰਦ੍ਰ ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੈ॥ ਵਸਗਤਿ ਪੰਚ ਕਰੇ ਨਹ ਡੋਲੈ॥

ਇਥੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਪਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 4 ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 224 ਤੇ ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਸੁਆਲ ਜੁਆਬ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਥੇ ਲਿਖਤ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਤੁਕ 'ਸਬਦ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ।' ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 'ਰਾਮਕਲੀ ਦੱਖਣੀ' ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

ਕਵਣ ਮੂਲੁ ਕਵਣ ਮਤਿ ਵੇਲਾ॥ ਤੇਰਾ ਕਵਣੁ ਗੁਰੂ ਜਿਸ ਕਾ ਤੂ ਚੇਲਾ॥

ਪਵਨ ਅਰੰਭੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮਤਿ ਵੇਲਾ॥ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 943)

ਇੱਥੇ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦੋਹਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪੰਨਾ 90 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ 'ਛੰਤ' ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ।

'ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਨੈਣ ਸਲੇਨੜੀਏ ਰੈਣਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਮ॥ ਵਖਰ ਰਾਖੁ ਮੁਈਏ ਆਵੈ ਵਾਰੀ ਰਾਮ॥'

ਇਹ ਬਾਣੀ ਪੰਜ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਵੇਲੇ 'ਅਲਾਹਣੀਆਂ' ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ 'ਬਾਰਹਮਾਹਾ' ਬਾਣੀ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ' ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ **ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ** ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਦੋਂ ਸੈਦਪੁਰ ਸੰਡਿਆਲੀ (ਸੰਡਿਆਲੀ) ਗਏ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ **ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ** ਕੀਤਾ....

ਜੈਸੀ ਮੈਂ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ॥

ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਝ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੇਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨ ਵੇ ਲਾਲੇ॥

ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਤਿਲੰਗ ਮਹਲਾ ੧' ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 128 ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਬੰਦੀ ਬਣੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਬਰ ਜਾਣ ਪਿਆ ਕਿ ਇਹ ਭਲਾ ਫ਼ਕੀਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਅਗੇ ਭੰਗ ਰੱਖੀ ਖਾਣ ਲਈ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਬੋਲੇ— ਮੀਰ ਜੀ! ਮੈਂ ਭੰਗ ਖਾਈ ਹੈ, ਮੈਂ ਐਸੀ ਭੰਗ ਖਾਈ ਹੈ, ਤਿਸਕਾ ਅਮਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ... ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਤਾ ਤਿਲੰਗ ਵਿੱਚ —

ਤਿਲੰਗ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰ ੧

ਭਉ ਤੇਰਾ ਭਾਗ ਖਲੜੀ ਮੇਰਾ ਚੀਤੁ ਮੈਂ ਦੇਵਾਨਾ ਭਇਆ ਅਤੀਤ

ਕਰ ਕਾਸਾ ਦਰਸਨ ਕੀ ਭੂਖ॥ ਮੈਂ ਦਰਿ ਮਾਗਉ ਨੀਤਾ ਨੀਤ॥੧॥

ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਹੀ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਦੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਮੱਕੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੀਰ ਪਤਲੀਐ ਆਖਿਆ ਜੀ ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਕੇ ਮੁਕਾਮ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਹਾਂ, ਖੁਦਾਇ ਕਿਉਂ ਹਾਸਲੁ ਥੀਵੈਗਾ ਤਬ ਬਾਬਾ ਬੋਲਿਆ। ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ ਵਿਚਿ ਮਹਲਾ ੧ —

ਥਕ ਅਰਜ ਗੁਫਤਮ ਪੇਸਿ ਤੇ ਦਰਗਨ ਕੁਨ ਕਰਤਾਨ।

ਹਕਾ ਕਬੀਰ ਕਰੀਮ ਤੂ ਬੇਐਬ ਪਰਵਦਗਾਰ॥੧॥

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਿਥੇ ਗਏ ਉਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਉਥੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 270 ਤੇ ਸਾਖੀ ਕਾਬਲ ਕੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਾਨਚੰਦ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ ਹੋਈ। ਮਾਨਚੰਦ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਤਾਂ ਮਾਨ ਚੰਦ ਕਹਿਆ ਤੁਮ ਤੇ ਅਵਰ ਬਾਤਾਂ ਕਰਤੇ ਹੋ ਇਹ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਮੈਂ ਨਾਹੀਂ। ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਆ ਭਾਈ ਮਾਨ ਚੰਦ ਜੀ ਬਾਤਾਂ ਅਸਲ ਏਹੀ ਹੈਨ। ਅਉਰ ਬਾਤਾਂ ਨਕਲੀ ਹੈਨ। ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ ਵਿੱਚ ਬੋਲੇ:

ਜਿਨਿ ਕੀਆ ਤਿਨਿ ਦੇਖਿਆ ਕਿਆ ਕਹੀਐ ਰੇ ਭਾਈ।

ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਕਰੇ ਆਪਿ ਜਿਨਿ ਵਾੜੀ ਹੈ ਲਾਈ॥੧॥

ਇਹ 10 ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੰਨਾ 724 ਉੱਤੇ ਇਉਂ ਦਰਜ ਹੈ।

ਤਿਲਗ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੧ ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਤਾ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ—
ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਹੋਆ ਆਰਤੀ ਗਾਵੀ। ਤਿਤ ਮਹਲਿ ਕੀਰਤਨੁ ਹੋਆ ਸ਼ਬਦ, ਤਬ ਸਲੋਕ ਪੜ੍ਹਿਆ—

ਪਵਣ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ। ਦਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਖੇਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ॥

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ‘ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ’ ਅਤੇ ‘ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ’ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗਲਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਪੈਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰੁਸਤ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਜੋਗੀਆਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਗਦੀਨਸ਼ੀਨਾ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।

‘ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ’ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ‘ਸੈਦੋਂ ਤੇ ਘੋਰੇ’ ਜੱਟ ਨਾਲ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿੱਚ ‘ਮਰਦਾਨਿਆ ਰਬਾਬ ਵਜਾ’। ਵਾਲਾ ਵਾਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਤੀਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਹੱਸੂ ਲੁਹਾਰ ਅਤੇ ਸੀਹਾਂ ਛੀਂਬਾ ਨਾਲ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਉਦਾਸੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ‘ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ’ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਣ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। (ਪੰਨਾ 253 ਤੇ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।)

ਸੇ ਮੈਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਨਿਵੇਕਲਾ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ, ਸੰਪਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
3. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਚਾਰ ਸੈਂਚੀਆ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
5. 41 ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਗਯਾਨੀ ਮਹਿੰਦਰਾ ਸਿੰਘ ਰਤਨ (ਸੰਸੋਧਕ), ਡਾ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005
6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਸਟੀਕ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਡਾ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਐਲਖ (ਟੀਕਾਕਾਰ) ਡਾ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003

IMPACT OF COVID-19 ON FEMALE HEALTH WORKERS IN INDIA

**Jugdev Singh **Rupinder Kaur*

**Research Scholar, Department of Economics, Punjabi University, Patiala*

***Assistant Professor, Department of Economics, Punjabi University, Patiala*

ABSTRACT

The COVID-19 pandemic poses a significant challenge to both developed and developing nations, exerting immense pressure on their healthcare systems. The virus has spread all throughout the world, posing not only a public health but also an economic issue. In India, this coronavirus illness has impacted ordinary health care. The emergence of the covid-19 sickness has not only highlighted the difficulties in accessing and affording healthcare, but it has also prompted significant inquiries into health policy in relation to present and future pandemics. In India, the presence of skilled healthcare workers is a significant obstacle in many rural and isolated regions of the nation. During the COVID-19 pandemic, there is an estimated shortfall of 18 million healthcare workers, mostly in nations with lower incomes. Throughout all previous pandemics, the healthcare system and female health workers on the frontlines have been the most profoundly impacted. These frontline healthcare workers are providing medical care to patients with COVID-19, and they are exposed to a significant risk of contracting the virus themselves and then transmitting it to others.

ASHA (Accredited Social Health Activist) and ANM (Auxiliary nurse midwife) played significant roles in the COVID-19 response, particularly in the areas of monitoring, community education, and assistance for those affected by COVID-19. Female health workers received various forms of assistance, such as training, personal protection equipment, and financial incentives. Female health workers also encountered a number of additional obstacles, such as health system concerns such as interrupted medical supply chains, limited personnel, and heavy workloads, which was especially tough for female community health workers who had to balance home duties. Anxiety, depression, burnout, sleeplessness, moral anguish, and post-traumatic stress disorder are all established risks for these workers. Their work was also influenced by COVID-19 public health measures, such as gathering and travel limitations, as well as supply-side constraints connected to community access and attitudes. This paper provides an analysis of the COVID-19 from the beginning to the present day, the operational health workforce and hospitals, and the effects of the pandemic on female health workers who serve as the intermediary between primary health care providers and families in the community.

KeyWords:- Covid-19, Health facilities, Health workforce, Female health worker

INTRODUCTION

The COVID-19 pandemic began in Wuhan city, Hubei province, China in December 2019 (Mishra et al., 2020). The pandemic has not only affected the overall well-being of individuals, but has also resulted in severe economic and political crises in the affected countries (Haung et al., 2020). On January 30, 2020, the World Health Organisation (WHO) declared COVID-19 a global pandemic that has had a profound impact on humanity (Mishra et al., 2020). On January 30, 2020, the first COVID-19 case was recorded in Kerala, India (Duggal, 2020). But, a nationwide lockdown was proclaimed by India on 24 March 2020 and lasted for almost six months, with occasional relaxations. It was subsequently extended. India has the highest number of confirmed cases of COVID-19 among Low middle income countries, even after taking mitigating measures (Dhillon et al., 2023).

The COVID-19 epidemic caused enormous obstacles in prevention and treatment worldwide, and it continues to harm the economy and human lives. COVID-19 consequences include numerous systems long after acute infection (Lopez-Leon et al., 2021). By putting a burden on already-stretched health care systems in low- and middle-income nations, the COVID-19 pandemic created new, serious problems (Loembe et al., 2020). The shift in care priorities impacted mortality and morbidity and had an impact on the availability of health care workers, supply, demand, and access (Dhillon et al., 2023). Demographic shifts and increased health care needs are expected to create 40 million new health and social sector employment by 2030, and the COVID-19 pandemic may boost this number. Meanwhile, low- and middle-income nations need 18 million health workers. The global health worker supply-demand gap is both a worry and an opportunity to change the gender dynamics of the health and social professions that separate and disadvantage women (Blasio & Papapietro, 2020-21). The COVID-19 pandemic has highlighted issues with the accessibility and price of healthcare, as well as prompting significant inquiries into health policy for both present and future pandemics

(Ramesh & Bali, 2021). There are more women than men working on the front lines of the pandemic, making up 70% of the global health workforce. As a result, women are more likely to experience acute psychological stress, post-traumatic stress disorder (PTSD) in the aftermath of the pandemic, and a higher risk of infection. The rate of COVID-19 infections among female health workers was double that of male health workers in various countries (Blosso & Papapietro, 2020–21).

India has a robust public health system that effectively works towards attaining Sustainable Development Goals, even at the local level. This system is supported by a comprehensive network of healthcare workers, such as Accredited Social Health Activist (ASHA) workers, auxiliary nurse midwives (ANMs), and multifunctional workers, who provide healthcare services at the grassroots level (Dhillon et al., 2023; Kumar et al., 2023). ASHAs, usually women, are community-public health liaisons who ensure the seamless execution of the National Health Mission (NHM) at the village or slum pocket level. NHM relies on ANMs to link ASHAs and communities to the public health system and provide camps, home visits, and PHCs (Dhillon et al., 2023). Female healthcare workers contributed significantly to the COVID-19 response, including monitoring, community education, and assistance for COVID-19 patients (Glenton et al., 2021). Female healthcare providers encountered several additional obstacles, including health system-related problems such as interrupted distribution networks for medical supplies, inadequate personnel, and excessive workloads. This was especially challenging for female community health workers (CHWs) who had to juggle home duties with their professional commitments. Their work was further impacted by COVID-19 public health measures, including limitations on meetings and travel, as well as supply-side limitations associated with community access and attitudes (Salve et al., 2023).

OBJECTIVES

The purpose of this study is to depict the COVID-19 conditions, health facilities and impacts of covid-19 on female health workers in India. However, the following are the study's precise objectives:

1. to examine the COVID-19 conditions from the beginning to the present
2. to analysis the health workforces and health facilities in India
3. to analysis the impact of covid-19 on female health workers in India

METHODOLOGY

This study is conceptual in nature; it reviews books, articles, research papers, and websites written by prominent academics and journalists; and it uses quantitative and qualitative analysis to research data obtained from secondary sources. The secondary resources comprise global reports from international stakeholders such as the United Nations (UN), World Health Organisation (WHO), United Nations Development Programme (UNDP), International Labour Organisation (ILO), Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD), etc., as well as policy research conducted by Indian governance and policymakers. The utilisation of online sources would be prudent. The paper begins with the COVID-19 conditions from beginning to present in India and the present conditions of the pandemic at the India and global levels. It later emphasises the health facilities and various differential impacts of COVID-19 on female health workers in India. Lastly, the study emphasises the government health policies that were adopted during COVID-19 and the policy recommendations that are yet to be made.

RESULT & DISCUSSION

COVID-19 CONDITION FROM BEGINNING TO PRESENT

It was observed that in the first wave of COVID-19, India did better than many wealthy Western countries in terms of COVID-19 transmission and death rates. This was because a series of lockdowns helped slow the spread of the illness (Bhaduri, 2020). The first COVID-19 case was found in Kerala, India, on January 30, 2020. The first death was recorded on March 12, 2020. Through the end of March, there were 1000 cases and 35 deaths (Duggal, 2020). This section mainly discusses the COVID-19 condition from beginning to present in India. Table 1 shows a quick look at the COVID-19 situation in India by showing how the number of cases and deaths has changed over time.

Table 1. COVID-19 Situation from beginning to present in India

Date	Country	New cases	Cumulative cases	New deaths	Cumulative deaths
03-01-2020	India	0	0	0	0
03-01-2021	India	18177	10305788	217	149435
03-01-2022	India	33750	34922882	213	481893
03-01-2023	India	134	44678956	0	530707
21-01-2024	India	1993	45023751	20	533434

Source: World Health Organisation (WHO), Available at: <https://covid19.who.int/WHO-COVID-19-global-data.csv>.

Pre-COVID-19 refers to the time period before the global outbreak of the COVID-19 pandemic, which began in late 2019. Table 1 shows that corona cases were being reported globally, but not in India. There were no recorded cases or deaths in India between the end of 2019 and January 3, 2020. However, as of January 3, 2021, there were 18,177 new cases, bringing the cumulative number of cases to 10,305,788. Additionally, there were 217 new deaths, resulting in a total of 149,435 cumulative deaths. When we fast-forward to January 3, 2022, the number of new cases rose to 33,750, bringing the total number of cases to 34,922,882. There were 213 new deaths, taking the total number of deaths to 481,893. The data shows a significant increase in the number of new cases and cumulative cases, as well as new deaths and cumulative deaths, compared to the pre-COVID-19 period. This shows what the COVID-19 virus did and how it spread in India at that time. The numbers also show that people are still trying to keep track of COVID-19 cases and deaths in the country and report them. By January 3, 2023, the number of new cases decreased substantially to 134, resulting in a cumulative case count of 4,46,78,956. However, there were no new deaths reported on that same day, leaving the cumulative death toll at 530,707. Finally, on January 21, 2024, there were 1993 new cases and 20 deaths reported from the last 7 days, leaving the cumulative case count at 45,023,751 and the cumulative death toll at 533,434. These numbers show how the number of COVID-19 cases and deaths changed over time in India. They show how the pandemic changed over time and how hard people worked to stop it from spreading.

The duration of the COVID-19 pandemic has been characterised by several periods of transmission known as waves. During the second wave, which occurred from 2 February 2021 to 15 December 2021, a greater number of people were admitted to hospitals. The prevalence of dyspnea, mental health problems, and fatigue was highest among patients admitted during the second wave of COVID-19, which occurred from February 2, 2021, to December 15, 2021. However, the rate of death after discharge and before the first follow-up was highest among patients admitted during the period of December 16, 2021, to February 20, 2022 (Kumar et al., 2023).

Table 2 Present COVID-19 condition at Globe and India Level

Name	Cases cumulative total	Cases newly Reported in last 7 days	Deaths - cumulative total	Deaths - newly reported in last 7 days	Vaccines - Total doses administered
Globe	77,43,95,593	1,00,654	7,023,271	1789	13.59 billion
India	4,50,23,751	1,993	5,33,434	20	2.21 billion

Source: World Health Organisation (WHO), January 2023. Available at: <https://covid19.who.int/table>.

The table 2, find out the present COVID-19 situation globally and specifically in India. This including the number of cases, deaths and vaccination rates. This shows that as of January 21, 2024, India has reported 4,50,23,751 cumulative cases and 1,993 new cases in the last 7 days while the globe has reported 77,43,95,593 cumulative cases and 1,00,654 new cases in last 7 days. If we talk about deaths cumulative, India has reported 5,33,434 cumulative deaths and 20 deaths in last 7 days while the globe has reported 7,023,271 cumulative deaths and 1,789 new deaths in last 7 days. In India, a total of 2.21 billion vaccine doses have been administered while in globe a total of 13.59 billion vaccine doses have been administered.

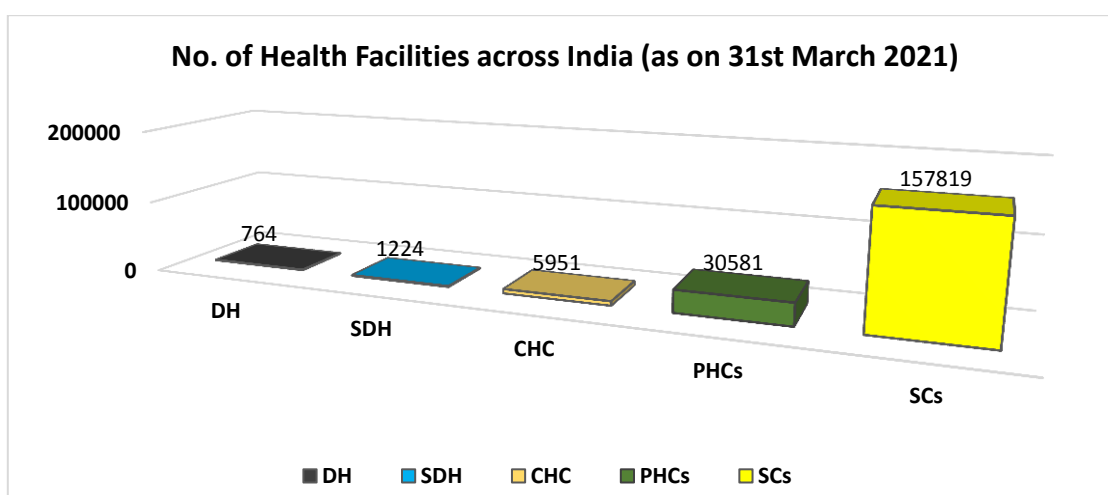
Despite World Health Organization declaring the conclusion of the emergency phase of COVID-19 in May 2023, the Organisation nevertheless maintains its role in coordinating the worldwide response (WHO, 2023). However, based on this data, it may be determined that the current COVID-19 epidemic is still ongoing.

HEALTH WORKFORCES AND HEALTH FACILITIES IN INDIA

The achievement of universal health care hinges on a health staff that is well-informed, competent, and driven. People who work in the health sector include both direct providers (doctors, nurses, etc.) and indirect providers (hospital administrators, ambulance drivers, etc.) (WHO, 2023). This is in accordance with the Global Strategy on Human Resources for Health: Workforce 2030 Report, which highlights the need of sufficient investment in the health workforce (WHO, 2019). The World Health Organisation (WHO) projected a potential growth of around 67.3 million in the global health workforce by the year 2030 (WHO, 2016). Simultaneously, there is a projected deficit of 18 million healthcare professionals, mostly in low- and middle-income nations (Blasio & Papapietro, 2020-21). In order to combat the spread of the COVID-19 pandemic, some low- and middle-income nations had reassigned their limited number of experienced nurse-midwives to COVID-19 wards, which affects their previous role in handling pregnancy crises, which may result in maternal mortality. This was of utmost concern in nations where unsafe abortions constitute a significant maternal mortality rate (Blasio & Papapietro, 2020-21).

The availability of competent health professionals in India is a difficulty in many rural and remote areas. However, catalysed by the altered policy climate under the National Health Mission, the government's efforts have yielded achievements, particularly in the growth and enhancement of medical, nursing, and technical education (WHO, 2023). The National Health Profile 2018 lists 10,41,395 allopathic physicians as of 2017. Over time, dental surgeons and nurses per lakh people had increased. There were 2,51,207 dental surgeons registered with Central/State Dental Councils of India as of December 31, 2017. As of December 31, 2016, the nation had 19,80,536 RNs, RMs, and 56,367 Lady Health Visitors. In addition to the over 900000 ASHAs in the nation. India had 7,73668 AYUSH sectors on January 1, 2017 (WHO, 2023). Investing in HRH (Human Resources for Health) is essential in India to attain universal health coverage (UHC) and meet the SDG objectives by 2030. According to a research by the World Health Organisation (WHO) in 2022, India need 1.8 million physicians, nurses, and midwives in order to meet the required standard of having 44.5 qualified health workers per 10,000 people (WHO, 2022). COVID-19 is worsening its effects on women as it spreads worldwide. As over 70% of the health care workers, women are at higher risk of infection and leading the pandemic fight (OECD, 2020). In India, the involvement of women in the labour force is greater in the health sector compared to other sectors (Andres et al., 2017). However, this is not evident at the higher levels of leadership, since more than 70 percent of senior positions in the health sector are occupied by males. Evidence of discrimination in several aspects of health-care services includes disparities in gender-based remuneration, absence of formal job opportunities, instances of physical and sexual abuse, and underrepresentation in leadership and decision-making roles (Blasio & Papapietro, 2020-21).

Graph 1. Total number of functioning Sub-Centres (SCs), Primary Health Centres (PHCs), Community Health Centres (CHCs), Sub-District Hospitals (SDHs), and District Hospitals (DHs) in India as of March 31, 2021

Source: Ministry of Health Family and Welfare (MOHFW), Available at: <https://main.mohfw.gov.in/?q=newshighlights-90>.

This graph shows the healthcare facilities in rural and urban areas of India. As of the 31st of March in the year 2021, there are a total of 156101 and 1718 Sub Centres (SC), 25140 and 5439 Primary Health Centres (PHCs), 5481 and 470 Community Health Centres (CHCs), and 1224 Sub Divisional Hospitals (SDH) and 764 District Hospitals, respectively, that are operational in the rural and urban areas of the country. As of March 31, 2021, the aggregate deficit in the posts of HW(F)/ANM stands at 2.9% of the overall requirement, excluding the current surplus in certain states. This shortfall is in accordance with the standard of one HW(F)/ANM per Sub Centre and PHC. For example, in 2021, a mere 21.1% of the sanctioned posts of HW (Female)/ANM (at PHCs and SCs) remain unfilled, while at SCs, the corresponding figure is 41.9% for Health Worker (Male) posts. In 2021, there were vacant posts amounting to 21.8% of sanctioned doctoral positions and 64.2% of sanctioned health assistant (male and female) posts at PHCs (MoHFW, 2020-21).

IMPACT OF COVID-19 ON FEMALE HEALTH WORKERS

Throughout all previous pandemics, the healthcare system and healthcare workers (HCWs) have consistently been the most heavily impacted. They were positioned at the forefront of this worldwide emergency, tasked with the significant responsibility of identifying and treating an increasing number of severely sick people. This include medical professionals such as physicians, nurses, midwives, paramedics, hospital managers, and support personnel, as well as

community workers. All of these workers are exposed to the occupational hazard of contracting COVID-19, and in the worst-case scenario, even facing death (Rajasi et al., 2023).

The European Commission issued its 2021 report on gender equality in the EU before of International Women's Day, which highlighted the negative effect of the COVID-19 epidemic on women (Blasio & Papapietro, 2020-21). The involvement of women in the healthcare response to the COVID-19 crisis is crucial (Boniol et al., 2019). Frontline female health workers (FFHWs), which include Auxiliary Nurse Midwives (ANMs) and voluntary community health workers known as ASHAs (Accredited Social Health Activists), are tasked with the grassroots delivery of public health services. FFHWs oversaw the COVID-19 response by disseminating information, documenting returning populations, reaching out to populations in remote and rural areas of India as part of the disease surveillance, monitoring patients with symptoms, and isolating those who tested positive (Krishnan, 2023).

In this section discussed about challenges which experienced by female health workers related to the COVID-19 response as well as their routine service delivery:

MENTAL HEALTH OF FEMALE HEALTH WORKERS

Health workers' mental health was at risk during COVID-19 due to factors such as the following: the intensity of care they provide, the number of patients they see, the strain of juggling public health priorities with patients' wishes, generalised anxiety about the situation, and the risk of infection (exacerbated by a lack of personal protective equipment) for both the workers and their families (WHO, 2020). In general, the available evidence indicated that female healthcare professionals endured a more severe impact on their mental health throughout the COVID-19 pandemic than their male counterparts. During the COVID-19 pandemic, female healthcare professionals in India encountered higher levels of anxiety, melancholy, and tension in comparison to their male counterparts (Tselebis et al., 2020). A majority of nurses indicated that more than one third of them encountered stress, sleep disruptions, and heightened mood and anxiety symptoms as a result of the COVID-19 pandemic. This proportion was significantly higher than what was observed during smaller-scale pandemics such as Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS), and when compared to the general population during the same time period (Putekove et al., 2023). Additionally, the difficulties of menstruation during extended periods of service in these kits serve as psychological and physiological stresses (Connor et al., 2020).

OVER WORKLOAD AND DISRUPTION OF ESSENTIAL HEALTH SERVICES

Women, who make up 70% of the worldwide health workforce were heavily involved in providing care for very sick COVID-19 patients and also in providing treatment for moderate COVID-19 cases at home (ILO, 2020). The first year of the COVID-19 epidemic was a time of tremendous rise for healthcare personnel (Felice et al., 2020). Concerns about the interruption of crucial health services caused by frontline female health workers (FFHWs) taking on extra tasks during COVID-19 were raised (Salve, 2020). In certain Indian states, ANMs worked in institutions to relieve general nursing shortages, while others did outreach. Outreach ANMs transferred to facilities and quarantine centres during COVID-19. After returning to outreach, they were juggling COVID-19-related surveys, screening, quarantine management, and vaccination and ANC treatments. Without outreach ANMs and with routine activities resumed, facility ANMs struggled to provide services in cold chain management, the labour room, emergency care, and outpatient departments, especially as COVID-19 screening and registration of returnee migrants increased facility workload. COVID-19 brought lengthy hours. ANMs were told to be accessible 24/7 and go to the field at night (Salve et al., 2023). Some district administrators advise ASHAs to utilise home visits for COVID-19 surveys to give ANC, child health, and TB services (Salve et al., 2023). ASHAs assisted COVID-exposed people returning from metropolitan areas in home-quarantine or quarantine centres (Nichols et al., 2022). ASHAs monitor around 25 houses every day for symptoms and report to doctors (Krishnan, 2022). Extreme workload was cited as the most common cause by most health professionals who were contemplating quitting their jobs (Putekove et al., 2023).

INADEQUATE SUPERVISION AND ORGANIZATION

In India, ASHA supervisors said that they oversaw and provided assistance for the ASHA's endeavours. State and regional management, however, admitted that the oversight of Accredited Social Health Activists (ASHAs) was deficient and dissatisfactory (Deshmukh et al., 2022). COVID-19 made supervision for ASHAs and AWWs less frequent, more difficult for those without phone access, and more focused on COVID-19 instructions and tasks. Higher-level supervisors' poor planning and communication caused problems: several ASHA facilitators and ANMs were first briefed of the next day's activities at 9PM, especially COVID-19 immunisation (Srinivasan et al., 2021). Additionally, there were signs of broader disparities in training. For instance, in India, several Auxiliary Nurse Midwives (ANMs) have claimed that both they and Asha workers have not received enough training to effectively

carry out their responsibilities in promoting awareness of COVID-19. Instead, the training has mostly emphasised management-related tasks (Salve et al., 2023).

INSUFFICIENT FINANCIAL COMPENSATION, INCENTIVE, AND PAYMENT

Female healthcare workers faced public shaming from abusive managers, remuneration in the form of honoraria and incentives, and pay even later than promised (Nanda et al., 2020). These women are often attracted from less fortunate parts of society because to the low educational requirements and poor cash benefits (Das & Das, 2021). The compensation for COVID-19 work by FFHWs varied greatly by state. The Gramme Panchayat of Maharashtra gave ASHAs Rs 1000 per month, while ASHA supervisors were promised Rs 500. In Bihar and Madhya Pradesh, people heard of more money but haven't received it. Some Indian FFHWs worked for respect and community solely (Krishnan, 2022). ASHAs get compensation based on the duties they have successfully done. The majority ASHAs expressed dissatisfaction with the prolonged wait for obtaining their rewards. The majority of ASHAs and ASHA Supervisors reported receiving barely 50% to 70% of their allotted monthly bonuses (Deshmukh et al., 2022). Previously, the Government announced their intention to formalise their status and enhance their remuneration. Initially, they instilled optimism in them, but ultimately they sent a letter to the Panchayat Secretary stating that they are not receiving regular payments and their incentives are not being increased (Nichols et al., 2022). ASHAs' families were allegedly upset about the lower incentives, payment delays, and lower compensation compared to other health professionals, making it difficult to get family support to execute their obligations (Deshmukh et al., 2022). After ASHA workers went on strike in numerous states, the media focused more on them (Raman & Kasturi, 2023). Lack of timely or enough health worker remuneration caused strikes in recent outbreaks (WHO, 2020).

HIGH RISK OF INFECTION AND INEQUITIES

At the front line of the pandemic, 70% of global health workers were women, and they were more likely to get infected and suffer acute psychological stress and posttraumatic stress disorder. In certain countries, female health workers had double the COVID-19 infection rate than men (Blasio & Papapietro, 2020-21). Long-term healthcare issues were more common in women after COVID-19. COVID-19 kills more men but causes greater long-term difficulties in women (Gaber et al., 2021). Health workers (HW) were in close contact with COVID-19-infected people, increasing their risk of infection (Bobrovitz et al., 2021). Women in high-contact care positions in the health system and at home were more likely to contract COVID-19 (Morgan et al., 2022). Female home healthcare workers were at an increased risk of being exposed to Covid-19 because to their prolonged interaction with patients, frequent errand-running on behalf of patients, and reliance on public transportation (Morgan et al., 2022). According to the World Health Organisation (WHO), about 115,500 healthcare professionals lost their lives as a result of COVID-19 between January 2020 and May 2021. However, it is believed that this number is significantly lower than the actual mortality count. Female healthcare workers are susceptible to anxiety, sadness, exhaustion, sleeplessness, ethical anguish, and post-traumatic stress disorder (WHO, 2021). During this period, when everyone else was confined to their homes, ASHAs were compelled to operate with an exceptional level of energy and vigour (Nichols et al., 2022).

HARASSMENT, DISRESPECT AND DISCRIMINATION

The COVID-19 pandemic is causing a significant global disruption, with distinct consequences for both males and females. Women are actively participating at the forefront of the battle against COVID-19, and the consequences of the crisis on women are strikingly evident. Women have many burdens: women are disproportionately employed in health systems, bear the brunt of unpaid care labour in homes, experience heightened risks of economic instability, and suffer escalated risks of assault, exploitation, abuse, or harassment during times of crisis and quarantine (OECD, 2020). Female health workers' psychological welfare has received minimal attention, despite the significant strain and associated hazards. Thirty-four Incidents of harassment and disrespect, driven by concerns over COVID-19, have been documented at the community level (Nanda et al., 2020). In India, certain states' community members prohibited the entry of CHWs inside their houses for visits owing to apprehensions of infection (Khalil et al., 2021). Despite this, the media continues to underrepresent the voices of women. This may result in their perspectives and expertise being disregarded in the formulation of policy responses to the crisis (OECD, 2020). ASHAs and the majority of state and district level stakeholders, ANMs, and roughly half of the ANMs cited socioeconomic divide and caste/religion-based discrimination as obstacles to home visits, as well as family resistance to accepting health and wellness messages for childcare, with male children being particularly resistant (Deshmukh et al., 2022).

ATTACKS COMMITTED AGAINST FEMALE HEALTH WORKERS

The International Labour Organisation (ILO) has highlighted the significant distress experienced by 75% of frontline workers worldwide who are engaged in the fight to protect human lives. According to many health monitoring

organisations, males have shown a higher susceptibility to coronavirus in terms of illness severity. Additionally, there is a greater number of women working in healthcare, which puts them at a heightened risk (ILO, 2020a). India had the largest number of events involving attacks on healthcare professionals, including assaults on physicians in Kerala, instances of health workers being targeted with thrown stones in Madhya Pradesh, and cases of police officials and quarantine teams of healthcare workers being beaten in Bangalore. India saw over 33% of assaults worldwide, which targeted medical professionals such as physicians, nurses, Accredited Social Health Activists (ASHA) workers, community self-group volunteers, municipal authorities, and law enforcement personnel (Brahmachari, 2021).

LACK OF PROTECTIVE AND ESSENTIAL EQUIPMENT

Lack of personal protective equipment (PPE) and other important equipment hindered health workers (HW) from providing key services and meeting peak requirements during the pandemic (Putekove et al., 2023). Lack of FFHW PPE was another hurdle to COVID-19 surveillance safety. ASHAs should wear triple-layered masks and gloves and stay 1 m away, according to the Ministry of Home and Family Welfare. ASHA personnel get minimal, insufficient, and unsuitable PPE (Krishnan, 2023). ASHA workers in Madhya Pradesh, Odisha, and Bihar purchased masks and gloves since nobody supplied them (Krishnan, 2022). Lack of safety equipment and infrastructure for frontline workers contributes to increased healthcare worker positive instances. Triple-layered masks and gloves were insufficient protection for FFHWs who travel door-to-door in containment zones to identify sick people (Jain, 2020). In several states, female health workers covered their lips with hand towels, scarfs, or handkerchiefs while distributing household meals (Salve et al., 2023). Several Auxiliary Nurse Midwives (ANMs) said that physicians and managers were given better grade Personal Protective Equipment (Salve et al., 2023).

PROBLEM WITH DIGITAL HEALTH SERVICES

In India, the majority of Female Frontline Health Workers (FFHWs) do not own their own cell phones. Instead, women depend on male family members, such as sons or husbands, who own smartphones, to transmit images of daily reports to the main health centre, download training applications, and share monitoring data (Krishnan, 2023). On the other hand, all school work was done through WhatsApp messages. Parents had to decide whether to leave their kids' phones with them while they studied or bring them to the pitch with them. In these situations, women would stay up late entering data when they got home (Nichols et al., (2022). FFHWs were in charge of keeping records, but they usually did it by writing down information and then moving it from the paper register to the app (Krishnan, 2023). In the early stages, they were in a precarious condition and there was no distinction between day and night for them. There was insufficient time for any activities such as eating, drinking, or sleeping (Nichols et al., 2022). FFHWs were advised to download and use the Aarogya Setu application, but, they were unable to clearly explain the benefits it would provide (Krishnan, 2023).

BALANCING WORK AND PERSONAL LIFE

Due to their domestic caregiving responsibilities, women not only hold the majority of unpaid labour at home but also hold the majority of employment in the care sector (OECD, 2020). Amidst the pandemic, the extensive closure of educational institutions and childcare facilities will not only necessitate parents to allocate more time for child supervision and child care, but will also compel a significant number of parents to oversee or direct home schooling. This additional burden will presumably be borne primarily by women (OECD, 2020). COVID-19 has greatly expanded unpaid domestic labour. Unpaid care has damaged women's lives (Bharmachari, 2020). Imposing lockdowns and implementing measures that limit mobility and hinder access to basic necessities lead to a rise in domestic labour, which is already unfairly shouldered by women to a greater extent. Consequently, female health and social professionals have the dual challenge of heightened caregiving obligations both inside their households and in their professional roles. (WHO, 2020). According to a research conducted in the United States among emergency department personnel, it was shown that women were more inclined to anticipate not being present at work during a pandemic than males. The higher levels of anticipated absenteeism among women were associated with their greater caregiving duties at home (Morgan et al., 2022). More and more, women were leaving the workforce altogether to care for their families, including young children, the elderly, and sick relatives (Chauhan, 2021). As a result of the crisis, 47 million additional women were now living on less than \$1.90 per day, and the worldwide poverty rate for women was projected to rise by about 10% (Blasio & Papapietro, 2020–21). The mental health of women might be negatively affected by the strain of unpaid care duties. The shame that comes from having to juggle family and work responsibilities is real for women. Healthcare worker, especially women, have heightened emotions of guilt because to the obligation they feel towards patients and their role in the pandemic response (Morgan et al., 2020).

DETRIMENTAL IMPACTS ON CAREER AND LEADERSHIP POTENTIAL

Globally, health systems do not have enough women in executive roles (Morgan et al., 2022). The World Health Organisation reports that women make up as much as 70% of healthcare workers in certain nations. Men continue to hold most positions of power in the health care industry, including those in the commercial sector, at the highest levels of government, and in leading international organisations (Zeinali et al., 2022). Women make up the bulk of HWs in India. However, women predominate in lower-status occupations, while they are underrepresented in positions of leadership and management (Salve et al., 2023). COVID-19 regulations that fail to take into consideration the requirements of women, including as required night hours and weekend work, may result from a lack of female involvement in decision-making. With their hands full caring for patients, women in healthcare find it challenging to maintain their roles in administration, research, and leadership during COVID-19. The gender wage gap can grow if certain workers take unpaid leave to care for their families (Morgan et al., 2023).

CONCLUSION AND POLICY IMPLEMENTATIONS

The paper concludes that COVID-19 had affected more than 35 million people and died more than 1,000,000 around the world but the advent of SARS-CoV-2 has exerted significant strain on worldwide healthcare systems. While the majority of COVID-19 patients make a complete recovery, around 10–20% of those patients will continue to deal with a range of complications even after they've fully recovered. The study further concludes that in first wave of COVID-19, India did better as compared to other western countries in transmission and death rates due to strict lockdown imposed by Govt. of India. During the second wave, occurred from 2 February 2021 to 15 December 2021, number of people were admitted to hospitals with the symptom of dyspnoea, mental health problems, and fatigue was highest among patients admitted during the second wave of COVID-19 but the rate of death was highest among patients. It is projected a potential growth of around 67.3 million in the global health workforce by the year 2030. Moreover, it is quite probable that this figure will escalate as a consequence of the impact caused by the COVID-19 pandemic.

The study find out that from March 3, 2021 to March 3, 2022, the number of new cases and deaths rose compared to the pre-COVID-19 period. This shows what the COVID-19 virus did and how it spread in India at that time. By March 3, 2023, the number of new cases decreased substantially. These numbers show how the number of COVID-19 cases and deaths changed over time in India. They show how the pandemic changed over time and how hard people worked to stop it from spreading. Despite World Health Organization declaring the end of the emergency phase of COVID-19 in May 2023, but current COVID-19 epidemic is still ongoing.

As of the 31st of March in the year 2021, there are a total 196,337 Sub Centres (SC), Primary Health Centres (PHCs), Community Health Centres (CHCs), Sub Divisional Hospitals (SDH) and District Hospitals that are operational in the rural and urban areas of the country. The aggregate deficit in the posts of HW(F)/ANM per Sub Centre and PHC. According to a research India need 1.8 million physicians, nurses, and midwives in order to meet the required standard of having 44.5 qualified health workers per 10,000 people. There were many sanctioned posts of doctoral and health assistant vacant at SCs and PHCs.

The female health workers working on the front lines during covid-19 but they are more likely to experience acute psychological stress, post-traumatic stress disorder (PTSD) in the aftermath of the pandemic, and a higher risk of infection. The rate of COVID-19 infections among female health workers was double that of male health workers in various countries. These workers also heavily impacted like less salary and incentives, overload of work, inadequate supervision, no opportunity of training, lack of leadership, lake of training for using digitalisation of health services and harassment, disrespect, recrimination. The Govt. imposed many policy in pre and post COVID-19, such as lockdown, digitization of health services, free testing and treatment, vaccination, COVID-19 canters and financial support to health workers but there is great need to take new schemes for the well-being of female health workers such as availability of full kit, raised salary, raised incentives, raise expenditure of health services and provide proper training.

REFERENCES

1. Andres, L.A., Dasgupta, B., Joseph, G., Abraham, V., Correia, M., (2017). Precarious Drop: Reassessing Patterns of Female Labor Force Participation in India. World Bank, <https://doi.org/10.1596/1813-9450-8024>. Accessed on 1 December 2023.
2. Bhaduri, S. D., (2020). Post-COVID healthcare reform in India: What to expect?, J Family Med Prim Care, 9(11), 5427-5431. https://doi.org/10.4103%2Fjfmpe.jfmpe_1548_20.
3. Blasio, E. D., & Papapietro, G., (2020-21). Gender and Health: an analysis of the influence of gender on healthcare and of social policies on women's health. LUISS, 1-79. https://tesi.luiss.it/30328/1/087892_PAPAPIETRO_GIULIA.pdf. Accessed on 1 December 2023.
4. Bobrovitz, N., Arora, R. K., Cao, C., Boucher, E., Liu, M., & Donnici, C., et al., (2021). Global seroprevalence of SARS-CoV-2 antibodies: A systematic review and meta-analysis. PloS one, 16(6), e0252617. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0252617>. Accessed on 20 December 2023.

5. Boniol, M., Mclsaac, M., Xu, L., Wuliji, T., Diallo, K. et al. (2019). Gender equity in the health workforce: analysis of 104 countries. World Health Organization. <https://iris.who.int/handle/10665/311314>. Accessed on 5 December 2023.
6. Brahmachari, D., (2021). Changing Dynamics of Gender Inequality in the Context of COVID-19 Pandemic in India. IJGPPA, 3(1), 1-31. <https://journals.sjp.ac.lk/index.php/ijgppa/article/view/5570/4105>
7. Connor, J., Madhavan, S., Mokashi, M., Amanuel, H., Johnson, N. R., Pace, L. E., & Bartz, D. (2020). Health risks and outcomes that disproportionately affect women during the Covid-19 pandemic: A review. *Social science & medicine* (1982), 266, 113364. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113364>
8. Chauhan P. (2021). Gendering COVID-19: Impact of the Pandemic on Women's Burden of Unpaid Work in India. *Gender issues*, 38(4), 395–419. <https://doi.org/10.1007/s12147-020-09269-w>
9. Das, S., & Das, S. (2021). Intimate labor at biomedical frontlines: Situated knowledges of female community health workers in the management of Covid-19 in India. *Catalyst: Feminism, Theory, Technoscience*, 7(1). <https://doi.org/10.28968/cftt.v7i1.34781>
10. Deshmukh, V., John, S., Pakhare, A., Dasgupta, R., Joshi, A., Chaturvedi, S., et al., (2022). Barriers in reaching new-borns and infants through home visits: A qualitative study using nexus planning framework. *Front. Public Health*, 10(1). 01-20. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2022.956422/full>.
11. Dhillon, P., Unisa, S., Gupta, A., Saraswat, A., Sulaiman, K. M., and Pedgaonkar, S., (2023). Utilisation of ANC services before and after the COVID-19 pandemic in selected resource-poor blocks of India: role of community health workers in Swabhimaan programme area. *BMC Health Services Research*, 23:864. <https://doi.org/10.1186/s12913-023-09781-1>. Accessed on 29 November 2023.
12. Duggal, R., (2020). Behind the curve: India's failing response to COVID-19. India China Institute. <http://www.indiachinainstitute.org/2020/06/17/behind-the-curve/>. Accessed on 29 November 2023.
13. Felice, C., Di Tanna, G. L., Zanus, G., & Grossi, U. (2020). Impact of COVID-19 Outbreak on Healthcare Workers in Italy: Results from a National E-Survey. *Journal of community health*, 45(4), 675–683. <https://doi.org/10.1007/s10900-020-00845-5>.
14. Gaber, T. A. –Z. K., Ashish, A., & Unsworth, A., (2021). Persistent post-covid symptoms in healthcare workers. *Occupational Medicine*, 71(1), 144–146. <https://doi.org/10.1093%2Foccmed%2Fkqab043>
15. Glenton, C., Javadi, D., Perry, H. B., (2021). Community health workers at the dawn of a new era: 5. Roles and tasks. *Health Research Policy and Systems*, 19(3). <https://doi.org/10.1186/s12961-021-00748-4> Accessed on 26 November 2023.
16. ILO (2020). COVID-19 and the World of Work. (2nd Edition). International Labour Organization. https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/impacts-and-responses/WCMS_740877/lang--en/index.htm. Accessed on 17 December 2023.
17. ILO, (2020a). The COVID-19 response: getting gender equality right for a better future for women at work. Geneva: International Labour Organization. https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/WCMS_744685/lang--en/index.htm. Accessed on 16 December 2023.
18. Jain, D., (2020). Time to Bring Some Hope to ASHA Workers Fighting Coronavirus at Frontline. *Outlook India*, 2 April 2020. <https://www.outlookindia.com/website/story/opinion-time-to-bring-some-hope-to-asha-workers-fighting-coronavirus-at-frontline/349914>. Accessed on 18 December 2023.
19. Khalil K, Das P, Kammowanee R, et al., (2021). Ethical considerations of phone-based interviews from three studies of COVID-19 impact in Bihar, India. *BMJ Global Health*, 01-07. https://gh.bmj.com/content/bmjgh/6/Suppl_5/e005981.full.pdf. Accessed on 17 December 2023.
20. Krishnan, S., (2022). Exploring female frontline health workers' role and capacities in COVID-19 response in India. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 75(0), 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2022.102962>
21. Krishnan, S., (2023). Digitalisation of Indian smart cities: post-Covid-19 approaches to data, recognition and health monitoring. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 16(2), 349–359, <https://doi.org/10.1093/cjres/rsad010>
22. Kumar, g., Bhalla, A., Mukherjee, A., Turuk, A., Talukdar, A., Mukherjee, S., et al. (2023). Post COVID sequelae among COVID-19 survivors: insights from the Indian National Clinical Registry for COVID-19, *BMJ Global Health*, 1-10. <http://dx.doi.org/10.1136/bmjgh-2023-012245>. Accessed on 5 November, 2023.
23. Loembé M. M., Tshangela, A., Salyer, S. J., Varma, J. K., Ouma, A. E. O., Nkengasong, J.N., (2020). COVID-19 in Africa: the spread and response. *Nature Medicine*, 26(7), 999–1003. <https://doi.org/10.1038/s41591-020-0961-x>.
24. Lopez-Leon, S., Wegman-Ostrosky, T., Perelman, C., Sepulveda, R., Rebolledo, P. A., Cuapio, A., & Villapol, S., (2021). More than 50 long-term effects of COVID-19: a systematic review and meta-analysis. *medRxiv*. <https://doi.org/10.1101/2021.01.27.21250617>. Accessed on 30 November 2023.
25. Mishra, N. P., Das, S. S., Yadav, S., Khan, W., Afzal, M., Alarifi, A., Kenawy, E., Mohammed Tahir Ansari, M., T., Hasnain, M., S., & Nayak, A., K., (2020). Global impacts of pre- and post-COVID-19 pandemic: Focus on socio-economic consequences, *KeAi*, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.sintl.2020.100042>
26. MoHFW, (2020-21). Rural Health Statistics. Ministry of Health & Family Welfare, Government of India. <https://main.mohfw.gov.in/?q=newshighlights-90>. Accessed on 3 December 2023.
27. Morgan, R., Tan, H. L., Oveisi, N., Memmott, C., Korzuchowski, A., Hawkins, K., & Smith, J. (2022). Women healthcare workers' experiences during COVID-19 and other crises: A scoping review. *International journal of nursing studies advances*, 4(0), 1-20. <https://doi.org/10.1016/j.jinsa.2022.100066>
28. Nanda, P., Lewis, T. N., Das, P., & Krishnan, S., (2020) From the frontlines to centre stage: resilience of frontline health workers in the context of COVID-19, *Sexual and Reproductive Health Matters*, 28(1), 1-6. DOI: 10.1080/26410397.2020.1837413
29. Nichols, C., Jalali, F., & Fischer, H. (2022). The "Corona Warriors"? Community health workers in the governance of India's COVID-19 response. *Political geography*, 99, 102770. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2022.102770>. Accessed on 16 December 2023

30. OECD (2020). WOMEN AT THE CORE OF THE FIGHT AGAINST COVID-19 CRISIS. Organization for Economic Cooperation and Development. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/women-at-the-core-of-the-fight-against-covid-19-crisis-553a8269/>. Accessed on 30 November 2023.
31. Putekova, S., Martinkova, J., Urickova, A., Kober, L., Reichertova, S., Plancikova, D., & Majdan, M. (2023). The impact of the COVID-19 pandemic on the health and working conditions of nurses and its implications for policies: a cross-sectional study in Slovakia. *BMC nursing*, 22(1), 1-12. <https://doi.org/10.1186/s12912-023-01356-z>
32. Rajasi, R. S., Chandran, P., Sivakumar, C. P., George, B., Amrutha, D., Elizabeth, M., & George, A. M. (2023). Profile of COVID-19 breakthrough cases and its comparison with unvaccinated COVID-19 cases among healthcare workers in a tertiary care centre in North Kerala. *Journal of family medicine and primary care*, 12(6), 1118–1124. https://doi.org/10.4103/jfmpe.jfmpe_1725_22
33. Raman, U., & Kasturi, S., (2023). The Frontlines and Margins: Gendered Care and Covid-19 in the Indian Media. *Media and Communication*, 11(1), 102–113. <https://www.cogitatiopress.com/mediaandcommunication/article/view/6104>
34. Ramesh, M., & Bali, A. S. (2021). *Health Policy in Asia: A Policy Design Approach*, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1111/spol.12954>. Accessed on November 4, 2023.
35. Salve, P., (2020). Essential Outreach Services Hit in States with Worst Health Indicators. 20 April, 2020 IndiaSpend. <https://www.indiaspend.com/essential-outreach-services-hit-in-states-with-worst-health-indicators/>. Accessed on 18 December 2023.
36. Salve, S., Raven, J., Das, P., Srinivasan, S., Khaled, A., Hayee, M., Olisenekwu, G., & Gooding, K., (2023). Community health workers and Covid-19: Cross-country evidence on their roles, experiences, challenges and adaptive strategies, *PLOS Glob Public Health*, 3(1), 1-22. <https://doi.org/10.1371/journal.pgph.0001447>
37. Srinivasan, S., Kullu, A., Pandey, B., Khaled, A., Sahore, A., & Carlson, C., (2021). Making community health worker supervision more supportive: insights from an implementation research pilot. *Oxford Policy Management*. <https://www.opml.co.uk/get-pdf/?&pdf=files/Pages/Teams/making-community-health-worker-supervision-supportive.pdf&ip=172.71.142.119&ip2=>
38. Tselebis, A., Lekka, D., Sikaras, C., Tsomaka, E., Tassopoulos, A., Ilias, I., Bratis, D., & Pachi, A. (2020). Insomnia, Perceived Stress, and Family Support among Nursing Staff during the Pandemic Crisis. *Healthcare (Basel, Switzerland)*, 8(4), 434. <https://doi.org/10.3390/healthcare8040434>. Accessed on 15 December 2023.
39. WHO, (2016). Health workforce requirements for universal health coverage and the Sustainable Development Goals. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/250330?show=full>. Accessed on 29 November 2023.
40. WHO (2019). Global Strategy on Human Resources for Health: Workforce 2030. World Health Organization. https://www.who.int/hrh/resources/global_strategy_workforce2030_14_print.pdf?ua=1. Accessed on 29 November 2023.
41. WHO, (2020). Health workforce policy and management in the context of the COVID-19 pandemic response. World Health Organization. https://www.who.int/publications-detail-redirect/WHO-2019-nCoV-health_workforce-2020.1. Accessed on 2 December 2023.
42. WHO (2021). The impact of COVID-19 on health and care workers: a closer look at deaths. World health Organization. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/345300/WHO-HWF-WorkingPaper-2021.1-eng.pdf>. Accessed on 22 December 2023.
43. WHO (2022). Health workforce in India: where to invest, how much and why?, World Health Organization, <https://www.who.int/publications-detail-redirect/9789290209935>. Accessed on 30 November.
44. WHO (2023). Health Workforce, World Health Organization. <http://www.who.int/india/health-topics/health-workforce>. Accessed on 29 November 2023.
45. Zeinali, Z., Muraya, K., Molyneux, S., & Morgan, R. (2022). The Use of Intersectional Analysis in Assessing Women's Leadership Progress in the Health Workforce in LMICs: A Review. *International journal of health policy and management*, 11(8), 1262–1273. <https://doi.org/10.34172/ijhpm.2021.06>

ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

Dept. Of Punjabi, HEIS, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੋਪੜਾ

ਐਬਸਟ੍ਰੈਕਟ:

ਸੰਵੇਦਨਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੱਚ ਦਾ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਮੂਲ-ਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਆਤਮਸਾਤ ਹੋਕੇ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਆਤਮਮੁਖੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਆਧਾਰ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਗਤੀਮਾਨ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਮੁਹਾਵਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਰੁਮਾਂਸ ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੈ। ਰੁਮਾਂਸ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਸਚਰਜਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਰੁਚੀ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਬੇਜੋੜਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਕੇ ਜੀਅ ਰਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੇ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਬਹੁਪਰਤੀ ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਪਾਈਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਕੀ ਵਰਡ : ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਕਵਿਤਾ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਕਲਾ

INTRODUCTION

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਏ 'ਸੰਵੇਦਨਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹਨ- ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ, ਜਾਣਨਾ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਆਦਿ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜਾਂ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਖਰਤਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਕੋ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵੱਖਰਤਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੱਚ ਦਾ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਵੇਦਨਾ ਯੁੱਗ-ਸਾਪੇਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੰਵੇਦਨਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਜੋ ਖੜੋਤਮਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਇਸਦੀ ਵਰਤਮਾਨ-ਮੁਖਤਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿੱਚ ਅਤੀਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੀਤ ਉਪਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਵੇਦਨਾ ਮੂਲ-ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਮਾਨਵੀ-ਮੁੱਲ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਮ-ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਇਹ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਚਰਿੱਤਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰੂਪ ਹੀ ਕਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਵਿ-

ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਮੂਲ-ਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਆਤਮਸਾਤ ਹੋਕੇ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵੇਦਨਾ ਜਿਥੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਹੀਣ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ। ਦਰਸ਼ਨ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਚਿੰਤਨ ਇਹ ਸਭ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਤਮਸਾਤ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਹਿਤ- ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਇਕ ਜਟਿਲ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ-ਚੇਤਨਾ, ਭਾਵ-ਬੋਧ, ਮੁੱਲ-ਬੋਧ, ਦਰਸ਼ਨ ਚਿੰਤਨ ਸਭ ਦਾ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਥਾਪਤ ਮੁੱਲ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੇਤਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਿਤ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਜਿਹੀ ਕੜੀ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ/ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ-ਸੱਚ ਬਣਾਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਉਹ ਪੱਖ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਅਣਗੌਲੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਵੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਛੁਹ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੂਰਤ ਅਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣਤਾ, ਅਸਾਧਾਰਣਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਸੰਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਮੂਰਤ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਨਿੱਗਰ ਜੀਵੰਤ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਹੈ।”¹

ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਜਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਭਾਵੇਂ ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਉਪਜਾਈ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡਾ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਰੂਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਧਾਰ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਪੁਨਰਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”²

ਉਸ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਜੋ ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੀ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਵਾਲੀ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਹਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।”³

ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਬੋਧਕ ਹੈ, ਜੋ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਕੇ ਬੋਧਿਕ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ- ਦਰਸ਼ਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਤੀਤ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਅਨੁਭਵ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣਾ ਯਥਾਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ- ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਸੱਚ ਨੂੰ ਤਾਰਕਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਕਦੀ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਪੈਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚਲਾ ਵਿਰੋਧ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਮੋਟਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਘੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ- ਸਰੋਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਖਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਆਤਮਮੁਖੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਆਧਾਰ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਹੈ। ਇਸ ਆਤਮਮੁਖਤਾ ਨੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਮੁਖਤਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਬੱਝਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਾਇਕ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਣਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਜਨ-ਚੇਤਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵਿਅਕਤੀ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਇਸ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਭੇਗੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਓ ਅਤੇ ਖਿਡਾਉ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਉਭਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲਘੂਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਬਿਧਾ ਤੇ ਤਣਾਉ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਿਤਰਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਬਿੰਬ- ਵਿਧਾਨ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਧੁੰਦਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਥਵਾ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਤਣਾਉ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਅਨਿਵਾਰੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਗਤੀਮਾਨ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇਸ਼- ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਕੇ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਦੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ, ਜਜ਼ਬਾ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਲੈਅ-ਤਾਲ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਕੇ ਕਿਸੇ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਦੀਰਘ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਧੂਕੜੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇਕ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਬੀਰ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ, ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ, ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਆਦਿ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਸਮਈ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਬੀਰ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨ, ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ, ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ, ਹਾਸ਼ਮ, ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ ਆਦਿ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਆਮ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਸਮਈ ਜਗਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਇਸ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਇਸ਼ਕ ਮਜਾਜ਼ੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦਮੋਦਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੀਲੂ, ਮੁਕਬਲ, ਕਾਦਰਯਾਰ, ਅਹਿਮਦਯਾਰ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ, ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਦੇਸੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਬਲਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ, ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ ਆਦਿ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਉਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।

ਬੀਰ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵੀ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ-ਸਮੱਗਰੀ ਬਣਾਕੇ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ: ਵਾਰ ਅਤੇ ਜੰਗਨਾਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਰਚਿਤ 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ' ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਮੁਹਾਵਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ, ਮੇਰੇ ਸਾਈਆਂ ਜੀਉ ਆਦਿ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ-ਕਾਵਿ ਨੇ ਇਕ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਛੰਦ-ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਖੁਲੇ ਮੈਦਾਨ, ਖੁਲੇ ਘੁੰਡ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨੀ ਰੰਗ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ 1935-36 ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਮੁੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫ਼ੀਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਆਦਿ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੌਜੂਦ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਪਣ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੋਈ, ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਵਰਗਵੰਡ ਅਤੇ ਵਰਗ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਸਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕਠੇ ਹੋਕੇ ਇਸ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਮਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਬਦਲਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਇਸ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਨੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿੱਥਿਆ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਰਹੱਸਮਈ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸਮਤਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਅਮਲ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਰਾਖੀ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਜੱਟੀਆਂ ਦਾ ਗੀਤ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਰਚਿਤ 'ਸਮਾਜਵਾਦ' ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਰਚਿਤ 'ਕਿਕਰਾ ਵੇ ਕੰਡਿਆਲਿਆ ' ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤਾਰਕਿਕ ਸੋਚ ਅਪਨਾਉਣ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਉਮਰ 1935-36 ਤੋਂ ਲਗਭਗ 1960 ਤੱਕ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਇਹ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਕੜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਗੁਆਕੇ ਦੁਹਰਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ, ਇਸ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁਚੇਤ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪੁਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਰੁਮਾਂਸ ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੈ। ਰੁਮਾਂਸ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਸਚਰਜਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਰੁਚੀ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਵੀਨਤਾ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ ਹੋਵੇ। ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਰੀ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ, ਆਤਮਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ, ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਆਕਰਸ਼ਣ ਆਦਿ ਲੱਛਣ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਜੋਂ ਰੁਮਾਂਟਿਕਤਾ ਆਧੁਨਿਕ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਕੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਾਵਿ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਥੀ ਬੈਠੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਸੁਚੇਤ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸੁਖਪਾਲ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ ਆਦਿ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਕਲਪਿਤ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਹਾਂ ਮੁਖੀ ਘੱਟ ਅਤੇ ਨਾਂਹਮੁਖੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ, ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਕਿਸੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੂਚਕ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਰ ਗਈ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਨਾ ਟਿਕ ਸਕੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ।

ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਕਿਸੇ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਉਹਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਅਜੇਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜੀਅ ਰਹੇ ਸਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਅਨੁਭਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਬੀਰ, ਦੇਵ, ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਹਰਿਨਾਮ, ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਬੇਜੋੜਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਕੇ ਜੀਅ ਰਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੂਹ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵੜਕੇ ਬੈਠਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬੋਝੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਮੇਤ ਜੀਅ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗਤੀਗੰਢ, ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਅਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਇੰਨੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਆਪ ਚੁਣ ਸਕੇ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੋਝੇਪਣ ਦਾ ਨਿਰਾ ਚਿਤਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਬੋਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਧਾਰਾ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਮਰ ਬਹੁਤੀ ਲੰਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵੀ ਬੋਧ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਾਰਥਕਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਈ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ 1967-68 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅਰਸੇ ਤੱਕ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਭਰੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣਾ ਤਿਖਾ ਤੱਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਧਾਰਾ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਬੂਲਿਆ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀਆਂ ਪਾਸ਼, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਸੰਤ ਸੰਧੂ, ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ, ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ, ਲੋਕਨਾਥ, ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ, ਸੀ-ਮਾਰਕੰਡਾ, ਫਤਹਿਜੀਤ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਮਨ ਤੇ ਸਾਧਨਹੀਣ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ, ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਧਿਅਮ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੇ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਬਹੁਪਰਤੀ

ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਪਾਈਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਅਜੇਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਵੱਲ ਅਗਰਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਣੇ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਪੈਰ ਮੇਚਣ ਵਾਲੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਨਾਲ ਜੂਝਦੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ 19.
2. ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ, 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ', ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਪੰਨਾ 86.
3. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ, ਪੰਨਾ 17.

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1995.
2. ਅਰਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਕੌਰ, ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1991,
3. ਅਰਸ਼ੀ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 1989.
4. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982.
5. ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ: ਸੁਹਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1986.

THE THREAT FACING LOCAL FOLK MUSIC IN CONTEMPORARY TIMES: THEORETICAL PERSPECTIVES

Nitish Kumar

Research Scholar, Department of Music, Desh Bhagat University, Mandi Gobindgarh

ABSTRACT

This extensive analysis explores the multifaceted threats facing local folk music in contemporary times, drawing upon diverse theoretical perspectives from around the world. Through lenses such as globalization, economics, technology, culture, and post colonialism, the essay illuminates the complex interplay of forces shaping the fate of folk traditions. Globalization, characterized by cultural homogenization and hegemonic influence, marginalizes local folk music in favor of commercialized genres. Economic pressures within capitalist systems commodify folk music, compromising its authenticity and marginalizing grassroots artists. Digital technology offers both opportunities for global visibility and challenges of mainstream saturation and amateurism. Cultural appropriation perpetuates power imbalances and erases cultural significance, while environmental and socio-political factors further threaten folk music's survival. Despite these challenges, folk musicians exhibit resilience through innovative hybridity, grassroots organizing, and community engagement. Efforts to safeguard local folk traditions are essential for preserving cultural diversity and human flourishing, affirming the intrinsic value of every community's heritage.

INTRODUCTION

In the contemporary landscape, local folk music, cherished as a repository of cultural heritage and identity, confronts an array of challenges that demand a comprehensive examination. Central to this discourse is the recognition of the multifaceted nature of these threats, which span across economic, cultural, technological, and environmental domains. To navigate this complexity, it is imperative to engage with diverse theoretical frameworks originating from various cultural contexts, offering nuanced insights into the forces shaping the fate of local folk music.

At the forefront of the discussion lies the phenomenon of globalization, a pervasive force reshaping societies worldwide. Scholars such as Roland Robertson and Arjun Appadurai have elucidated how globalization engenders cultural homogenization, privileging dominant Western narratives and marginalizing indigenous traditions. This process manifests acutely in the realm of music, where commercialization and mass media amplify the reach of mainstream genres while eclipsing local folk traditions. Through this lens, the threat to local folk music emerges as a consequence of the hegemonic influence exerted by globalized cultural industries.

Complementing this perspective is an economic analysis that underscores the commercial pressures confronting local folk music. Within capitalist systems, music is commodified as a marketable product, subjecting folk musicians to the imperatives of profitability and market demand. As major record labels wield disproportionate power, grassroots artists struggle to navigate an industry that prioritizes commercial viability over cultural authenticity. Consequently, the commercialization of folk music risks diluting its essence, transforming it into a consumable commodity divorced from its socio-cultural roots.

Moreover, the advent of digital technology has introduced both opportunities and challenges for local folk music. Digital platforms offer unprecedented visibility and accessibility, enabling folk musicians to connect with global audiences. However, this democratization of access is accompanied by a proliferation of mainstream content, relegating folk music to the margins of cultural discourse. Furthermore, the ease of digital production and distribution has fostered a culture of amateurism, inundating the market with superficial renditions of traditional folk songs. Thus, while technology has the potential to amplify folk music's reach, it also poses existential threats to its integrity and relevance.

Cultural theories, particularly those informed by postcolonial perspectives, shed light on the dynamics of cultural appropriation and identity politics inherent in the threat to local folk music. Dominant cultures often co-opt elements of marginalized traditions, stripping them of their cultural significance and perpetuating power imbalances. This process not only erases the voices of indigenous communities but also distorts the authenticity of folk music, reducing it to a commodity for consumption by external audiences. Consequently, debates surrounding cultural ownership and authenticity become central to efforts aimed at preserving and revitalizing local folk traditions.

In addition to these socio-cultural dimensions, environmental and sociopolitical factors play a pivotal role in shaping the fate of local folk music. Environmental degradation and sociopolitical upheavals disrupt traditional ways of life, fracturing communities and impeding the transmission of oral traditions. Furthermore, urbanization and globalization threaten the cultural landscapes that sustain folk music, exacerbating its vulnerability to extinction.

In essence, the challenges facing local folk music in the modern era are myriad and interconnected, necessitating a nuanced understanding informed by diverse theoretical perspectives. By engaging with theories rooted in globalization, economics, technology, culture, and environment, we can begin to unravel the complexities of this issue and formulate holistic strategies for safeguarding and revitalizing local folk traditions.

Cultural globalization, as theorized by scholars like Roland Robertson and Arjun Appadurai, represents a paradigmatic shift in the global cultural landscape, with profound implications for local folk music traditions. At its core, cultural globalization refers to the interconnectedness of cultures facilitated by processes of economic integration, technological advancement, and mass media dissemination. However, rather than fostering cultural diversity, globalization often perpetuates a hegemonic narrative dominated by Western ideals and commercial interests. This hegemony marginalizes indigenous and traditional forms of expression, including local folk music, which struggle to assert their relevance in a globalized world.

One of the primary mechanisms through which cultural globalization exerts its influence is the dissemination of Western cultural products and values through mass media channels. Western-dominated media conglomerates wield immense power in shaping global cultural consumption patterns, privileging commercialized genres like pop and hip-hop while marginalizing indigenous and traditional music forms. Consequently, local folk music finds itself relegated to the periphery of cultural discourse, overshadowed by the overwhelming dominance of Western cultural products.

Moreover, cultural globalization fosters a process of cultural homogenization, wherein diverse local traditions are assimilated into a globalized, standardized cultural framework. This homogenization is evident in the music industry, where standardized production techniques and market-driven aesthetics prioritize commercial viability over cultural authenticity. As a result, local folk music risks being subsumed into a homogenized global music culture, losing its distinctiveness and cultural significance in the process.

Furthermore, cultural globalization perpetuates asymmetrical power dynamics, wherein Western cultural norms and values are privileged over indigenous perspectives. This power imbalance is exacerbated by the economic dominance of Western nations and the cultural imperialism inherent in global media dissemination. Consequently, local folk music struggles to assert its cultural legitimacy within a globalized cultural landscape that systematically privileges Western cultural forms.

However, it is important to recognize that cultural globalization is not a monolithic force but rather a complex, multidimensional phenomenon. While it may marginalize indigenous and traditional forms of expression, it also creates opportunities for cultural exchange and hybridity. Local folk musicians can leverage globalized platforms and technologies to reach broader audiences and collaborate with artists from diverse cultural backgrounds. Moreover, resistance to cultural homogenization can foster a renewed appreciation for the uniqueness and authenticity of local folk music traditions.

In response to the homogenizing effects of cultural globalization, scholars and activists advocate for cultural policies that prioritize cultural diversity and promote the preservation of indigenous and traditional forms of expression. Initiatives such as UNESCO's Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage seek to protect and promote local folk music traditions by recognizing their cultural significance and supporting efforts to transmit them to future generations. By fostering greater awareness and appreciation for the richness and diversity of global cultural heritage, such initiatives aim to counteract the homogenizing tendencies of cultural globalization.

In conclusion, cultural globalization poses a significant threat to local folk music traditions by perpetuating Western cultural hegemony, marginalizing indigenous and traditional forms of expression, and fostering a process of cultural homogenization. However, it also creates opportunities for cultural exchange and resistance, enabling local folk musicians to assert their cultural legitimacy and promote the preservation of their traditions in a globalized world. By advocating for policies that prioritize cultural diversity and supporting grassroots efforts to safeguard local folk music traditions, we can mitigate the negative impacts of cultural globalization and ensure the continued vitality and relevance of these cultural treasures.

Economic theories offer valuable insights into the challenges confronting local folk music within capitalist systems, where profit-driven imperatives often overshadow cultural considerations. At the heart of this discussion lies the commodification of music, a process by which traditional folk songs are transformed into marketable products for mass consumption. In pursuit of profitability, record labels and entertainment conglomerates prioritize commercial viability over cultural authenticity, reshaping folk music to conform to market demands.

The commodification of folk music entails the extraction of songs from their original cultural contexts and their repackaging as commodities for sale in the global marketplace. Traditional melodies and lyrics, once imbued with deep cultural meaning and significance, become commodified objects divorced from their socio-cultural roots. This commodification not only dilutes the authenticity of folk music but also perpetuates cultural stereotypes and clichés, reinforcing Western-centric narratives at the expense of diverse cultural perspectives.

Moreover, the concentration of wealth and power within the music industry exacerbates the marginalization of grassroots folk musicians. Major record labels wield disproportionate influence over the production, distribution, and promotion of music, effectively determining which artists and genres receive visibility and support. Consequently, grassroots folk musicians struggle to gain access to mainstream channels and audiences, relegating them to the margins of the industry. This economic marginalization undermines their ability to sustain themselves financially and perpetuates cycles of cultural erasure and homogenization.

Furthermore, the commodification of folk music commodifies the cultural labor of folk musicians, devaluing their creative contributions and exploiting their artistic expression for commercial gain. In a capitalist system driven by profit maximization, artists are often compelled to compromise their artistic integrity and conform to market-driven trends in order to achieve financial success. This pressure to commodify their music for mass consumption compromises the authenticity and cultural significance of folk music, transforming it into a commodity for consumption rather than a living cultural tradition.

In response to these economic pressures, grassroots folk musicians and cultural activists have increasingly turned to alternative models of production and distribution. Independent labels, crowdfunding platforms, and grassroots organizing efforts empower folk musicians to retain greater control over their creative output and maintain closer connections with their audiences. By circumventing traditional gatekeepers and reclaiming agency over their artistic expression, grassroots folk musicians challenge the hegemony of commercial interests and assert the cultural value of their traditions.

In conclusion, economic theories shed light on the commercial pressures facing local folk music within capitalist systems, where profit-driven imperatives often undermine cultural authenticity and marginalize grassroots folk musicians. The commodification of folk music transforms traditional songs into marketable products, stripping them of their original meaning and significance. Moreover, the concentration of wealth in the hands of major record labels further marginalizes grassroots artists, hindering their ability to sustain themselves financially. Despite these challenges, grassroots folk musicians and cultural activists continue to resist commodification and assert the cultural value of their traditions through alternative models of production and distribution.

The emergence of digital technology has ushered in a new era for local folk music, characterized by both promise and peril. On one hand, digital platforms offer unparalleled opportunities for exposure, enabling folk musicians to transcend geographical boundaries and connect with audiences worldwide. Through streaming services, social media platforms, and digital distribution channels, folk musicians can disseminate their music to listeners who would have been inaccessible in the pre-digital age. This democratization of access has empowered grassroots artists to cultivate global fan bases and forge meaningful connections with diverse audiences, revitalizing interest in traditional folk music on a global scale.

However, amidst the vast digital landscape, local folk music must contend with formidable challenges that threaten its visibility and viability. Chief among these challenges is the overwhelming dominance of mainstream, commercially-driven content, which saturates digital platforms and vies for users' attention. In an environment shaped by algorithms and market forces, niche genres like folk music struggle to compete with the slick production values and aggressive marketing campaigns of mainstream artists. Consequently, folk musicians often find themselves relegated to the margins of digital platforms, overshadowed by the pervasive influence of commercialized genres.

Moreover, the proliferation of digital recording and editing tools has democratized music production, enabling anyone with a computer and an internet connection to create and distribute music. While this democratization has empowered aspiring artists to pursue their creative ambitions, it has also contributed to a glut of amateur content flooding the

digital marketplace. In this crowded landscape, authentic folk traditions risk being drowned out by a cacophony of superficial imitations and derivative works, diluting the visibility of genuine folk music and undermining its cultural significance.

Furthermore, the commodification of music in the digital age poses existential threats to local folk traditions, as traditional folk songs are transformed into marketable products designed to maximize profit and appeal to mass audiences. The emphasis on marketability often comes at the expense of cultural authenticity, as folk musicians are pressured to conform to commercial standards and compromise their artistic integrity in pursuit of mainstream success. Consequently, the essence of folk music—rooted in community, heritage, and storytelling—can become commodified and commoditized, stripped of its original meaning and significance in the pursuit of commercial gain.

In light of these challenges, it is imperative for stakeholders within the folk music community to adopt innovative strategies for navigating the digital landscape while preserving the integrity of local folk traditions. This may entail leveraging digital platforms to amplify the voices of marginalized artists, fostering online communities dedicated to celebrating and supporting folk music, and exploring alternative distribution models that prioritize artistic expression over commercial viability. By embracing the opportunities afforded by digital technology while remaining steadfast in their commitment to cultural authenticity, folk musicians can ensure the continued relevance and resilience of local folk music in the digital age.

Viewing the threat to local folk music through a postcolonial lens unveils a complex web of power dynamics, cultural appropriation, and identity politics that extend far beyond economic and technological dimensions. Postcolonial theory interrogates the legacies of colonialism and imperialism, exposing how dominant cultures continue to wield influence over marginalized communities and their cultural expressions. Within this framework, the appropriation of local folk music by dominant cultures represents a continuation of colonial practices, wherein the cultural heritage of marginalized groups is commodified, exoticized, and ultimately subjugated to the interests of the dominant culture.

At the heart of cultural appropriation lies the erasure of cultural context and the reduction of diverse traditions to superficial trends. Dominant cultures often cherry-pick elements of marginalized traditions, divorcing them from their historical, social, and spiritual significance. In the context of folk music, this appropriation manifests as the extraction of catchy melodies or exotic instruments, divorced from the lived experiences and cultural meanings embedded within the music. As a result, local folk music is transformed into a commodity for consumption by external audiences, devoid of its cultural richness and authenticity.

Moreover, cultural appropriation perpetuates power imbalances between dominant and marginalized groups, reinforcing existing structures of oppression and marginalization. By appropriating elements of marginalized cultures, dominant cultures assert their cultural superiority and reaffirm their dominance over marginalized communities. This power dynamic is exacerbated by economic disparities, wherein dominant cultures profit from the commercialization of appropriated cultural forms while marginalized communities are further marginalized and excluded from the economic benefits.

Furthermore, debates surrounding cultural ownership and authenticity complicate efforts to preserve and promote local folk traditions within a postcolonial context. The question of who has the right to perform, interpret, and profit from folk music becomes fraught with tension, as marginalized communities seek to reclaim ownership of their cultural heritage in the face of ongoing appropriation and exploitation. Moreover, notions of authenticity are contested, with dominant cultures imposing their own criteria for what constitutes "authentic" folk music, often overlooking the diverse and evolving nature of folk traditions.

In response to these challenges, postcolonial scholars and activists advocate for decolonizing approaches to cultural preservation and promotion. This entails centering the voices and experiences of marginalized communities in the preservation and interpretation of their cultural heritage, challenging dominant narratives and power structures, and fostering intercultural dialogue and collaboration based on principles of equity and reciprocity. Furthermore, efforts to address cultural appropriation require accountability and reparative justice, including acknowledgment of past wrongs, restitution of stolen cultural artifacts, and support for initiatives led by marginalized communities to reclaim and revitalize their cultural traditions.

In conclusion, from a postcolonial perspective, the threat to local folk music extends beyond economic and technological dimensions to encompass issues of cultural appropriation and identity politics. By interrogating the power dynamics underlying cultural appropriation, recognizing the agency and resilience of marginalized

communities, and advocating for decolonizing approaches to cultural preservation and promotion, we can work towards creating a more just and equitable future for local folk traditions.

Despite facing formidable challenges, local folk music exhibits remarkable resilience and adaptability, drawing on theories of cultural resilience and hybridity to navigate and transcend external pressures. Cultural resilience refers to the capacity of communities to withstand and recover from cultural disruptions, while hybridity explores the dynamic interplay between different cultural influences. Folk musicians, as custodians of cultural heritage, exemplify these principles through their creative responses to adversity.

One way in which folk musicians demonstrate resilience is by innovatively blending traditional melodies with contemporary sounds, thus creating hybrid musical forms that bridge the gap between past and present. By infusing traditional folk music with modern instrumentation, production techniques, and musical styles, musicians breathe new life into age-old traditions, making them more accessible and relevant to contemporary audiences. This fusion of old and new not only preserves the essence of folk music but also ensures its continued relevance in an ever-changing cultural landscape.

Furthermore, folk musicians leverage digital technology and social media platforms for grassroots organizing and community building, harnessing the power of online networks to amplify their voices and promote their music. Through platforms like YouTube, SoundCloud, and Bandcamp, folk musicians can bypass traditional gatekeepers and connect directly with audiences worldwide. Social media platforms like Facebook, Twitter, and Instagram provide spaces for networking, collaboration, and advocacy, enabling folk musicians to mobilize support for cultural preservation initiatives and raise awareness about the importance of local folk traditions.

Moreover, folk musicians exhibit adaptability by embracing new modes of artistic expression and performance, experimenting with unconventional formats and venues to reach diverse audiences. From intimate acoustic performances in coffee shops to immersive multimedia installations in art galleries, folk musicians challenge conventional notions of performance spaces and engage audiences in innovative ways. By transcending traditional boundaries and embracing experimentation, folk musicians expand the possibilities for artistic expression while ensuring the continued relevance of local folk music in contemporary society.

Additionally, folk musicians actively engage with their communities, serving as cultural ambassadors and educators who transmit knowledge and traditions to future generations. Through workshops, masterclasses, and educational outreach programs, folk musicians impart valuable skills and insights to aspiring artists, fostering a sense of continuity and lineage within the folk music community. By nurturing the next generation of musicians and storytellers, folk musicians ensure the survival and perpetuation of local folk traditions for years to come.

In conclusion, local folk music demonstrates remarkable resilience and adaptability in the face of formidable challenges, drawing on theories of cultural resilience and hybridity to navigate and transcend external pressures. Through innovative blending of traditional and contemporary elements, leveraging digital technology and social media for grassroots organizing, embracing experimentation and community engagement, folk musicians are finding creative ways to preserve and revitalize their musical heritage in the face of adversity. As custodians of cultural heritage, folk musicians play a vital role in safeguarding local folk traditions and ensuring their continued relevance in an ever-changing world.

In conclusion, the challenges facing local folk music in modern times are indeed multifaceted, stemming from a confluence of global, economic, technological, cultural, and environmental factors. The pervasive influence of globalization has led to the marginalization of local folk traditions in the face of dominant cultural narratives. Economic forces prioritize profit over cultural authenticity, commodifying folk music and hindering grassroots musicians' ability to sustain themselves. Technological advancements offer both opportunities and challenges, expanding access to global audiences while amplifying the dominance of mainstream content. Cultural appropriation perpetuates power imbalances and erases the cultural significance of folk music, while environmental and sociopolitical factors further threaten its survival.

By examining these challenges through diverse theoretical lenses, we gain a deeper understanding of their complex interplay and the structural inequalities that underpin the threat to local folk music. Postcolonial critiques highlight the perpetuation of colonial power dynamics through cultural appropriation, while economic theories shed light on the commodification of folk music within capitalist systems. Environmental and sociopolitical analyses illuminate the broader context in which folk traditions are situated, revealing the interconnectedness of ecological degradation, social upheaval, and cultural erosion.

However, amidst these challenges, local folk music endures, driven by the resilience and creativity of its practitioners. Folk musicians demonstrate remarkable adaptability, negotiating external pressures and reinventing their traditions in innovative ways. Through hybrid musical forms, grassroots organizing efforts, and digital platforms, they strive to preserve and revitalize their cultural heritage. Efforts to safeguard and celebrate local folk traditions are thus essential, not only for their survival but also for their contribution to cultural diversity and human flourishing.

In an increasingly interconnected but often homogenizing world, the preservation of local folk music serves as a testament to the richness and resilience of human cultural expression. By valuing and supporting these traditions, we affirm the importance of cultural diversity and the intrinsic worth of every community's heritage. In doing so, we uphold the principles of equity, justice, and respect for cultural rights, ensuring that local folk music continues to enrich our shared human experience for generations to come.

REFERENCE BOOKS

1. Robertson, Roland. "Globalization: Social Theory and Global Culture." Sage Publications, 1992.
2. Appadurai, Arjun. "Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization." University of Minnesota Press, 1996.
3. UNESCO. "Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage." UNESCO, 2003.
4. Hesmondhalgh, David. "The Cultural Industries." Sage Publications, 2013.
5. Miller, Daniel, and Don Slater. "The Internet: An Ethnographic Approach." Berg Publishers, 2000.
6. Hall, Stuart. "Cultural Identity and Diaspora." Routledge, 2012.
7. Said, Edward. "Culture and Imperialism." Vintage Books, 1994.
8. Bhabha, Homi K. "The Location of Culture." Routledge, 1994.
9. Radcliffe-Brown, A. R. "Structure and Function in Primitive Society." Routledge, 1952.
10. Kraidy, Marwan M. "Hybridity, or the Cultural Logic of Globalization." Temple University Press, 2005.
11. Smith, Laurajane. "Uses of Heritage." Routledge, 2006.
12. Clifford, James. "Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century." Harvard University Press, 1997.

INDIAN SPIRITUAL MUSIC

Harjas Kaur

Associate Professor, Dept. of Music, Government College, Ropar

ABSTRACT

There exists a vast and great tradition of Indian spiritual music. According to Indian tradition, various musical traditions used for the development of religion are collectively called spiritual music. Under which group religious music traditions ranging from Vedic music to Gurmat Sangeet come. A special tradition of Indian music has started appearing due to the use of music by different religious sects and saint devotee poets. This tradition of harmony of speech and music is quite ancient in Indian religion. Apart from this according to Indians the basis of origin of music is also religious. Therefore scholars associate music with the Vedic period as a spiritual background. But before the Vedic period humans used to worship in different ways. Music was used in that also. We can say that music has been a part of Indian spiritual musical tradition before and after the Vedic period. The basic instruments and elements used in all religious musical traditions have been taken from Indian music. But these traditions also take influence from indigenous contemporary and various influential musical traditions. In these traditions of Indian religion, music has been accepted as a medium of communication and among these any serious aspect of music like contemplation or development etc. has got only the second place. The traditions which are basically linked to their respective religions.

According to Indian culture, the various traditions used in the development of religions are collectively called Spiritual Music, under which all the religious traditions from Vedic music to Gurmat Sangeet are included. Although the basic instruments and elements used in these musical traditions are taken from Indian Music, these traditions also take influence from regional, contemporary and various influential musical traditions. In these traditions of Indian religions, aspects like deep thinking and development of music etc. have got a secondary place because these traditions are fundamentally linked to their respective religious traditions. Along with this, among these traditions of Spiritual Music, some traditions have also created a unique identity through their religious music, of which Gurmat Sangeet is one. The Gurmat Sangeet tradition also created a well-defined, methodical, scientific spiritual musical arrangement. Dr. Padma writes. There are many paths to reach God. But music is the easiest and the most pleasant path to reach him. India's repertoire in the realm of sacred music constitutes a world record¹. Various streams and traditions of music till date have been promoted. Mainly we can divide the music of this time according to two streams, Margi and Desi.

In ancient times, sages and saints used music for the purpose of liberation. The music which was used for the purpose of worshipping God by following the rules laid down by the musicians was called Marg Sangeet². Margi Music was based on personal loyalty, rigorous practice and restraint. The authors paid attention to the development of Margi Music and the study of its Shastravdha Classical Music was born. In this way, the music is a modified form of Margi Music prevalent in ancient times.

Apart from Classical Music, group music is considered Desi music/ Country Music. The scholars have given the name of 'Country Music' to the popular music of different countries³. Country Music, Or folk music tradition which is independent from the rules of scriptures. It is functional and changeable according to the public interest of the common people. Country music was prevalent in personal and social form under the influence of customs related to human life. This music is produced by connecting with the mentality of the people of a region or caste, which due to regional influence brings out the uniqueness and original identity of the language and music.

Country music is a musical form full of musical forms of various songs and song types from birth to death of people of different regions and castes. Within the country music, devotees of various saints and especially the saint poets of the Bhakti wave gave a special place in their speech to the types of folk songs that were suitable and in accordance with the folk mentality. Here, from the linguistic point of view, country music songs and simple dialect were used. At the same time, various tunes, swaravalis and singing forms have also been adopted as music.

There is much evidence available of the deep relationship between music and religion. In analyzing the history of the origin and development of music, scholars accepted the divine sources of the origin of music. In this regard, many beliefs and legends are in vogue which have been accepted to have originated according to various religious beliefs like Brahma⁴, Rabbi, Angel, Alakwola⁵, Hazrat Moses⁶, Jesus Christ⁷ and Devadat Jeeva⁸. Apart from the origin, the popular primary definitions related to Indian music also show an integral relationship with this religion and religious

deities, such as 'In ancient times, the music which was adopted by great human beings to attain self-knowledge or salvation was called a special type of music. This is called 'Marg Sangeet'⁹. In the opinion of many scholars: This music created by Brahma, which Bharat described to Mahadev, is the liberator and is given the name of Margi¹⁰.

The Vedas are considered to be the earliest source of spiritual Indian music and the Indian classical music tradition. Among the four Veda texts, Samaveda is related to singing and music. This is considered to be the first source of Indian music. The resolution related to Sama singing is that the mantras of Samaveda should be sung by the sages in religious gatherings such as Yagya, Havan etc. was performed for the glory of Gods and Goddesses. The mantras written in Samveda were initially sung on three notes - Udaat, Anudaat and Swarit. After these three, gradually with the increase of notes the entire 'Saptaka' came into existence. In the Vedic period, Richas (mantras) were chanted as a caste. Some of these were also composed in one voice and in this way a category of singer Priest came into existence. These mantras required correct pronunciation and emphasis on specific words and were extended for a longer period of time. Therefore, for their pronunciation, there is a great need for pause of the voice at the top, bottom and middle of the voice.

In this way the essential elements of Ragatika and Laya became famous unconsciously. In the beginning, it was natural for the form of Geetka or song to be simple and concise. Gradually its boundaries expanded and it started spreading in the larger part of the mirror. The same thing was about Tal or rhythm. Rhythm from a simple interval was transformed into a perfect science in the course of time.

During the period of Ramayana and Mahabharata, the stotras singing tradition was prevalent which holds a special place in Indian classical music. Caste singing without Stotra and Sama was also popular, which was considered as sacred and good as Sama. Pandit Sharangdev ji has written regarding caste that castes also liberate Brahmins from the sin of killing. Just as there cannot be change in Rik Yaju and Sama, in the same way there is no change in the castes born from Sama¹¹. Shri Krishna ji is considered skilled in the art of singing and dancing along with playing the flute. It is said about this by Ram devotee Hanuman ji that "Raag Gundakiya" was sung for the first time by Shri Hanuman ji¹². Ramayana composed by great sage Balamiki during the period of Ramayana and Mahabharata and Mahabharata written by Shri Ved Vyas ji is a great book. The texts here are excellent from the poetic point of view, while many musical indications are found in them. The composition of the Mahabharata text is based on the Shloka style. There is mention of seven swaras in it¹³. The composition of Mahabharata book is based on Shloka style. During this period, spiritual music was also called Gandharva music.

Both Bodh and Jain religions also used music to propagate their respective religions. There is mention of singing, playing, dancing, musicians and various musical instruments in the literature of Bodh religion¹⁴. The person who sang the literature of this religion was called 'Vitalik'. They used to sing two types of sagas 'Ther Gatha' and 'Theri Gatha'. Ther for men and Theri Gatha also for women, whose order was called Sthavir' and 'Sthvira'. The tunes on which these songs were sung, were made up of the indigenous notes Shadaj, Rishbha, Gandhar etc. and were based on various lay types¹⁵. Bandana in Jainism, many compositions for worship recitation like Dharupada, Tek Charkadiyan, Rang Talengadi, Lavni, Doha, Sherghajal, Kabitta, Mattagayad, Kavitta, Manhar, Ikkati matron ki sarya, Domatra ke savaiye, Chhapay Chaupai, Sundari, Bhujang. Prayat Chhant etc. are in circulation.¹⁶

Varjayana is a modified form of the tantric method of the Mahayana branch prevalent in Bodh Dharma. This is a sect related to tantric tendencies like gods, mantras, rituals etc¹⁷. The devotees and seekers of this sect are called Siddha. Composed the verses of siddhas like Rahiya, Saviya, Luiya etc. Vajra i.e. the Siddhas used pure classic methods for Tantric Sadhana¹⁸. Nath sect is also called 'Yoga marg'. Nath Vani writers used more Pada form under Gorakh Vani. The singing method of Nath Vani has a special form because in it the musical and classical form is also accepted. Ramkali raga is a favorite raga of this tradition. This is specifically mentioned in Gorakh Bani¹⁹. Without this, uses of Gond, Maru, Gujari, Parmanjri, Devkari, Denakh, Bhairavi, Kamod, Dhanasari Siwar (Aasavari), Varati, Maladi, Malshree, Malsa Gond etc. are available.

Vaishnav sect which is addressed by the names Vasdev, Satvat, Bhagvat etc., Vaishnav saints are called 'Alwar'. These were traveling singers who used to travel from one temple to another, singing the praises of the Lord. Geet Govind, composed by Jai Dev in the 18th century, is a great creation of this tradition. While this book is special from the poetic aspect, it is also important from the musical aspect. Jaidev ji used Malav, Gujri, Vasant, Ramkari, Karnat, Desvaradi, Gondkari, Bhairavi and Vradi, and Vibhag Rag and used rhythms like Nihasara, Pati and Ek Tal.²⁰ Even in Sri Guru Granth Sahib, Jai Dev's compositions are recorded under Raga Gujri²¹ and Raga Maru.²² Saptapadi and Ashtapadi were popular forms of poetic singing in Vaishnav poetry. Many sects of Vaishnav sect came into existence like Ramanand or Ramanuj sect, Vallabh sect, Sakhi sect. In these sects, devotees like Ashtachhap Kavi, Meera, Tulsi, Surdas, Swami Haridas etc. used many ragas and styles in their poetry and music in the worship of Lord Sargun and

Nirgun. Special individual verses of Indian music Pad Kirtan style is a system of specific rules of music. Under this, a verse (poetry) composed by a saint or a devotee poet is sung. In these verses, apart from God, the glory of Gods and Goddesses is sung. That is why it is also called Kirti Gatha Gana²³. Due to Pad Kirtan style with special rules, individual singing method was more popular. The praise of that God is presented by singing under the bhajan kirtan along with the verse style. Those songs with the help of which God is worshiped or through which God's praises are sung are called 'bhajans'²⁴. Ashtachhap poets of Vallabh sect propagated this kirtan style a lot. The practice of Ashtayam Kirtan was widely propagated by this sect. In this, in devotion to Krishna, the daily rituals like auspicious occasion of Krishna's auspicious occasion, adornment, royal feast, Uthapan, evening, sleeping bed etc. are performed by singing prescribed verses or bhajans at the prescribed time in the eight hours of the day.

Those who believe in Shiva as God or are devotees of Shiva are called "Shaive". The works of these Nayanar saints are recorded in a book called 'Thirura'ae'. These compositions have a melodic form and are sung by Shiva devotees or Nayanar saints as per the specific musical composition along with raga and taal.

Chaitanya Sampradas or Gaudiya Sampradas were founded by Chaitanya Mahaprabhu in which both Ram and Krishna are worshipped. In this sect, the devotional singing method Sankirtan is used. The responsibility of making use of Sankirtan rests with Chaitanya Mahaprabhu²⁵. Naam Kirtan is a special style of this tradition in which the name of Lord Krishna is chanted in the form of city kirtan/nagar kirtan. Collective singing is done. In this, instruments like khartaal khel (dholak), violin etc. are used.

The rhythm system of Kirtan is of a special type. Names of some taalas are Jhamp, Auda (Teevra), Jhad (like Sool), Do Thuki (like seven or fourteen pads). If a two-syllable taal is followed by a four-syllable taal, then combining these two is called 'Joad' or 'Yugamtaal' and the four-syllable taal other than these is called 'Dhhoota' or 'Vishisht taal'. There are different forms of the same taal - small, medium, big. There are some special types of Nishabd kirya in Taal, whose names are Visarjita, Kirsuya, Vikshipta, Pataka etc. which are similar to Sangeet Ratnakar but the form is different. Rhythm is also used in many ways in Kirtan like sometimes vilambit to drut, sometimes drut to vilambit. There are some forms of 'Yati' mentioned in the scriptures. The tradition of Sam in modern Shastri Sangeet is not in Kirtan because it is not mandatory for Kirtan to end in the first beat of the taal itself²⁶.

Sufism Act : Sufi composed 'Sufiana Kalam' to propagate their belief. He gave God the form of a beloved and used poetry and music as a medium to express his love for God. 'Sufi music' is the presentation of Sufism belief in Sufi style through Sufi poetry and music. The composed singing styles of Sufi music are Kafi and Qawwali which include the musical symbols Raga, Rahao, Ank. Kafi is popular as a fairly independent singing style and is also sung as an enclesiastical style Thumri Bhajan. Kafi is sung in special taals, mostly in Kaharwa and Rupak taals. In modern times, it is heard a lot in Dadra Tal also. The lyrics of the Kaharwa and Rupak taal in which this song is sung are different from the Kaharwa and Rupak taal prevalent today²⁷. There is a lot of influence of Pad singing style on Kafi. And also it is repeated again and again in the style of Qawwali, but due to its nature and Sufi style has its own distinct form from the various singing styles of Indian music. The singer who sings Qawwali style is called Qawwal. And the songs sung by these Qawwals were called Qawwali because Qawwali has no literary form of its own. This composition of singing in the singing style of Qawwals is Qawwali. To clarify the feeling of Qawwali, here the rhyme of Sthayi is sung repeatedly, whereas in the rhymes of Antra, shlokas and couplets related to the subject are also sung.

The use of music in Sikhism is the basis of a definite and distinct tradition. The founder of this religion, Sri Guru Nanak Dev Ji established Sikhism after thinking about the earlier Indian religious and trends and propagated it as a religion. He made Kirtan a medium for propagating the singing of Baani. This kirtan technique was combined with words and music. This contoured method and presentation process of Shabd Kirtan is known as 'Gurmat Sangeet'. Regarding this 'Sri Guru Granth Sahib Ji' the foundation text of Sikhism exists with us as an authentic source. It contains the words of Saint, Bhagat and Bhatt as along with six Guru Sahibans. In Sri Guru Granth Sahib, musical symbols like Raga, Rahao, Ank, Ghar etc. are present on the Bani to follow the Vaani in theoretical and practical form from the musical aspect. According to this arrangement, there exists a practical tradition. Which is popular in modern times.

In conclusion, there is artistic joy in classical music, but spiritual joy arises in the singing of its Spiritual poetry, which also results in spiritual realization because in this, musical ragas are used for internal practice. Spiritual music is considered to be an expression of devotional passion which is a source of mental peace. In the modern environment, it should be seen as a new possibility of medicine.

SUPPORTING SOURCES

1. Dr. Pushpam Narayan (ed.) Bhairvi (Music Research Journal), Mithiyanchal Sangeet Parishad, Darbhanga, Bihar, 2004, page 164.
2. Shri Pad Bandhopadhyay, Sangeet Bhashay, page 268.
3. Vimlakant Rai Chowdhury, Bhrtiye Sangeet Kosh, page 63.
4. Namdeswar Chaturvedi, Nibandh Sangeet (ed.), Lakshmi Narayan Garg, page 75.
5. Umesh Joshi, Bhartiye Sangeet Ka Itihas, Page 3.
6. Same, page 2.
7. Same, page 9 -10.
8. Same, page 4.
9. Shri Pad Bandopadhyay, Sangeet Bhashay, page 268.
10. Namdeswar Chaturvedi, Nibandh Sangeet (ed.) Lakshmi Narayan Garg, page 75.
11. Sharangdev (Pandit), Sangeet Ratnakar (Part I), page 113.
12. C.R. Day, Music and Musical Instruments of Southern Indian and the Deccan, Page 9
13. Pushpa Johari (Dr.), Sant Namdev Ka Kavya Or Sangeet Tatav, Page 12.
14. Nikhal Ghosh, Basic elements of Raga-Tatav Ke Mool Tatav Or Abhinav Swar Lipi Padhti, Anu: Madan Lal Vyas, Page 1.
15. Same, page 11.
16. D.S. Narula, Sangeet Samikhiya, page 256.
17. Hindi Sahitya Kosh (Part-I), page 751.
18. Prabhu Dayal Sital, Braj Ke Dharam Sampardaon Ka Itihas, page 114.
19. Pitambardatt, Badthwal, (Dr.), Gorakh Bani, Page 85.
20. Chatterji Suniti Kumar, Jayadeva, Page 66.
21. Shri Guru Granth Sahib Ji, page 526.
22. Same 1106.
23. Swami Prajanan Nanda, A Historical Study of Indian Music, Page 14
24. Swami Shivananda, Bhakti and Sankirtan, Page 80. 26. Same, Page 89
25. Subhadra Choudhary (Dr.), Bhartiye Sangeet Ka Tal Or Roop Vidhan, page 290-91.
26. Geeta Paintal, Punjab Ki Sangeet Parampara, page 98

LANGUAGE DIVISION WITHIN STATES: SOCIO-LINGUISTIC IMPACTS OF LANGUAGE CONTACT AND LANGUAGE POLICIES

Jatinder Kumar

Assistant Professor, Govt. College, Ropar

ABSTRACT

This dissertation explores the socio-linguistic ramifications of language division within states, focusing on the impacts of language contact and the role of language policies. Drawing upon world theory of language and literature, it examines how language diversity within a geopolitical entity influences societal dynamics, linguistic identities, and cultural landscapes.

Language variation refers to the phenomenon where language forms differ systematically between social groups, regions, or contexts. Sociolinguists seek to describe and explain these variations by examining the social factors that influence language use. One prominent theory in this regard is William Labov's theory of variation, which posits that linguistic variation is not random but is structured by social factors such as socioeconomic status, ethnicity, gender, and age. Labov's research on the pronunciation of postvocalic /r/ in New York City is a classic example, demonstrating how social variables correlate with linguistic variants.

Another influential concept in the study of language variation is the notion of social stratification, which suggests that linguistic features can serve as markers of social identity and group membership. For example, certain speech patterns or lexical choices may be associated with particular social classes or ethnic groups within a society.

Language change refers to the gradual evolution of language over time, encompassing processes such as phonological, morphological, syntactic, and lexical change. Sociolinguistic theories of language change focus on understanding the mechanisms driving linguistic innovation and diffusion within speech communities.

One key theory in this area is the wave model proposed by William Labov, which suggests that linguistic changes spread through a community in a series of successive waves, starting from innovators and gradually diffusing to the broader population. This model emphasizes the role of social networks and prestige in the adoption of linguistic innovations.

Additionally, sociolinguists investigate the role of external factors such as contact with other languages, technological advancements, migration, and sociopolitical changes in driving language change. For instance, contact-induced language change occurs when speakers borrow words, grammatical structures, or pronunciation features from another language through prolonged contact.

Language contact occurs when speakers of different linguistic backgrounds interact, leading to the transfer of linguistic features between languages. Sociolinguistic theories of language contact seek to understand the outcomes of such interactions and the social dynamics involved.

One influential framework for studying language contact is Weinreich's classic model, which categorizes outcomes into three types: borrowing, interference, and convergence. Borrowing involves the incorporation of linguistic elements from one language into another, such as loanwords or loan translations. Interference, or substrate influence, occurs when features of one language influence the structure or usage of another language, often resulting in language mixing or code-switching. Convergence refers to the emergence of new linguistic norms as a result of contact between speakers of different languages, leading to the development of contact varieties or creole languages.

Overall, sociolinguistic theories of language variation, change, and contact provide valuable insights into the dynamic relationship between language and society, highlighting the ways in which social factors shape linguistic diversity and evolution. Through empirical research and theoretical analysis, sociolinguists continue to uncover the mechanisms driving these processes and their implications for communication, identity, and cultural exchange.

The world theory of language and literature offers a broad framework for conceptualizing language within geopolitical contexts, emphasizing the dynamic interplay between language, power, culture, and identity on a global scale. This theory recognizes that language is not only a means of communication but also a site of contestation and negotiation, reflecting and shaping social, political, and historical realities across diverse linguistic communities. Here, we delve into the key components and implications of this theory:

1. Language as Power:

At the heart of the world theory of language and literature lies the recognition that language is inherently linked to power dynamics within and between societies. Language serves as a tool for the exercise of power, influencing social hierarchies, shaping access to resources and opportunities, and constructing identities and ideologies. Geopolitical contexts play a crucial role in determining which languages are granted prestige, official status, and dominance, thereby shaping patterns of linguistic hegemony and linguistic imperialism.

2. Language and Identity:

Language plays a central role in the construction and negotiation of individual and collective identities within geopolitical contexts. Language choice, proficiency, and accent often serve as markers of social belonging, cultural heritage, and national allegiance. Moreover, language policies and language ideologies in multilingual societies can impact the maintenance, promotion, or suppression of linguistic diversity and minority languages, influencing the formation of linguistic identities and communities.

3. Language and Culture:

Language is intimately intertwined with culture, serving as a repository of collective knowledge, values, and expressive practices. Within geopolitical contexts, linguistic diversity reflects the rich tapestry of cultural traditions and heritage across different regions and communities. However, language contact and language change resulting from globalization, migration, and colonialism can lead to shifts in cultural norms, linguistic practices, and literary traditions, raising questions about cultural authenticity and hybridity.

4. Language and Geopolitics:

Geopolitical factors, including colonial legacies, state borders, economic alliances, and global power dynamics, shape the distribution and status of languages within and between nation-states. Language policies, such as official language designation, language education, and language planning, are often used as instruments of statecraft to promote national unity, cultural homogeneity, or linguistic assimilation. Moreover, language serves as a medium for diplomacy, trade, and international relations, influencing geopolitical alliances, diplomatic negotiations, and cultural exchange on the world stage.

5. Literature as a Reflection of Geopolitical Realities:

Literature provides a lens through which geopolitical contexts are reflected, contested, and reimagined. Literary texts capture the complexities of linguistic diversity, cultural identity, and power relations, offering insights into the lived experiences of individuals and communities within specific historical and spatial contexts. Moreover, literature serves as a site of resistance, challenging dominant discourses, subverting linguistic norms, and amplifying marginalized voices within global narratives of power and privilege.

In conclusion, the world theory of language and literature offers a multidimensional framework for understanding the intricate connections between language, geopolitics, and culture in our increasingly interconnected world. By examining language practices, language policies, and literary representations within geopolitical contexts, scholars can gain deeper insights into the ways in which language shapes and is shaped by broader social, political, and historical forces.

The world theory of language and literature offers a broad framework for conceptualizing language within geopolitical contexts, emphasizing the dynamic interplay between language, power, culture, and identity on a global scale. This theory recognizes that language is not only a means of communication but also a site of contestation and negotiation, reflecting and shaping social, political, and historical realities across diverse linguistic communities. Here, we delve into the key components and implications of this theory:

1. Language as Power:

At the heart of the world theory of language and literature lies the recognition that language is inherently linked to power dynamics within and between societies. Language serves as a tool for the exercise of power, influencing social hierarchies, shaping access to resources and opportunities, and constructing identities and ideologies. Geopolitical contexts play a crucial role in determining which languages are granted prestige, official status, and dominance, thereby shaping patterns of linguistic hegemony and linguistic imperialism.

2. Language and Identity:

Language plays a central role in the construction and negotiation of individual and collective identities within geopolitical contexts. Language choice, proficiency, and accent often serve as markers of social belonging, cultural heritage, and national allegiance. Moreover, language policies and language ideologies in multilingual societies can impact the maintenance, promotion, or suppression of linguistic diversity and minority languages, influencing the formation of linguistic identities and communities.

3. Language and Culture:

Language is intimately intertwined with culture, serving as a repository of collective knowledge, values, and expressive practices. Within geopolitical contexts, linguistic diversity reflects the rich tapestry of cultural traditions and heritage across different regions and communities. However, language contact and language change resulting from globalization, migration, and colonialism can lead to shifts in cultural norms, linguistic practices, and literary traditions, raising questions about cultural authenticity and hybridity.

4. Language and Geopolitics:

Geopolitical factors, including colonial legacies, state borders, economic alliances, and global power dynamics, shape the distribution and status of languages within and between nation-states. Language policies, such as official language designation, language education, and language planning, are often used as instruments of statecraft to promote national unity, cultural homogeneity, or linguistic assimilation. Moreover, language serves as a medium for diplomacy, trade, and international relations, influencing geopolitical alliances, diplomatic negotiations, and cultural exchange on the world stage.

5. Literature as a Reflection of Geopolitical Realities:

Literature provides a lens through which geopolitical contexts are reflected, contested, and reimagined. Literary texts capture the complexities of linguistic diversity, cultural identity, and power relations, offering insights into the lived experiences of individuals and communities within specific historical and spatial contexts. Moreover, literature serves as a site of resistance, challenging dominant discourses, subverting linguistic norms, and amplifying marginalized voices within global narratives of power and privilege.

Historical perspectives on language division provide valuable insights into the origins, trajectories, and consequences of linguistic fragmentation within geopolitical contexts. Throughout history, language division has been influenced by a myriad of factors including conquest, colonization, migration, cultural diffusion, and state formation. Here, we explore key historical phenomena and processes that have contributed to language division:

1. Colonialism and Imperialism:

Colonialism and imperialism have played a significant role in shaping language division by imposing dominant languages on colonized territories while marginalizing indigenous languages. European colonial powers, such as Britain, France, Spain, and Portugal, established vast empires spanning multiple continents, often imposing their languages through educational systems, administration, and trade. This linguistic imposition led to the suppression or marginalization of indigenous languages, resulting in language hierarchies and divisions within colonized societies.

2. State Formation and Nation-Building:

The process of state formation and nation-building has also contributed to language division, as emerging nation-states sought to establish linguistic homogeneity and cultural unity within their borders. Language policies, such as language standardization, linguistic assimilation, and the promotion of national languages, were often employed to consolidate state power and foster a sense of national identity. However, these policies also led to the marginalization or suppression of minority languages, exacerbating linguistic divisions within multiethnic and multilingual societies.

3. Migration and Diaspora:

Migration and diaspora have been key drivers of language division, as communities of migrants bring their languages and cultural practices to new territories, often maintaining linguistic ties to their homeland while also adopting elements of the host society's language. Over time, this process of language contact and hybridization can lead to the emergence of new linguistic varieties and dialects within diasporic communities, contributing to linguistic diversity and division within transnational spaces.

4. Religious and Cultural Influences:

Religious and cultural influences have also played a role in shaping language division, as religious institutions and cultural movements have promoted particular languages as markers of religious identity or cultural heritage. For example, the spread of Christianity, Islam, Buddhism, and other religions has facilitated the diffusion of religious languages and scriptures, contributing to language division along religious lines. Similarly, cultural movements such as the Renaissance, Romanticism, and nationalism have promoted vernacular languages as vehicles of cultural expression and national identity, further shaping linguistic divisions within societies.

5. Technological and Economic Changes:

Technological and economic changes, such as the industrial revolution, globalization, and digital communication, have also influenced language division by facilitating language contact, diffusion, and standardization on a global scale. While technological advancements have enabled greater linguistic connectivity and communication across linguistic boundaries, they have also contributed to the dominance of certain languages, such as English, in global domains such as commerce, science, and media, further exacerbating linguistic inequalities and divisions.

Factors contributing to language division are multifaceted and often intertwined with political, social, and historical dynamics within a society or region. Understanding these factors is essential for comprehending the complexities of language division and its implications. Here, we delve into the political, social, and historical factors contributing to language division:

1. Political Factors:

Language Policy: Political decisions regarding language policies can significantly impact language division within a state. Language policies may designate certain languages as official or national languages, while marginalizing or suppressing others. For example, policies promoting linguistic assimilation or standardization may contribute to the dominance of a particular language, leading to the marginalization of minority languages and linguistic divisions within society.

State Borders and Geopolitical Boundaries: State borders often intersect linguistic boundaries, leading to linguistic fragmentation within and across nations. Political divisions can create linguistic enclaves or diasporas, where communities speaking different languages coexist within the same territory. Additionally, geopolitical conflicts and territorial disputes may exacerbate language divisions by reinforcing linguistic identities and allegiances along political lines.

2. Social Factors:

Ethnicity and Identity: Ethnicity and language are closely intertwined, with language often serving as a marker of ethnic identity and belonging. Societies with diverse ethnic populations may exhibit linguistic diversity, with each ethnic group maintaining its language as a symbol of cultural heritage and identity. However, ethnic tensions or conflicts may arise when language becomes politicized, leading to linguistic divisions and intergroup conflicts.

Socioeconomic Status: Socioeconomic factors, such as education, income, and social mobility, can influence language division within a society. Dominant languages associated with economic opportunities or social prestige may be favored over minority languages spoken by marginalized or disadvantaged communities. This socioeconomic divide can perpetuate language inequality and contribute to linguistic divisions along class lines.

Migration and Urbanization: Migration patterns and urbanization processes can contribute to language division by bringing together speakers of different languages in urban centers or diasporic communities. Language contact and linguistic diversity may arise as a result of migration, leading to the emergence of multilingual urban spaces or ethnolinguistic neighborhoods where multiple languages are spoken. However, linguistic diversity can also lead to tensions or conflicts over language use and identity within these diverse communities.

3. Historical Factors:

Colonialism and Imperialism: Historical processes of colonialism and imperialism have had a profound impact on language division worldwide. Colonizing powers often imposed their languages on indigenous populations, leading to the marginalization or extinction of indigenous languages. Colonial legacies continue to shape language divisions in post-colonial societies, where former colonial languages may retain privileged status, while indigenous languages struggle for recognition and revitalization.

Cultural Exchange and Contact: Throughout history, cultural exchange and contact have facilitated the diffusion of languages and linguistic features across regions and societies. Trade, conquest, and cultural interactions have led to language borrowing, creolization, and language shift, contributing to linguistic diversity and division within and between communities. Historical trade routes, such as the Silk Road, facilitated linguistic exchange and the spread of languages across vast regions.

Linguistic outcomes of language contact reflect the complex interactions between languages and communities engaged in prolonged linguistic exchange. These outcomes manifest at various levels, from lexical borrowing to structural convergence, and can have profound effects on the linguistic landscape and cultural identities of affected populations. Three significant linguistic outcomes of language contact are linguistic hybridity, language shift, and language endangerment:

1. Linguistic Hybridity: Linguistic hybridity refers to the blending of linguistic elements from multiple languages to create new, mixed linguistic forms. In situations of intense and sustained language contact, speakers may creatively combine lexical, phonological, and grammatical features from different languages, resulting in innovative hybrid varieties. These hybrid languages or dialects often reflect the cultural and social dynamics of the communities involved in language contact.

Example: Media-rich urban environments, such as global cities or cultural hubs, often give rise to linguistic hybridity as speakers creatively mix languages in their daily interactions. Spanglish, a blend of Spanish and English spoken in parts of the United States, is an example of linguistic hybridity resulting from contact between Spanish-speaking and English-speaking communities.

2. Language Shift: Language shift occurs when speakers gradually abandon their native language in favor of another language, typically as a result of social, economic, or political pressures. Language shift may be driven by factors such as migration, urbanization, colonization, or globalization, which can disrupt intergenerational transmission of minority languages and lead to their eventual decline or extinction. Language shift often results in the marginalization or endangerment of minority languages and the dominance of a more socially prestigious or economically advantageous language.

Example: Many indigenous languages around the world are experiencing language shift due to the influence of colonial languages, national education systems, and urbanization. As younger generations increasingly adopt dominant languages for education, employment, and media consumption, indigenous languages may face declining proficiency and intergenerational transmission, putting them at risk of extinction.

3. Language Endangerment: Language endangerment refers to the precarious status of languages facing the risk of extinction within a relatively short period of time. Endangered languages typically have few remaining speakers, limited intergenerational transmission, and minimal institutional support or recognition. Language endangerment can result from various factors, including language shift, cultural assimilation, globalization, and government policies that promote linguistic homogenization. Efforts to document, revitalize, and promote endangered languages are crucial for preserving linguistic diversity and cultural heritage.

Example: The UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger identifies thousands of endangered languages worldwide, including many indigenous and minority languages. For example, Ainu in Japan, Cornish in the United Kingdom, and Yuchi in the United States are all examples of endangered languages facing the threat of extinction due to language shift and social marginalization.

Societal implications of language contact encompass a wide range of dynamics that influence how individuals and communities perceive, use, and interact with languages in diverse social contexts. Language contact can lead to complex processes of identity negotiation, power dynamics, and shifts in language attitudes, shaping social relations and cultural practices within multilingual societies. Here are the societal implications of language contact:

1. Identity Negotiation: Language contact often prompts individuals and communities to negotiate their linguistic identities in response to changing social, cultural, and economic contexts. Language choices may reflect complex intersections of ethnicity, nationality, social class, and other dimensions of identity, as speakers navigate multiple linguistic repertoires and cultural affiliations. Identity negotiation in language contact situations involves balancing linguistic pride and cultural heritage with pragmatic considerations such as social mobility and economic opportunities.

Example: In multicultural urban environments, individuals from immigrant backgrounds may negotiate their linguistic identities by maintaining proficiency in their heritage language while also acquiring proficiency in the dominant

language of the host society. This process of identity negotiation may involve code-switching, language mixing, or stylistic variation as speakers navigate different social contexts and linguistic communities.

2. Power Dynamics: Language contact often occurs within asymmetrical power relations, where certain languages or language varieties are associated with social, economic, or political dominance, while others are marginalized or stigmatized. Power dynamics in language contact can influence access to resources, opportunities, and social prestige, shaping patterns of language use, language policy, and language planning. Linguistic inequalities may reinforce broader inequalities related to class, gender, ethnicity, and nationality, contributing to social stratification and exclusion.

Example: In post-colonial societies, colonial languages often retain privileged status as languages of administration, education, and prestige, while indigenous languages may be relegated to informal domains or marginalized in public discourse. Power imbalances between linguistic communities can perpetuate linguistic hegemony, linguistic imperialism, and linguistic discrimination, constraining the linguistic rights and agency of minority language speakers.

3. Language Attitudes: Language contact influences the attitudes and perceptions that individuals and communities hold toward different languages and language varieties. Language attitudes may be shaped by social, cultural, and historical factors, as well as by personal experiences and interactions with speakers of other languages. Positive language attitudes may promote language maintenance, linguistic diversity, and intercultural understanding, while negative attitudes may contribute to language shift, language loss, and linguistic discrimination.

Example: Language attitudes toward regional dialects, sociolects, or minority languages may vary depending on factors such as social status, education, media representation, and language policy. Prestige varieties associated with standardization, urbanization, or dominant social groups may be valorized, while non-standard varieties or minority languages may be stigmatized or viewed as markers of low status or backwardness.

Language policies in multilingual states play a crucial role in shaping linguistic diversity, promoting language rights, and managing intergroup relations within diverse societies. These policies encompass a range of measures related to the designation, promotion, and regulation of languages, as well as the provision of language education and the protection of language rights. Here are the key components of language policies in multilingual states:

1. Official Language: Official language policies designate one or more languages as the official languages of the state, granting them special status for government functions, administration, education, and public communication. The choice of official languages reflects historical, political, and demographic factors, as well as considerations of national unity, linguistic diversity, and cultural heritage. Official language policies may vary in their inclusivity and recognition of linguistic minorities, with some states adopting a monolingual approach and others embracing multilingualism.

Example: India's Constitution recognizes Hindi as the official language of the Union, with English as an associate official language. Additionally, each state in India has its own official language(s) to accommodate linguistic diversity within the country.

2. Language Education: Language education policies govern the provision of language instruction in schools, universities, and other educational institutions, with the aim of promoting proficiency in official languages and preserving linguistic diversity. Language education policies may include measures such as bilingual or multilingual education, immersion programs, language revitalization initiatives, and support for heritage language instruction. Effective language education policies aim to foster language proficiency, intercultural competence, and respect for linguistic diversity among students.

Example: Canada's language education policies aim to promote bilingualism in English and French through programs such as French immersion, which offers instruction in French as a second language for English-speaking students across the country.

3. Language Rights: Language rights policies protect the rights of individuals and communities to use, preserve, and promote their languages in various domains of public and private life. Language rights encompass a range of legal and constitutional provisions, including the right to receive education in one's mother tongue, access to government services in minority languages, and the use of minority languages in media, culture, and public administration. Language rights policies seek to safeguard linguistic diversity, promote social inclusion, and ensure equitable access to resources and opportunities for speakers of all languages.

Example: South Africa's Constitution recognizes 11 official languages and guarantees language rights for all citizens, including the right to receive education in the language of one's choice and the right to access government services in any official language.

Language policies have a significant impact on linguistic diversity and language vitality within multilingual societies. These policies can either support the maintenance and promotion of linguistic diversity or contribute to the marginalization and endangerment of minority languages. Here are some ways in which language policies influence linguistic diversity and language vitality:

1. Recognition and Support for Minority Languages: Language policies that recognize and support minority languages contribute to linguistic diversity and language vitality by providing resources, protection, and visibility to these languages. Policies such as official language status, language education programs, media support, and government services in minority languages help to maintain intergenerational transmission, promote language use in diverse domains, and foster a sense of cultural identity and belonging among speakers of minority languages.

2. Language Planning and Revitalization Initiatives: Language planning initiatives aim to revitalize endangered or marginalized languages through measures such as language documentation, standardization, literacy programs, and language promotion campaigns. Language policies that support language planning and revitalization efforts contribute to language vitality by empowering linguistic communities to preserve and promote their languages, thereby enhancing linguistic diversity and cultural heritage within society.

3. Language Rights and Access to Resources: Language policies that protect language rights and ensure equitable access to resources and opportunities for speakers of all languages contribute to linguistic diversity and language vitality. Policies such as the provision of bilingual education, language services in government institutions, and recognition of language rights in legal frameworks promote linguistic inclusion and empower linguistic minorities to participate fully in social, economic, and political life.

4. Official Language Policies and Linguistic Hegemony: However, language policies that privilege certain languages over others can have detrimental effects on linguistic diversity and language vitality. Official language policies that promote linguistic homogeneity or impose dominant languages at the expense of minority languages can lead to language shift, language loss, and the marginalization of linguistic minorities. Linguistic hegemony resulting from such policies may exacerbate inequalities, erode cultural diversity, and undermine the linguistic rights and identities of marginalized communities.

5. Globalization and Language Policy Challenges: Globalization presents both opportunities and challenges for language policies and linguistic diversity. While technological advancements and global communication networks facilitate language contact and exchange, they also pose challenges to the maintenance of linguistic diversity in the face of dominant global languages such as English. Language policies that address the impact of globalization on linguistic diversity must balance the promotion of international communication with the preservation of local languages and cultural heritage.

Language planning strategies encompass a variety of approaches aimed at addressing the linguistic needs and challenges within a society. These strategies are designed to manage linguistic diversity, promote language vitality, and ensure equitable access to language resources and opportunities. Three key language planning strategies are preservation, revitalization, and standardization:

1. Preservation: Preservation strategies focus on documenting, conserving, and safeguarding endangered or vulnerable languages and linguistic heritage. Preservation efforts aim to maintain linguistic diversity by recording linguistic data, compiling dictionaries and grammars, and archiving oral traditions, texts, and language materials. Preservation initiatives may involve collaboration with linguistic communities, academic researchers, and cultural institutions to collect and preserve linguistic resources for future generations.

Example: Language preservation projects may involve the creation of language archives, digital repositories, and language revitalization programs to document and conserve endangered languages, such as the Endangered Languages Archive at SOAS University of London or the Living Tongues Institute for Endangered Languages.

2. Revitalization: Revitalization strategies seek to revive, strengthen, and promote the use of endangered or minority languages within communities. Revitalization efforts aim to reverse language shift, increase language proficiency, and promote intergenerational transmission of minority languages through language education, literacy programs, cultural initiatives, and community engagement. Revitalization initiatives often involve collaboration between government

agencies, educational institutions, community organizations, and linguistic experts to develop tailored interventions that address the specific needs and priorities of linguistic communities.

Example: Language revitalization programs may include the development of bilingual or immersion education programs, language nests for early childhood language acquisition, community language workshops, and cultural events to promote language use and cultural identity, such as the Maori language revitalization initiatives in New Zealand.

3. Standardization: Standardization strategies aim to establish norms, conventions, and guidelines for the use of language, particularly in written form, to facilitate communication, education, and administration within a society. Standardization involves the development of orthographic systems, grammatical rules, vocabulary, and language norms that serve as the basis for educational materials, official documents, and public communication. Standardization efforts may be led by language academies, governmental language institutes, or language planning bodies to promote linguistic uniformity, literacy, and social cohesion.

Example: Language standardization initiatives include the creation of standardized spelling systems, grammar guides, dictionaries, and language policy frameworks to regulate language use and promote linguistic stability and intelligibility, such as the Académie Française in France or the Real Academia Española in Spain.

The formation of linguistic identities in multilingual societies is a dynamic and multifaceted process influenced by various factors, including language use, social interactions, cultural practices, and historical contexts. Linguistic identities refer to the ways in which individuals and communities perceive, construct, and express their relationships with language, reflecting their sense of belonging, cultural affiliation, and social identity within a diverse linguistic landscape. Here are some key aspects of the formation of linguistic identities in multilingual societies:

1. Language Socialization and Acquisition: Linguistic identities begin to form during early childhood through language socialization processes within families, communities, and educational institutions. Children acquire language(s) from their caregivers, peers, and societal environment, internalizing linguistic norms, values, and attitudes that shape their sense of identity and belonging within their linguistic community. The languages spoken at home, the language(s) of instruction in schools, and exposure to other languages in the wider community all contribute to the development of linguistic identities.

2. Language Use and Proficiency: Linguistic identities are shaped by individuals' language use patterns, proficiency levels, and communicative practices across different social contexts. Proficiency in multiple languages allows individuals to navigate diverse linguistic environments and engage with speakers of different linguistic backgrounds, influencing their sense of linguistic competence, confidence, and belonging. Language choices in everyday interactions, media consumption, and cultural participation reflect individuals' linguistic identities and affiliations with specific linguistic communities.

3. Cultural Affiliation and Identity Construction: Linguistic identities are closely intertwined with cultural affiliation and identity construction processes, as language serves as a key marker of cultural heritage, group membership, and social identity within multilingual societies. Language use, dialect variation, accent, and language ideologies contribute to the negotiation of cultural identities and the construction of social boundaries between linguistic communities. Individuals may adopt linguistic practices, register shifts, or code-switching strategies to express their cultural affiliations and negotiate their identities in diverse social contexts.

4. Historical and Sociopolitical Contexts: Linguistic identities are shaped by historical legacies, sociopolitical dynamics, and power relations within multilingual societies. Historical events such as colonization, migration, language policies, and sociolinguistic contact phenomena influence the distribution, status, and prestige of languages, shaping patterns of language use, attitudes, and identity formation. Language ideologies, linguistic discrimination, and language planning initiatives can impact individuals' perceptions of their own linguistic identities and their interactions with speakers of other languages.

5. Group Membership and Social Solidarity: Linguistic identities are often tied to group membership and social solidarity within linguistic communities, fostering a sense of belonging, shared history, and collective identity among speakers of the same language(s). Language serves as a symbolic resource for building social networks, mobilizing collective action, and preserving cultural traditions within linguistic communities. Shared linguistic practices, rituals, and narratives reinforce group cohesion and foster a sense of pride and belonging among speakers of minority languages.

Language ideologies and linguistic hierarchies are interconnected concepts that shape attitudes, beliefs, and perceptions about languages and their speakers within societies. Language ideologies refer to the socially constructed beliefs, values, and assumptions surrounding language use, while linguistic hierarchies refer to the unequal distribution of power, prestige, and status among different languages within a linguistic repertoire. Here's how language ideologies contribute to the establishment and perpetuation of linguistic hierarchies:

1. Standard Language Ideologies: Standard language ideologies promote the idea that certain varieties of language, typically associated with educated elites or dominant social groups, are superior to others and serve as the normative standard for linguistic correctness and prestige. Standard varieties are often codified in dictionaries, grammar guides, and language policies, reflecting linguistic norms and values that prioritize particular dialects or languages over others. Speakers of non-standard varieties or minority languages may be stigmatized or marginalized in linguistic hierarchies based on deviations from the standard.

2. Linguistic Purism and Authenticity: Linguistic purism ideologies emphasize the purity, authenticity, and preservation of language forms perceived as traditional or original, often at the expense of linguistic variation or borrowing from other languages. Purist ideologies may valorize certain dialects or archaic forms of language as markers of cultural heritage or linguistic identity, reinforcing hierarchies that privilege linguistic conservatism over linguistic change or innovation.

3. Prestige and Stigmatization: Language ideologies shape perceptions of linguistic prestige and stigmatization, influencing attitudes toward speakers of different languages or language varieties. Languages associated with economic, political, or cultural power are often accorded higher prestige and social status, while minority languages or non-standard dialects may be stigmatized as markers of low education, social class, or cultural inferiority. Stigmatization of certain languages or dialects reinforces linguistic hierarchies that marginalize speakers of non-prestigious varieties.

4. Language Planning and Policy: Language ideologies influence language planning and policy decisions that regulate language use, education, and representation within society. Language policies may reflect dominant language ideologies that prioritize the promotion and standardization of certain languages, while marginalizing or suppressing others. Language planning initiatives may perpetuate linguistic hierarchies by reinforcing linguistic hegemony, linguistic assimilation, or linguistic discrimination against speakers of minority languages.

5. Linguistic Hybridity and Resistance: However, language ideologies are not fixed or monolithic, and linguistic hierarchies are constantly negotiated and contested by speakers and communities. Linguistic hybridity, language mixing, and code-switching can challenge dominant language ideologies and disrupt linguistic hierarchies by highlighting the fluidity and creativity of language use. Linguistic resistance movements and language revitalization efforts seek to empower speakers of minority languages and challenge linguistic hierarchies that marginalize linguistic diversity and cultural heritage.

Language division carries significant cultural implications, influencing how individuals and communities perceive themselves and others, as well as how they interact across linguistic boundaries. Two key cultural implications of language division are the role of language as a marker of identity and its impact on intercultural communication:

1. Language as a Marker of Identity: Language serves as a fundamental marker of identity, reflecting individuals' cultural heritage, social affiliations, and sense of belonging within linguistic communities. Language division contributes to the construction and negotiation of diverse linguistic identities, as speakers associate themselves with particular languages or language varieties to express their cultural heritage, ethnicity, nationality, and group membership. Linguistic identities are shaped by language use, proficiency, and attitudes, as well as by social, historical, and political factors that influence perceptions of linguistic belonging and cultural identity.

Example: In regions characterized by linguistic diversity, such as India or Switzerland, individuals often identify strongly with their mother tongue or regional language, which serves as a marker of regional identity and cultural heritage. Language division can foster a sense of linguistic pride and solidarity among speakers of minority languages, while also contributing to intergroup tensions and conflicts over language rights and recognition.

2. Intercultural Communication: Language division presents both challenges and opportunities for intercultural communication, as individuals and communities navigate linguistic diversity in their interactions with speakers of different languages. Effective intercultural communication requires linguistic and cultural competence, empathy, and openness to understanding and respecting diverse ways of communicating and expressing identity. Language division

may lead to linguistic barriers, misunderstandings, and misinterpretations, but it also fosters opportunities for cultural exchange, linguistic innovation, and the enrichment of intercultural relations.

Example: In multicultural urban environments, such as New York City or London, language division creates opportunities for intercultural communication and cultural exchange among speakers of diverse linguistic backgrounds. Multilingualism and language diversity contribute to the vibrancy of urban culture, with individuals and communities engaging in code-switching, language mixing, and hybrid linguistic practices that reflect the multicultural fabric of the city.

Language ideologies and linguistic hierarchies are intertwined concepts that influence how languages and language varieties are perceived, valued, and used within societies. Language ideologies refer to the beliefs, attitudes, and assumptions people hold about language, while linguistic hierarchies refer to the unequal distribution of power, prestige, and status among different languages or language varieties. Here's how language ideologies contribute to the establishment and maintenance of linguistic hierarchies:

1. Standard Language Ideologies: Standard language ideologies promote the idea that certain language varieties, typically associated with educated elites or dominant social groups, are superior to others and serve as the normative standard for linguistic correctness and prestige. These ideologies elevate standardized forms of language, often based on the dialects spoken by the dominant groups, as the ideal to which all speakers should aspire. Varieties that deviate from the standard, such as regional dialects, non-native accents, or non-standardized languages, are often stigmatized or marginalized in linguistic hierarchies.

2. Linguistic Purism and Authenticity: Linguistic purism ideologies emphasize the purity, authenticity, and preservation of language forms perceived as traditional or original, often at the expense of linguistic diversity or borrowing from other languages. Purist ideologies may valorize certain dialects or archaic forms of language as markers of cultural heritage or linguistic identity, reinforcing hierarchies that privilege linguistic conservatism over linguistic change or innovation. Languages perceived as "pure" or "authentic" are often accorded higher prestige and social status within linguistic hierarchies.

3. Prestige and Stigmatization: Language ideologies shape perceptions of linguistic prestige and stigmatization, influencing attitudes toward speakers of different languages or language varieties. Languages associated with economic, political, or cultural power are often accorded higher prestige and social status, while minority languages or non-standard dialects may be stigmatized as markers of low education, social class, or cultural inferiority. Stigmatization of certain languages or dialects reinforces linguistic hierarchies that marginalize speakers of non-prestigious varieties.

4. Language Planning and Policy: Language ideologies inform language planning and policy decisions that regulate language use, education, and representation within society. Language policies may reflect dominant language ideologies that prioritize the promotion and standardization of certain languages, while marginalizing or suppressing others. Language planning initiatives may perpetuate linguistic hierarchies by reinforcing linguistic hegemony, linguistic assimilation, or linguistic discrimination against speakers of minority languages.

5. Linguistic Hybridity and Resistance: Despite the dominance of standard language ideologies and linguistic hierarchies, language users often engage in linguistic hybridity, language mixing, and code-switching as forms of resistance or subversion against dominant linguistic norms. These practices challenge established language ideologies and disrupt linguistic hierarchies by highlighting the fluidity and creativity of language use. Linguistic resistance movements and language revitalization efforts seek to empower speakers of minority languages and challenge linguistic hierarchies that marginalize linguistic diversity and cultural heritage.

In conclusion, this research paper sheds light on the intricate socio-linguistic dynamics arising from language division within states, emphasizing the profound impacts of language contact and the pivotal role of language policies. By drawing upon insights from the world theory of language and literature, it offers a comprehensive analysis of how language diversity within a geopolitical entity shapes societal dynamics, linguistic identities, and cultural landscapes.

Through a multidisciplinary approach, the dissertation highlights the complex interplay between language, society, and culture, elucidating how language division both reflects and influences broader patterns of social stratification, identity negotiation, and power dynamics. It underscores the importance of recognizing linguistic diversity as a fundamental aspect of human experience and cultural heritage, emphasizing the need for inclusive language policies that uphold linguistic rights, promote intercultural understanding, and foster social cohesion within diverse and multilingual societies.

Ultimately, this research contributes to a deeper understanding of the socio-linguistic complexities inherent in language division, offering valuable insights for policymakers, educators, and researchers striving to address linguistic inequalities, promote linguistic diversity, and build more inclusive and equitable societies in an increasingly interconnected world.

REFERENCES

1. Fishman, J. A. (1972). *The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society*. Newbury House Publishers.
2. Haugen, E. (1966). Dialect, language, nation. *American Anthropologist*, 68(4), 922-935.
3. Gal, S., & Irvine, J. T. (Eds.). (1995). *The boundaries of languages and disciplines: How ideologies construct difference*. Psychology Press.
4. Blommaert, J., & Rampton, B. (2011). Language and superdiversity. *Diversities*, 13(2), 1-21.
5. Kroskrity, P. V. (2000). Regimenting languages: Language ideological perspectives. *Language ideologies: Practice and theory*, 269-290.
6. Heller, M. (2010). The commodification of language. *Annual Review of Anthropology*, 39, 101-114.
7. May, S. (Ed.). (2014). *The multilingual turn: Implications for SLA, TESOL, and bilingual education*. Routledge.
8. Lobov Willam (2006) , *The Socila Stratification of English in New York City*, Cambridge University Press.
9. Weinreich, U. (1968). *Languages in contact: Findings and problems*. The Hague: Mouton

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ (ਅਲੰਕਾਰ, ਰਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)

ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ

ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਅਬਸਟ੍ਰੈਕਟ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੀ ਚਰਿਤਰਕ ਖਾਸੀਅਤ, ਸਰੀਰਕ ਦਿੱਖ ਦਿਖਾਵਟ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ 'ਅਲੰਕਾਰ' ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਦਰਭ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤੀਬਰ ਤੇ ਜੀਵੰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਰਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਔਰਤ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਨੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਨੂੰ ਮਾਨਣ ਤੇ ਵਰਤਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ, ਰਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅੱਗੋਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਾਮੁਕ ਅਬਜੈਕਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਕਾਮ ਚਾਹਤ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁਝਾਨ ਦਿੰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਮਨ ਦੇ ਤੀਖਣ ਵਲਵਲੇ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਦੇਹੀ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਰਸਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੇਲਵੇਂ ਕਾਲਪਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਵਲਗਣ ਤੋੜਦੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਮਿਠਾਸ, ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਮਰਦ ਦੀ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਦੀ ਪਿਤਰਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਮੁਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਸਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂਕਣ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵੰਨਗੀਆਂ 'ਸੁਹਾਗਾ', 'ਘੋੜੀਆਂ', 'ਹੇਅਰੇ', 'ਟੱਪੇ', 'ਮਾਹੀਏ', 'ਸਿੱਠਣੀਆਂ', 'ਥਾਲ' ਅਤੇ 'ਬੋਲੀਆਂ' ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਵਜੋਂ 'ਸਵਾਲ-ਜਵਾਬ ਵਿਧੀ', 'ਨਾਟਕੀ ਵਿਧੀ', 'ਸੰਬੋਧਨੀ ਵਿਧੀ', 'ਉਕਸਾਉ ਵਿਧੀ', 'ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ ਵਿਧੀ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਲੰਕਾਰ, ਰਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਆਰੀਅਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਨਾਚ' ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹੜੱਪਾ-ਮਹਿੰਜੋਦਾੜੋਂ ਬੇਹਾ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ। 'ਨਾਚ' ਅੱਗੋਂ ਗੀਤ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨਾਟ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਲੋਕ-ਨਾਚਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗੀਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਾਂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲੇ 'ਲੋਕ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕੋ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ, ਨਸਲ, ਖੇਤਰ, ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਕੇ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਓ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੇਕੇ 'ਚੁੱਤਾਂ', 'ਥਿੱਤਾਂ', 'ਵਿਆਹ', 'ਜਨਮ', 'ਮਰਨ' ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ, ਤਨਾਉ, ਹੋਰਵੇ ਅਤੇ ਘਰੇਲੀ ਜੀਵਨ ਦਾ

ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵੰਨਗੀਆਂ 'ਸੁਹਾਗਾ', 'ਘੋੜੀਆਂ', 'ਹੋਅਰੇ', 'ਟੱਪੇ', 'ਮਾਹੀਏ', 'ਸਿੱਠਣੀਆਂ', 'ਥਾਲ' ਅਤੇ 'ਬੋਲੀਆਂ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਈਆਂ ਇਹ ਗਾਇਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ 'ਪੋਪ ਸੰਗੀਤ', 'ਦੇਸੀ ਪੋਪ', 'ਰੈਪ ਸੰਗੀਤ', 'ਫਿਊਜ਼ਨ ਸੰਗੀਤ' ਅਤੇ 'ਪਾਪੂਲਰ ਸੰਗੀਤ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਜੇਕਰ 'ਜੱਟ' ਇਕ ਸਾਮੰਤੀ ਸੂਰਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ 1990 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ 'ਉਪਭੋਗੀ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਕਾਮੁਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਜਾਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਮੁਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ 'ਨਰ-ਨਾਰੀ' ਨੈਤਿਕਤਾ, ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਤੇ ਵਰਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਕਾਮ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਵਜੋਂ 'ਸਵਾਲ-ਜਵਾਬ ਵਿਧੀ', 'ਨਾਟਕੀ ਵਿਧੀ', 'ਸੰਬੋਧਨੀ ਵਿਧੀ', 'ਉਕਸਾਉ ਵਿਧੀ', 'ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ ਵਿਧੀ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਲੰਕਾਰ, ਰਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਰਸਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਕਈ ਪਾਸਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਭਾਵੇਂ 'ਗਹਿਣੇ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਾਵਿਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਗੀਤਕ ਰਸ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੰਨਗੀਆਂ 'ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ', 'ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ' ਅਤੇ 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਅਲੰਕਾਰ' ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵ-ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ.ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸੀ ਅਨੁਸਾਰ :

ਭਾਮਹ, ਦੰਡੀ, ਰੁਦਰਟ, ਰਣਿਅਟ ਆਦਿ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਪਰਦਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਬਦਗਤ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਪਦ ਦੇ ਭੂਸ਼ਣ ਜਾਂ ਗਹਿਣੇ ਹਨ। ਵਾਮਨ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਦੰਡੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਕਿਹਾ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅਲੰਕਾਰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹਨ।¹

ਇਉਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਲੰਕਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ 'ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ' ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ 'ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ' ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਹੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਅਲੰਕਾਰ' ਅੱਗੋਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਅਤੇ 'ਅਰਥ' ਵਿਚਕਾਰ ਸਮੇਂਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ' ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਮੇਰੀ ਨਣਦ ਮੁਕਲਾਵੇ ਚਲੀ

ਅਲਸੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਰਗੀ।²

.....

ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਆਈਏ ਜਾਈਏ, ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਬਰੁਟੀ।

ਸਹੁਰਾ ਫੁੱਲ ਗੁਲਾਬ ਦਾ, ਸੱਸ ਚੰਬੇ ਦੀ ਬੂਟੀ।³

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੇਲਵੇਂ ਕਾਲਪਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਵਲਗਣ ਤੋੜਦੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਮਿਠਾਸ, ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਨੇਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਮਰਦ ਦੀ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਦੀ ਸੌਂਝੀ ਸੋਚ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਸਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂਕਣ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ ਕੁਝ ਕੁ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਔਰਤ ਨੂੰ ਧੋਖੇਬਾਜ਼, ਫੱਟੇਕੁਟਣੀ, ਅਤੇ ਠੱਗਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਹਾਵਤ '365 ਚਲਿੱਤਰ ਨਾਰ ਦੇ' ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੀ 'ਸੁਹਜਤਾ' ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉਸਦੇ ਨਾਪੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ' ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਚਾਹਤ ਅਤੇ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਹੁਸਨ' ਅਤੇ 'ਜਵਾਨੀ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁਸਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ, ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਹੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ, ਇਸ਼ਕ ਹੁਸਨ ਦੇ ਵਣਜਾਰੇ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਭਾਰੂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਛੈਲ-ਛਬੀਲੇ ਬਾਂਕੇ ਗਭੱਰੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ, ਚਾਵਾਂ, ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਅਤੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਭੱਰੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਾਫ਼-ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆ-ਦਿਲੀ ਦੀ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਗਹਿਰੀ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੜਾਅ ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹਨਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਰੱਜ ਕੇ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਕੇ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਅੰਦਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕੁਦਰਤੀ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਬਨਾਵਟੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅੱਜ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਾਮੁਕ ਦਿਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲਿਬਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਨਾਰੀ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਅਤੇ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਯੁੱਗ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਸਦੈਵ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹੀ ਮੂਲ ਤੱਤ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗੀਤ 'ਢੋਲਾ ਵੇ ਢੋਲਾ ਹਾਇ ਢੋਲਾ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਕੋਂਦੀ ਖੰਡ ਵੇ। ਮੈਂ ਮਿਸ਼ਰੀ ਤੇ ਤੂੰ ਗੁਲਕੰਦ ਵੇ ਆਜਾ ਦੇਵੇਂ ਨੱਚੀਏ, ਹਾਏ ਢੋਲਾ ਵੀ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮਰਦ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਉਦੇਸ਼ ਮਰਦ ਨੂੰ ਲੁਭਾਉਣਾ ਹੈ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਲੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

ਮੱਥਾ ਨਾਰ ਦਾ ਬਾਲੇ ਚੰਦ ਦਾ, ਤੋੜ ਸੀ ਨੁਮਾ ਗਰਾਰਾ

ਪੱਟ, ਲੱਕ ਚਿਤਰੇ ਜੈਸਾ ਵੀਰਨੇ, ਆਸ਼ਕ ਲੈਣ ਨਜ਼ਾਰਾ

ਸੱਪ ਮਾਂਗੂੰ ਰੰਨ ਤੁਰਦੀ ਮੇਲ੍ਹ ਕੇ, ਜਿਉਂ ਬੋਤਲ ਵਿਚ ਪਾਰਾ

ਭੀੜੀ ਵੀਣੀ ਤੇ ਸਜਣ ਚੂੜੀਆਂ, ਰਸ ਲੈ ਜੂ ਵਣਜਾਰਾ।⁴

ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਔਰਤ ਦਾ ਰੂਪ ਸਦੈਵ ਮਰਦ ਨੂੰ ਲੁਭਾਉਣ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ, ਅਦਾ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਖ਼ਰਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਅਲੰਕਾਰ' ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਜੁਗਤ ਬਣ ਕੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ

ਭਾਵ, ਖਿਆਲ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਆਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੇਠਲੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ;

ਬਣ ਕੇ ਕਬੂਤਰ ਚੀਨਾ

ਗਿੱਧੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾ ਪੱਠੀਏ।

.....

ਸੁਰਮੇ ਦਾ ਕੀ ਪਾਉਣਾ

ਤੇਰੀ ਅੱਖ ਨੀ ਕਬੂਤਰ ਵਰਗੀ।⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਔਰਤ ਦੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਕਬੂਤਰ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਮਲੂਕ ਜਿਸਮ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗਿੱਧੇ ਦੇ ਲੋਕ-ਪਿੜ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ 'ਮਰਦ' ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ 'ਔਰਤ' ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਮਰਦ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲਾ ਮਰਦ ਸੋਹਣੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦਾ ਇਛੁੱਕ ਹੈ ਤਾਂ ਔਰਤ ਵੀ ਸੋਹਣੇ ਮਰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੇਠਲੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਕੁੜਤੀ ਰੇਲ ਦੀਏ, ਤੈਨੂੰ ਕੇਹੜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਨਾਲ ਪਾਵਾਂ,

ਮੈਂ ਕਾਲੇ ਨਾਲ ਮੰਗੀ, ਮੈਂ ਨੌਂ ਮਣ ਭੁੱਬਲ ਵੰਡੀ।

ਕੁੜਤੀ ਰੇਲ ਦੀਏ, ਤੈਨੂੰ ਕੇਹੜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਨਾਲ ਪਾਵਾਂ,

ਮੈਂ ਗੋਰੇ ਨਾਲ ਮੰਗੀ, ਮੈਂ ਨੌਂ ਮਣ ਸ਼ੌਂਕਰ ਵੰਡੀ।⁶

.....

ਬੇ ਕਦਰਾਂ ਨੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਮਿੱਧਿਆ ਫੁੱਲ ਗੁਲਾਬੀ

ਕੁੜੀ ਕਬੂਤਰ ਵਰਗੀ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਪਿਆ ਸਰਾਬੀ।⁷

ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਮਰਦ ਲਈ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਕਾਮੁਕ ਸੁਹਜਤਾ ਅਤੇ ਪਤੀਵਰਤਾ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉੱਥੇ ਔਰਤ ਲਈ ਮਰਦ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਹਾਣ-ਪ੍ਰਵਾਨ, ਗੋਰਾ ਰੰਗ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨੂੰ ਪਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਦਬਾਅ ਕੇਂਦਰਿਤ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਤਾਰਾ 'ਔਲਾਦ' ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਨਾਰੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਕੇਤਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਾਵਾ ਬਣਾਉਨੀ ਆਂ

ਝੱਗਾ ਪਾਉਨੀ ਆਂ ਉਤੋਂ ਦੇਨੀ ਆਂ ਖੇਸੀ

ਨਾ ਰੇ ਵੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਾਵਿਆ

ਵੇ ਤੇਰਾ ਪਿਉ ਪਰਦੇਸੀ।⁸

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ 'ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ' ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪਟ ਦਾ ਪ੍ਰਾਂਦਾ ਰੇਸ਼ਮੀ ਡੇਰੀ

ਸੁਰਮਾ ਧਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ

ਨਕ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਧਾਰ ਖੰਡੇ ਦੀ

ਰੂਪ ਝਲਿਆ ਨਾ ਜਾਂਦਾ

ਗੋਰਿਆਂ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸੋਹਦੀ ਮਛਲੀ

ਭੋਰ ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਬਹਿੰਦਾ

ਗੋਲ ਬਾਹਾਂ ਤੇ ਸੋਹਦਾ ਚੂੜਾ

ਲਕ ਲਚਕਾਰਾਂ ਖਾਂਦਾ

ਨੱਚ ਲੈ ਦਿਲ ਧਰ ਕੇ, ਵੇਲਾ ਬੀਤਦਾ ਜਾਂਦਾ।⁹

ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ' ਵਜੋਂ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਰੂਪ ਸਜਾਵਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ' ਕਾਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁੰਦਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਅਜੋਕੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ 'ਨਗਨਤਾ' ਹੈ। ਇਹੀ 'ਨਗਨਤਾ' ਇਕ 'ਇਮੇਜ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਗੀਤ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਲਈ ਇਕ ਭਰਮ ਉਸਾਰ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਢੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਲੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵੰਨਗੀਆਂ 'ਸੁਹਾਗਾ', 'ਘੋੜੀਆਂ', 'ਹੇਅਰੇ', 'ਟੱਪੇ', 'ਮਾਹੀਏ', 'ਸਿੱਠਣੀਆਂ', 'ਥਾਲ' ਅਤੇ 'ਬੋਲੀਆਂ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ 'ਬਿੰਬ' ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਗੀਤ ਕਾਮੁਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾ ਕੇ ਬਣਾਵਟੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਣਾਵਟੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ' ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਵਿਚ ਗਲੀ ਦੇ ਹੋਗੇ ਟਾਕਰੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਬਾਹੋਂ ਫੜ੍ਹ ਕੇ,

ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਹੋਗੀ ਮਿੱਤਰਾ ਧੱਕ ਧੱਕ ਸੀਨਾ ਧੜਕੇ,

ਭੱਜ ਲੈ ਤੂੰ ਮਿੱਤਰਾ ਟਕੁਏ ਤੇ ਟਕੁਆ ਖੜ੍ਹਕੇ।¹⁰

ਇਉਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹ ਕੇ ਉਸਦੀ ਮਧੁਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਤੇ ਵਰਤਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ' ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੇ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਉਸਦੀ

ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉਭਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਔਰਤ ਵਧੇਰੇ ਸੁੰਦਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਰਮ-ਹਯਾ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜ੍ਹ ਕੇ, ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਰਾਖਾ ਅਤੇ ਭੋਗਣਹਾਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ 'ਦੂਰ ਗਿਆ ਲਾਮਾਂ ਨੂੰ! ਮੇਰੇ ਬਾਗ਼ ਹੁਸਨ ਦਾ ਮਾਲੀ' ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਆਪਣੀ ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਵੈਧ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਸਹਿਪਾਠੀ, ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ (ਦਿਉਰ, ਜੇਠ) ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਕਾਮੁਕ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੀਤ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਮੇਰੀ ਛੇਲਿਆਂ ਦੀ ਦਾਲ ਕਰਾਰੀ

ਭਾਈ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲੱਗਗੀ।¹¹

ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਅਵੈਧ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪਤੀਵਰਤਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹਨ :

ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਏ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮਿਹਣਾ ਹੈ, ਭੰਡੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਮਰਦਾਂ ਵਲੋਂ ਪਰਾਈ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਅਵੈਧ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਮਰਦਾਨਗੀ' ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹²

ਜਿੱਥੇ 'ਸਿੱਠਣੀਆਂ' ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਸੰਗ-ਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਪਤੀਵਰਤਾ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ 'ਜ਼ੋਰੂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ' ਮਰਦ ਨੂੰ ਮਿਹਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲਾੜਿਆ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਲੈ

ਗੱਲਾਂ ਬੁਰੀਆਂ ਕਰਦੀ ਆ।

ਸਾਡੇ ਪਾਲੇ ਪਾਲੀ ਤੂਤ ਖੜ੍ਹੇ

ਤੂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਆ।

ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਪਾਲੀ ਅਲਕ ਵਛੇਰੀ

ਗੱਲਾਂ ਹੇਰੂ ਕਰਦੀ ਆ।¹³

'ਸਿੱਠਣੀਆਂ' ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਤੋਂ ਹਟਕੇ ਅਸਚਰਜਤਾ ਭਰਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਨੈਤਿਕਤਾ 'ਤੇ ਚੋਟ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਦੀ ਅਲੋਕਾਰਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹਾਸਾ ਠੱਠਾ, ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਮਸ਼ਕਰੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਠਣੀ ਵਿਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਜਿਨਸੀ ਟਕਰਾਉ ਅਤੇ ਲਿੰਗਕ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਮਰਦ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਲੜ, ਬਦਸ਼ਕਲ, ਬਦਜਾਤ, ਕੰਗਾਲ, ਪੇਟੂ, ਢਿੱਡਲ, ਮੁੰਨੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ, ਮਧਰਾ, ਕਾਲਾ ਅਤੇ ਪੱਕੜ ਉਮਰ ਦਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਔਰਤ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਬੇਡੋਲਤਾ ('ਨਾਜ਼ਕ ਪੇਟ ਬਚਾਰੀ ਦਾ') ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕੁਚੱਜੇ ਕੰਮ-ਧੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਸੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਵਾਂਗ 'ਹੇਅਰੇ' ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਅਨੇਕੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਹਨ। ਹੇਅਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੀ 'ਅਕਲ' ਅਤੇ 'ਸ਼ਕਲ' ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਡਾ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੇਅਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਤਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਗੀਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਹੇਅਰੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਉਹਲੇ ਵਿਚੋਂ ਸਵਾਲ-ਜਵਾਬ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਹਨੇ ਮੰਗਿਆ ਮੇਘਲਾ

ਵੇ ਕੋਈ ਕੀਹਨੇ ਮੰਗੀ ਧੁੱਪ

ਕੀਹਨੇ ਮੰਗਿਆ ਬੋਲਣਾ
ਵੇ ਕੋਈ ਕੀਹਨੇ ਮੰਗੀ
ਵੇ ਦੱਸ ਗਿਆਨੀਆ ਵੇ- ਚੁੱਪ।
ਉੱਤਰ ਧਰਤੀ ਮੰਗਿਆ ਮੇਘਲਾ
ਨੀ ਕੋਈ ਧੋਬੀ ਮੰਘੀ ਧੁੱਪ
ਭੱਟਾਂ ਮੰਗਿਆ ਬੋਲਣਾ
ਨੀ ਕੋਈ ਸਾਧਾਂ ਮੰਗੀ
ਨੀ ਸਮਝ ਗਿਆਨਣੇ ਨੀ ਚੁੱਪ।¹⁴

ਇਉਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਹੇਅਰੇ ਵਿਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਗਿਆਨ, ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੇਅਰੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਦਿੱਖ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇਅਰਿਆ ਵਿਚ ਪੁੱਛੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ 'ਬੋਤਾ', 'ਬਾਂਦਰ', 'ਗਧਾ', 'ਮੁਰਗਾ' ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਹਾਸਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਸਾਥ ਮਾਨਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ 'ਚਿੰਨ੍ਹ' ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ 'ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਵਿਹੜੇ ਅੰਬਾਂ ਦਾ ਬੂਟਾ, ਨਾਗ ਬੈਠਾ ਵਲ ਪਾ, ਨਾਗ ਫੁਕਾਰੇ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਪੁਰੇ ਦੀ ਠੰਡੀ ਵਾਅ' ਵਿਚ 'ਅੰਬ ਦਾ ਬੂਟਾ' ਔਰਤ ਦੀ ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ 'ਸੱਪ' ਨੂੰ ਕਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਵਿਚ 'ਅੰਬ ਦੇ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਨਾਗ ਦਾ ਵਲ ਪਾਉਣਾ' ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਗ ਦੇ ਫੁਕਾਰੇ' ਮਰਦ ਦਾ ਔਰਤ ਨਾਲ ਸੰਭੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। 'ਪੁਰੇ ਦੀ ਹਵਾ' ਕਾਮੁਕ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਸ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਵਿਚ ਕਾਮੁਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਇਕ ਪਾਸੇ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਜੰਮੀ-ਪਲੀ, ਜਵਾਨ ਹੋਈ ਅਤੇ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਔਰਤ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸੁਹਜਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਨਖਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੰਨਗੀ 'ਸਿੱਠਣੀਆਂ' ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਕਸਰ ਹੀ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਬਣਤਰ, ਲਿਬਾਸ ਅਤੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਹਾਸ-ਰਸੀ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਵਿਚ 'ਵਰ-ਪੱਖ', 'ਕੰਨਿਆ-ਪੱਖ' ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਗੋਰੇ-ਕਾਲੇ ਰੰਗ, ਨੈਣ-ਨਕਸ਼, ਹੱਥ-ਪੈਰ, ਲੱਤਾਂ, ਢਿੱਡ ਅਤੇ ਬਾਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹਾਸ-ਰਸ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਪੂਰਾ ਰੰਗ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਿਭਾਓ-ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਧੂ ਤੁਕਾਂ 'ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿੰਡ ਸੁਣੀਂਦਾ', 'ਬਾਰੀਂ ਬਰਸੀਂ ਖਟਣ ਗਿਆ ਸੀ' ਜਾਂ 'ਆਰੀ ਆਰੀ ਆਰੀ' ਆਦਿ ਇਸਦੀ ਸਰੰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਹੀ 'ਛੰਦਾਂ' ਅਤੇ 'ਪੱਤਲ-ਕਾਵਿ' ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪੈਟਰਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਰੀ ਜੋ ਅਨੰਦ (ਬਾਹਰੀ-ਅੰਦਰੂਨੀ) ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੀ ਚਰਿੱਤਰਕ ਖਾਸੀਅਤ, ਸਰੀਰਕ ਦਿੱਖ ਦਿਖਾਵਟ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ 'ਅਲੰਕਾਰ' ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਦਰਭ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤੀਬਰ ਤੇ ਜੀਵੰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਰਸ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਔਰਤ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਨੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਨੂੰ ਮਾਨਣ ਤੇ ਵਰਤਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਸ,

ਪ੍ਰਤੀਕ ਅੱਗੋਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਾਮੁਕ ਅਬਜੈਕਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਕਾਮੁਕ ਚਾਹਤ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਬਾਨ ਦਿੰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1971, ਪੰਨਾ 38
2. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ(ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1955, ਪੰਨਾ 89
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 331
4. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਕਾਲਿਆਂ ਹਰਨਾਂ ਰੋਹੀਏ ਫਿਰਨਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1990, ਪੰਨਾ 151
5. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ(ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1955, ਪੰਨਾ 85
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 214
7. ਇੰਦਰਾ ਵਿਰਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਨਾਰੀ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003, ਪੰਨਾ 51
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 85
9. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ(ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1955, ਪੰਨਾ 285-86
10. ਗਾਇਕ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਚਮਕੀਲਾ ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੋਨੀਆ, ਅਮਰ ਆਵਾਜ਼ (ਵੀ.ਸੀ.ਡੀ.), ਕੁਮਾਰ ਫਿਲਮਜ਼, ਜਲੰਧਰ, ਗੀਤ ਨੰਬਰ-2
11. ਗੀਤਕਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਪਰਵਾਨਾ, ਗਾਇਕ ਗੁਰਦਿਆਲ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਨਰਿੰਦਰ ਬੀਬਾ, ਕੈਸਟ 'ਰੇਸ਼ਮੀ ਰੁਮਾਲ ਵਾਂਗੂੰ ਰੱਖ', ਸਾਰੇਗਾਮਾ ਇੰਡਿਆ ਲਿਮੀਟਿਡ, 1998, ਸਾਈਡ ਏ, ਗੀਤ ਨੰ. 4
12. ਡਾ.ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਰੜੇ ਭੰਬੀਰੀ ਬੋਲੇ 'ਮਲਵੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਅਰੇ', ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2000, ਪੰਨਾ 22
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 153
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 100

LEVERAGING THE DIGITAL LANDSCAPE TO MITIGATE MIGRATION TRENDS

Pawandeep Kaur

Government College, Ropar

ABSTRACT

The contemporary global socio-economic dynamics is increasingly seeing the induction of population migration trends. These trends have become increasingly significant, with millions of individuals relocating each year in search of better opportunities. While there are plenty of sweet sides to migration but, it also poses some tremendous challenges like brain drain, demographic imbalances, and social integration issues. This article explores the potential of leveraging the digital landscape to mitigate migration trends. By harnessing digital technologies, communication platforms, and online resources, regions can create virtual opportunities, foster economic development, and address root causes of migration. The paper examines case studies, analyzes existing initiatives, and proposes strategies for leveraging the digital landscape to mitigate migration, ultimately aiming to create more sustainable and inclusive societies.

Keywords: Migration trends, digital landscape, economic development, virtual opportunities, digital technologies.

INTRODUCTION

Migration has been a persistent phenomenon throughout human history, driven by factors such as economic disparities, political instability, and social unrest. In recent years, however, migration trends have gained renewed attention due to their significant impact on societies, economies, and global geopolitics. While migration can offer opportunities for individuals to improve their lives and contribute to host communities, it also presents hard to tackle challenges. Brain drain, social tensions, and resource strains. are some of these challenges which the local administrations struggle to grapple.

Historically, global migration patterns have undergone significant transformations shaped by various socio-economic and political factors. The Industrial Revolution marked a pivotal era in migration history. This period witnessed a massive shift of populations from rural to urban areas, driven by the allure of employment opportunities in emerging industries and urban centers. This movement not only transformed the landscape of cities but also had profound implications on rural economies and societies. In the post-colonial era, the end of colonial rule triggered a significant shift in migration flows. There was a noticeable movement of people from former colonies to industrialized nations, often in search of better opportunities and living standards. This period also saw the emergence of new nations and the redrawing of international borders, leading to large-scale migrations based on ethnic, religious, and cultural affiliations.

The contemporary phase of migration is heavily influenced by globalization and the rapid development of digital technologies. These forces have not only increased the ease and speed of global movement but have also transformed the very nature of migration. Digital technologies have created new forms of migration, such as digital nomadism, where individuals can work remotely from different parts of the world. Moreover, the internet and social media platforms have become crucial in shaping migration decisions, allowing potential migrants to access a wealth of information about destinations, job opportunities, and migrant networks. Furthermore, globalization has led to an interconnected world economy, where the demand for labor in one part of the world can directly impact migration flows. The rise of multinational corporations and global supply chains has also played a significant role in shaping migration patterns, often leading to the movement of workers across borders to meet labor demands.

Digital technologies have revolutionized the way we interact, work, and live, presenting unique opportunities to address some of the root causes of migration. The advent of the internet, mobile communication, and digital platforms has made it possible for people to access information, connect with others, and find work without the need for physical relocation. This digital shift offers a promising avenue for mitigating migration trends. Moreover, the economic and social impacts of migration are profound. On the one hand, migration can lead to the transfer of skills, cultural exchange, and economic development. On the other hand, it can also result in demographic imbalances, social integration challenges, and pressures on public resources. Digital interventions have the potential to balance these impacts by providing virtual opportunities for education, employment, and social integration. Globally, there are stark

disparities in how digital strategies are employed to manage migration. Developed countries often have the resources and infrastructure to leverage digital technologies more effectively than developing nations. This disparity highlights the need for a global approach to digital migration management that is equitable and inclusive.

In this context, leveraging the digital landscape presents a promising avenue for mitigating migration trends by creating virtual opportunities, fostering economic development, and addressing root causes of migration. This paper explores the potential of digital technologies, communication platforms, and online resources to mitigate migration, examining case studies, analyzing existing initiatives, and proposing strategies for leveraging the digital landscape effectively.

UNDERSTANDING MIGRATION TRENDS

Migration trends are influenced by a complex interplay of economic, social, political, and environmental factors. Economic disparities, lack of employment opportunities, inadequate access to education and healthcare, and political instability are among the primary push factors that drive individuals to migrate in search of better prospects. Pull factors such as job opportunities, higher living standards, and political stability attract migrants to destination regions or countries. However, the pitfalls of the process impacts both sending and receiving communities which we will discuss in the forthcoming sections.

1. **Economic Factors:** Economic factors are among the primary drivers of migration, influencing individuals' decisions to seek better opportunities elsewhere. Push factors such as poverty, unemployment, lack of economic prospects, and income inequality compel people to migrate in search of employment, higher wages, and improved living standards. Pull factors such as job opportunities, higher wages, and access to social services attract migrants to destination regions or countries with stronger economies. Economic migration often takes the form of labor migration, where individuals move temporarily or permanently to pursue employment opportunities in sectors such as agriculture, construction, hospitality, and healthcare [1][2][3].
2. **Social and Demographic Factors:** Social and demographic factors also play a significant role in shaping migration trends. Sociocultural factors such as family reunification, education opportunities, social networks, and community ties influence migration decisions, with individuals often moving to be closer to family members or to access better educational and social amenities. Demographic factors such as population growth, urbanization, and age structure can also impact migration trends, as younger populations may be more likely to migrate in search of employment opportunities or higher education.
3. **Political and Environmental Factors:** Political instability, conflict, persecution, and environmental disasters are powerful drivers of forced migration, compelling individuals to flee their homes in search of safety and security. Political refugees and asylum seekers often migrate to escape persecution, violence, or human rights abuses in their home countries, seeking protection and resettlement in other countries. Environmental factors such as natural disasters, climate change, and environmental degradation can also trigger migration by disrupting livelihoods, displacing populations, and exacerbating resource conflicts.
4. **Patterns and Flows of Migration:** Migration patterns and flows vary widely depending on regional, national, and global dynamics. Internal migration within countries is often driven by rural-to-urban migration, where individuals move from rural areas to cities in search of employment, education, and better living conditions. International migration involves movement across national borders, with migrants relocating to other countries for a variety of reasons, including economic opportunities, family reunification, education, asylum, and resettlement. Migration flows can be regular and orderly, such as labor migration programs and family reunification schemes, or irregular and spontaneous, such as refugee movements and undocumented migration.
5. **Implications of Migration:** Migration has far-reaching implications for both sending and receiving communities, affecting social, economic, political, and cultural dynamics. In sending communities, migration can lead to brain drain, demographic imbalances, and loss of human capital, as skilled workers and young people migrate in search of better opportunities abroad. However, remittances sent by migrants to their home countries can contribute to economic development, poverty reduction, and household welfare. In receiving communities, migration can contribute to labor market dynamics, cultural diversity, and demographic change, but also pose challenges such as social tensions, integration issues, and strains on public services[4][5].

LEVERAGING THE DIGITAL LANDSCAPE

The digital landscape encompasses a wide range of technologies, platforms, and tools that have transformed the way individuals communicate, work, and interact. Leveraging the digital landscape to mitigate migration trends involves harnessing digital technologies, communication platforms, and online resources to create virtual opportunities, foster economic development, and address root causes of migration. This paper explores the potential of leveraging the digital landscape to address migration trends, drawing on theoretical frameworks, empirical evidence, and case studies to highlight innovative approaches and best practices in harnessing digital technologies for migration management and development.

1. **Digital Technologies for Remote Work and Telecommuting:** Digital technologies enable individuals to work remotely and access job opportunities from anywhere in the world, reducing the need for physical relocation. Telecommuting, freelance work, and online platforms such as Upwork, Freelancer, and Fiverr allow individuals to find employment, collaborate with clients, and earn income without having to migrate. Remote work opportunities in sectors such as information technology, digital marketing, and content creation offer flexibility, autonomy, and access to global markets, empowering individuals to pursue economic opportunities while remaining in their home communities[6].
2. **Online Education and Skills Development:** Virtual learning platforms offer access to education and skills development programs, allowing individuals to acquire knowledge and credentials without having to migrate. Online courses, Massive Open Online Courses (MOOCs), and digital learning platforms such as Coursera, edX, and Udacity provide opportunities for lifelong learning and professional development in diverse fields such as technology, business, healthcare, and the arts. By acquiring digital skills, technical competencies, and industry certifications, individuals can enhance their employability, advance their careers, and contribute to local economic development without leaving their communities.
3. **Digital Entrepreneurship and E-Commerce:** Digital platforms empower entrepreneurs to start businesses, access markets, and create economic opportunities in their local communities. E-commerce platforms such as Shopify, Etsy, and Amazon enable individuals to sell products and services online, reach customers globally, and compete in the digital marketplace. Digital entrepreneurship initiatives such as the e-Residency program in Estonia allow individuals to establish and manage a business remotely, leveraging digital infrastructure and regulatory frameworks to create virtual businesses that generate income and create jobs locally[7].
4. **Telemedicine and Healthcare Services:** Telemedicine platforms provide access to healthcare services remotely, improving healthcare outcomes and reducing the need for medical migration. Telehealth consultations, remote monitoring devices, and digital health records enable individuals to receive medical advice, diagnosis, and treatment from healthcare professionals without having to travel to healthcare facilities. Telemedicine initiatives in rural and underserved areas address disparities in access to healthcare services, improve health outcomes, and reduce healthcare costs, contributing to better quality of life and retention of healthcare professionals in local communities.[8]

Case Studies : Several regions and organizations have implemented initiatives leveraging the digital landscape to address migration trends. . We will discuss some of these exemplary moves in this section.

1. **e-Residency Program of Estonia:** e-Residency Program of Estonia is a pioneering initiative that allows individuals from anywhere in the world to establish and manage a business in Estonia remotely. Launched in 2014, the e-Residency program provides digital identification, digital signatures, and access to Estonia's e-services, enabling entrepreneurs to conduct business transactions, sign contracts, and access government services online. By leveraging Estonia's advanced digital infrastructure and regulatory framework, e-Residents can establish a presence in the European Union market, access banking and payment services, and benefit from the country's favorable business environment without the need for physical presence.[9][10]
2. **Welcome Stamp Program: Barbados:** Welcome Stamp program of Barbados is a recent initiative that allows remote workers and digital nomads to live and work in Barbados for up to 12 months. Launched in response to the COVID-19 pandemic, the Welcome Stamp program aims to attract remote workers, freelancers, and entrepreneurs to the island, boosting tourism revenue and stimulating economic activity. Participants in the program are granted a special visa that allows them to work remotely from Barbados while enjoying the country's natural beauty, cultural attractions, and high-quality lifestyle. The program has been well-received by digital nomads seeking a safe and scenic destination to live and work remotely[11].

3. **The LinkedIn Learning Platform of Microsoft:** The LinkedIn Learning Platform of Microsoft is an online education platform that offers a wide range of courses, tutorials, and training programs in various fields, including technology, business, marketing, and creative skills. With a vast library of high-quality content produced by industry experts and instructors, LinkedIn Learning provides opportunities for individuals to acquire new skills, advance their careers, and stay competitive in the digital economy. Through personalized recommendations, interactive learning experiences, and self-paced courses, LinkedIn Learning empowers learners to access education and skills development opportunities from anywhere in the world, reducing the need for physical migration for educational purposes[12].

Strategies for Effective Implementation: To leverage the digital landscape effectively to mitigate migration trends, regions and organizations can adopt several strategies:

1. **Infrastructure Development:** Investing in digital infrastructure, broadband connectivity, and access to affordable devices is essential to ensure widespread access to digital technologies and platforms. Governments, telecommunications companies, and development organizations can collaborate to expand internet coverage, upgrade existing infrastructure, and provide affordable access to digital devices, particularly in rural and underserved areas. Infrastructure development initiatives should prioritize equity, inclusivity, and sustainability to bridge the digital divide and ensure that all individuals have access to digital opportunities[13].
2. **Skills Development:** Providing training and capacity-building programs to equip individuals with digital literacy, technical skills, and entrepreneurship skills is crucial for their participation in the digital economy. Educational institutions, vocational training centers, and online learning platforms can offer courses, workshops, and certifications in digital skills such as coding, data analysis, digital marketing, and e-commerce. Skills development initiatives should be tailored to the needs of diverse populations, including youth, women, migrants, and marginalized communities, to ensure that everyone can benefit from digital opportunities[14].
3. **Policy Support:** Developing supportive policies and regulatory frameworks that foster innovation, entrepreneurship, and digital inclusion is essential for creating an enabling environment for leveraging the digital landscape. Governments can enact laws, regulations, and incentives to promote digital entrepreneurship, protect consumer rights, and ensure data privacy and cybersecurity. Policy support should be guided by principles of openness, transparency, and accountability, with input from stakeholders across sectors to address emerging challenges and opportunities in the digital age[15].
4. **Collaboration and Partnerships:** Fostering collaboration between governments, private sector stakeholders, civil society organizations, and international development agencies is critical for implementing coordinated efforts and maximizing impact. Public-private partnerships, multi-stakeholder initiatives, and cross-sectoral collaborations can leverage resources, expertise, and networks to scale up digital initiatives, address complex challenges, and promote collective action. Collaboration and partnerships should be based on shared goals, mutual trust, and shared responsibility, with a focus on innovation, learning, and continuous improvement[16].

Challenges and Considerations: While leveraging the digital landscape offers significant potential for mitigating migration trends, several challenges and considerations must be addressed:

1. **Digital Divide:** The digital divide refers to disparities in access to digital technologies and internet connectivity, which can exacerbate inequalities and limit the effectiveness of digital solutions in reaching marginalized populations. Rural and underserved areas often lack access to reliable internet infrastructure, affordable devices, and digital literacy training, hindering their ability to benefit from digital opportunities. Addressing the digital divide requires targeted interventions to expand access to digital technologies, improve connectivity, and provide digital skills training to underserved communities[17].
2. **Skills Gap:** Ensuring that individuals have the necessary digital literacy, technical skills, and entrepreneurship skills to participate in the digital economy is essential for leveraging the digital landscape effectively. However, many individuals, particularly in rural and disadvantaged communities, lack access to quality education and training programs that provide digital skills. Bridging the skills gap requires investments in education, vocational training, and lifelong learning initiatives that equip individuals with the knowledge and competencies needed to thrive in the digital age[18].

3. **Regulatory Frameworks:** Legal and regulatory frameworks governing digital entrepreneurship, remote work, and telemedicine may vary across regions and countries, posing challenges for cross-border collaboration and innovation. Divergent regulations related to data privacy, cybersecurity, taxation, and intellectual property rights can create barriers to the implementation of digital initiatives and limit their scalability and impact. Harmonizing and aligning regulatory frameworks at the national, regional, and international levels is essential for creating an enabling environment for leveraging the digital landscape effectively[6].
4. **Privacy and Security:** Safeguarding digital infrastructure and protecting personal data from cyber threats and privacy breaches are critical considerations in the digital age. With the increasing digitization of services and transactions, individuals' personal information and sensitive data are at risk of unauthorized access, theft, and misuse. Strengthening cybersecurity measures, implementing data protection regulations, and raising awareness about digital risks and best practices are essential for ensuring trust, confidence, and security in digital transactions and interactions[19].

CONCLUSION

Leveraging the digital landscape presents a promising opportunity for mitigating migration trends by creating virtual opportunities, fostering economic development, and addressing root causes of migration. By harnessing digital technologies, communication platforms, and online resources, regions and organizations can empower individuals, stimulate entrepreneurship, and build more sustainable and inclusive societies. However, realizing the full potential of the digital landscape requires concerted efforts, collaboration, and policy support to address challenges such as the digital divide, skills mismatch, cyber security risks, and social implications. Ultimately, by embracing digitalization and innovation, regions can reduce dependency on physical migration and create pathways to prosperity and advancement for all.

REFERENCES

1. Castles, S., de Haas, H., & Miller, M. J. (2014). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Palgrave Macmillan.
2. Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (1998). *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Clarendon Press.
3. United Nations Department of Economic and Social Affairs. (2019). *International Migration 2019: Highlights*. United Nations.
4. World Bank. (2020). *Migration and Development Brief 32*. World Bank Group.
5. International Organization for Migration. (2021). *World Migration Report 2020*. International Organization for Migration.
6. Koser, K., & Martin, S. (Eds.). (2019). *Digital Technology and Humanitarian Action*. Routledge.
7. European Commission. (2020). *Digital Skills and Jobs: Digital Skills in the 21st Century*. European Commission.
8. International Telecommunication Union. (2021). *Measuring Digital Development: Facts and Figures 2021*. International Telecommunication Union.
9. e-Residency. (n.d.). About e-Residency. Retrieved from <https://e-resident.gov.ee/about/>
10. Kamvar, M., & Piankov, N. (2018). The e-Residency Program of Estonia: A Model for the Future of Digital Governance? *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 11(2), 256-261.
11. Simons, H. (2020). Barbados Launches 12-Month Welcome Stamp to Attract Remote Workers. *Forbes*. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/heathersenison/2020/07/24/barbados-launches-12-month-welcome-stamp-to-attract-remote-workers/>
12. LinkedIn Learning. (n.d.). About LinkedIn Learning. Retrieved from <https://learning.linkedin.com/about-linkedin-learning>
13. ITU. (2021). *Measuring Digital Development: Facts and Figures 2021*. International Telecommunication Union.
14. European Commission. (2020). *Digital Skills and Jobs: Digital Skills in the 21st Century*. European Commission.
15. European Commission. (2021). *Digital Economy and Society Index (DESI) 2021*. European Commission.
16. World Bank. (2020). *World Development Report 2020: Trading for Development in the Age of Global Value Chains*. World Bank Group.
17. ITU. (2021). *Measuring Digital Development: Facts and Figures 2021*. International Telecommunication Union.
18. LinkedIn Learning. (n.d.). LinkedIn Learning Features. Retrieved from <https://learning.linkedin.com/linkedin-learning-features>
19. World Economic Forum. (2020). *Cybersecurity, Privacy, and Digital Ethics: Risks and Opportunities of the Digital Transformation*. World Economic Forum.

RESEARCH JOURNAL: THE EFFECT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON YOUTH EMPLOYMENT IN INDIA

Kulwinder Kaur

Assistant Professor, Department of Physics, Government College, Ropar

ABSTRACT

With the rapid advancement of AI technologies, there is growing concern about its potential to disrupt traditional job markets and affect the employment landscape, particularly for the youth population. This research journal examines the impact of artificial intelligence (AI) on youth employment in India. It also analyzes statistical data and trends to assess the current situation and future prospects of youth employment in the context of AI adoption in India. Additionally, it explores potential strategies and policy recommendations to mitigate adverse effects and harness the opportunities presented by AI for the benefit of youth employment.

INTRODUCTION

Artificial intelligence (AI) has emerged as a transformative force in various sectors, revolutionizing the way tasks are performed and reshaping industries worldwide. While AI offers numerous benefits such as increased efficiency, productivity, and innovation, its widespread adoption has raised concerns about its impact on employment, particularly for young individuals entering the workforce. In India, a country with a significant youth population, understanding the effect of AI on youth employment is crucial for shaping effective policies and initiatives to ensure inclusive growth and sustainable development.

LITERATURE REVIEW

Global Trends in AI Adoption: The rapid advancement of artificial intelligence (AI) technologies has led to widespread adoption across various sectors worldwide. Studies such as the report by McKinsey Global Institute titled "Jobs lost, jobs gained: Workforce transitions in a time of automation" (2017) have highlighted the transformative impact of AI on the labor market. Automation driven by AI has led to the automation of routine tasks in industries such as manufacturing, logistics, and customer service. While this has resulted in job displacement in some sectors, it has also created new opportunities for high-skilled jobs in AI development, data analysis, and digital marketing[1][2].

- 1. Widespread Implementation Across Industries:** AI technologies are being implemented across a wide range of industries, including healthcare, finance, retail, manufacturing, and transportation. In healthcare, for example, AI-powered diagnostic tools are revolutionizing medical imaging, disease diagnosis, and personalized treatment plans. In finance, AI algorithms are used for fraud detection, risk assessment, and algorithmic trading. The versatility of AI applications makes it a valuable asset for organizations seeking to gain a competitive edge in their respective industries.
- 2. Automation of Routine Tasks:** One of the primary drivers of AI adoption is the automation of routine, repetitive tasks. AI algorithms excel at performing tasks that involve pattern recognition, data analysis, and decision-making based on complex datasets. In manufacturing, for instance, AI-powered robots are increasingly replacing human workers in assembly line tasks such as welding, painting, and quality control. This automation of routine tasks not only improves efficiency but also reduces operational costs and minimizes errors.
- 3. Enhanced Customer Experience:** AI technologies are transforming the way organizations interact with their customers, leading to enhanced customer experiences and personalized services. Chatbots powered by natural language processing (NLP) are being deployed in customer service functions to provide instant responses to customer inquiries and resolve issues efficiently. AI-driven recommendation engines analyze customer preferences and behavior to deliver personalized product recommendations and targeted marketing campaigns. This level of customization enhances customer satisfaction and loyalty, driving business growth.
- 4. Data-Driven Decision Making:** AI enables organizations to harness the power of big data to make data-driven decisions and gain actionable insights. Machine learning algorithms analyze large volumes of structured and unstructured data to identify patterns, trends, and correlations that would be difficult or impossible to uncover using traditional analytical methods. By leveraging AI-powered analytics tools,

organizations can optimize business processes, improve operational efficiency, and identify new opportunities for growth.

5. **Ethical and Regulatory Considerations:** As AI adoption continues to accelerate, there is growing concern about the ethical and regulatory implications of AI technologies. Issues such as bias in AI algorithms, data privacy, cybersecurity, and job displacement have sparked debates among policymakers, industry stakeholders, and civil society organizations. Governments are increasingly introducing regulations and guidelines to ensure the responsible development and deployment of AI technologies, balancing innovation with ethical considerations and societal impacts.

Hence, the adoption of AI technologies is reshaping industries, transforming business models, and revolutionizing the way organizations operate and interact with their stakeholders. While AI offers significant benefits in terms of efficiency, productivity, and innovation, addressing ethical, regulatory, and societal concerns is essential to ensure that AI adoption is sustainable and inclusive. As organizations continue to embrace AI, it is crucial to prioritize transparency, accountability, and responsible AI governance to maximize the positive impacts of AI adoption while mitigating potential risks.

YOUTH EMPLOYMENT IN INDIA - A DEEP DIVE:

India is home to one of the largest youth populations globally, with over 356 million individuals aged between 10 to 24 years ("India Skills Report," Government of India, Ministry of Labour & Employment, 2019) [1]. Despite significant economic growth in recent years, youth unemployment remains a persistent challenge in India. The "India Skills Report" highlights the gap between the skills possessed by young individuals and the skills demanded by the job market. Factors such as inadequate education and vocational training, limited access to job opportunities, and skill mismatches contribute to the high levels of youth unemployment in the country [3].

1. **Education and Skill Mismatches:** One of the primary challenges facing youth employment in India is the gap between the skills possessed by young individuals and the skills demanded by the job market. Despite significant strides in expanding access to education, the quality of education remains a concern. Many young people graduate from educational institutions without the necessary skills required for employment in the modern workforce. This skill mismatch exacerbates youth unemployment as employers struggle to find qualified candidates to fill available positions.
2. **Limited Access to Job Opportunities:** While India has witnessed rapid economic growth in recent decades, job creation has not kept pace with the expanding workforce, leading to a shortage of employment opportunities, particularly for young people. The formal sector is unable to absorb the vast number of job seekers, resulting in a significant portion of the youth workforce being employed in the informal sector, characterized by low wages, lack of job security, and limited access to social protection measures.
3. **Structural Barriers and Discrimination:** Structural barriers, including gender discrimination, caste-based inequalities, and regional disparities, further compound the challenges faced by young people in accessing meaningful employment opportunities. Women, in particular, face significant barriers to workforce participation, including cultural norms, lack of access to education and training, and gender-based discrimination in the workplace. Similarly, marginalized communities and individuals from rural areas often encounter systemic obstacles that hinder their access to formal employment.
4. **Role of Skill Development and Vocational Training:** Addressing the issue of youth unemployment requires a multi-faceted approach that includes investments in skill development and vocational training. Recognizing the importance of equipping young people with relevant skills for the job market, the Indian government has launched various initiatives such as the Skill India Mission, which aims to provide vocational training to millions of youth across the country. These programs focus on enhancing employability skills, including technical skills, communication, and problem-solving abilities, to bridge the gap between education and employment.
5. **Entrepreneurship and Innovation:** In addition to traditional employment pathways, there is growing recognition of the role of entrepreneurship and innovation in driving youth employment and economic growth. Initiatives such as the Start-up India campaign aim to foster an ecosystem conducive to entrepreneurship by providing financial support, mentorship, and access to markets for aspiring young entrepreneurs. Encouraging a culture of innovation and entrepreneurship among young people can unleash their creative potential and contribute to job creation and economic development.

Youth employment in India is a multifaceted issue shaped by various socio-economic factors, including education, skill development, job market dynamics, and structural barriers. Addressing the challenges of youth unemployment requires coordinated efforts from government, civil society, and the private sector to create an enabling environment that promotes inclusive growth, equitable access to opportunities, and the development of relevant skills for the future workforce. By investing in education, skill development, entrepreneurship, and innovation, India can harness the potential of its youth population to drive sustainable economic growth and development.

This deep dive into youth employment in India underscores the need for holistic approaches to address the complex challenges facing young people in accessing meaningful and sustainable employment opportunities. By prioritizing investments in education, skill development, and entrepreneurship, India can unlock the potential of its youth demographic and pave the way for a prosperous and inclusive future.

AI and Job Displacement: Research on the impact of AI on job displacement suggests that automation driven by AI technologies has the potential to disrupt traditional job roles across various industries. The "Future of Jobs Report" by the World Economic Forum (2020) discusses how automation is expected to replace approximately 85 million jobs globally by 2025, while creating around 97 million new jobs. While some sectors may experience job losses due to automation, others may witness job creation due to increased efficiency and productivity. However, the distribution of these job gains and losses is likely to vary across industries and regions.

1. **Current Trends:** Numerous studies, including the "Future of Jobs Report" by the World Economic Forum (2020), have highlighted the increasing pace of AI adoption and its implications for the labor market. Automation driven by AI has the potential to replace routine and repetitive tasks across various industries, including manufacturing, transportation, logistics, and customer service. For example, AI-powered chatbots and virtual assistants are increasingly being used to handle customer inquiries and provide support, reducing the need for human customer service representatives.
2. **Impact on Job Displacement:** The automation of tasks previously performed by humans can lead to job displacement in certain sectors. Jobs that involve routine, repetitive, and predictable tasks are particularly susceptible to automation. For example, roles such as data entry, cashiering, and assembly line work may be automated through the use of AI-driven technologies. As a result, workers in these roles may face challenges in finding alternative employment opportunities, particularly if they lack the skills required for new, emerging job roles.
3. **Skill Mismatches:** One of the key challenges associated with AI-driven job displacement is the mismatch between the skills possessed by workers and the skills demanded by the evolving job market. As AI technologies continue to advance, there is a growing demand for workers with skills in areas such as data analysis, programming, machine learning, and artificial intelligence. However, many workers may lack these skills or may require significant retraining to transition into these new roles. This skill gap can exacerbate unemployment and inequality, particularly among low-skilled workers.
4. **Job Creation and Transformation:** While AI-driven automation may lead to job displacement in certain sectors, it also has the potential to create new job opportunities and transform existing job roles. The "Jobs lost, jobs gained: Workforce transitions in a time of automation" report by the McKinsey Global Institute (2017) estimates that while automation may lead to the displacement of some jobs, it could also create new job roles that require human skills such as creativity, critical thinking, and emotional intelligence. For example, the growing demand for AI developers, data scientists, and cybersecurity specialists highlights the emergence of new, high-skilled job roles in the AI-driven economy.
5. **Policy Implications:** Addressing the challenges associated with AI-driven job displacement requires a multi-faceted approach involving policymakers, educators, industry stakeholders, and workers themselves. Investments in education, training, and lifelong learning are essential to equip workers with the skills needed to thrive in the AI-driven economy. Additionally, policies that promote job creation, entrepreneurship, and innovation can help mitigate the negative impacts of job displacement and facilitate smooth transitions into new job roles.

In conclusion, AI-driven automation has the potential to disrupt traditional job roles and lead to job displacement in certain sectors. However, it also presents opportunities for job creation, innovation, and economic growth. Policymakers and stakeholders must work together to address the challenges associated with AI-driven job displacement and ensure that workers are equipped with the skills and opportunities needed to succeed in the AI-driven economy of the future.

Skills for the Future: As AI reshapes the nature of work, there is an increasing demand for skills such as data analysis, programming, and problem-solving. The "Future Skills Report" by NASSCOM-Ernst & Young (2018) highlights the need for upskilling and reskilling programs to equip youth with the necessary skills for the future workforce. Traditional education systems need to adapt to incorporate digital literacy, critical thinking, and creativity to prepare young individuals for the demands of the AI-driven economy. Additionally, vocational training programs and apprenticeships can play a crucial role in bridging the skills gap and facilitating smooth transitions into the labor market [4].

1. **Digital Literacy:** In the digital age, proficiency in using technology is no longer optional but essential for participation in the workforce. Digital literacy encompasses the ability to navigate digital platforms, use productivity tools, and understand basic coding concepts. It also includes critical thinking skills to evaluate online information and media literacy to discern credible sources from misinformation. Digital literacy programs aim to equip youth with the foundational skills needed to thrive in a technology-driven society and economy.
2. **Coding and Programming:** Proficiency in coding and programming languages is becoming increasingly valuable in the job market. As AI technologies become more pervasive, there is a growing demand for individuals with expertise in programming languages such as Python, Java, and C++. Coding skills enable youth to develop software applications, analyze data, and build AI models. Coding bootcamps, online courses, and coding competitions provide avenues for youth to acquire programming skills and showcase their talents to potential employers.
3. **Data Analysis and Interpretation:** With the proliferation of data in every industry, the ability to analyze and interpret data has become a sought-after skill. Data analysis involves collecting, organizing, and analyzing large datasets to extract meaningful insights and inform decision-making. Proficiency in statistical analysis, data visualization, and machine learning algorithms is essential for youth pursuing careers in fields such as data science, business intelligence, and market research. Hands-on projects and internships offer opportunities for youth to gain practical experience in data analysis and interpretation.
4. **Problem-Solving and Critical Thinking:** Problem-solving and critical thinking skills are foundational competencies that are highly valued in the AI-driven economy. As AI automates routine tasks, human workers are increasingly required to tackle complex problems, think creatively, and adapt to changing circumstances. Problem-solving skills involve identifying challenges, generating innovative solutions, and implementing effective strategies. Critical thinking skills enable individuals to analyze information, evaluate arguments, and make informed decisions. Educational programs that incorporate project-based learning, case studies, and real-world simulations help develop these skills in youth.
5. **Soft Skills and Emotional Intelligence:** In addition to technical skills, employers are placing greater emphasis on soft skills and emotional intelligence in the workplace. Soft skills such as communication, teamwork, leadership, and adaptability are essential for building effective relationships, collaborating with diverse teams, and navigating complex work environments. Emotional intelligence, which encompasses self-awareness, self-regulation, empathy, and social skills, is particularly valuable for roles that require interaction with clients, customers, or colleagues. Youth development programs that focus on interpersonal skills, conflict resolution, and emotional resilience help cultivate these qualities in young individuals.
6. **Lifelong Learning and Adaptability:** In an era of rapid technological change, the ability to learn continuously and adapt to new circumstances is critical for long-term career success. Lifelong learning involves acquiring new knowledge, skills, and competencies throughout one's life to stay relevant and competitive in the job market. Online learning platforms, professional development courses, and industry certifications provide opportunities for youth to upskill and reskill in response to evolving industry trends and technological advancements. Cultivating a growth mindset and embracing lifelong learning as a personal philosophy empower youth to navigate career transitions and pursue opportunities for growth and advancement.

So, "Skills for the Future" encompass a diverse range of competencies, including digital literacy, coding and programming, data analysis and interpretation, problem-solving and critical thinking, soft skills and emotional intelligence, and lifelong learning and adaptability. By equipping youth with these skills, education systems, employers, and policymakers can prepare the next generation for success in the AI-driven economy and foster inclusive economic growth and development.

Challenges and Opportunities: The rapid pace of technological change poses both challenges and opportunities for youth employment in India. While AI-driven automation may lead to job displacement in certain sectors, it also presents opportunities for entrepreneurship, innovation, and economic growth. The "Human Development Report" by the United Nations Development Programme (2020) emphasizes the need for inclusive policies that ensure that the benefits of AI are distributed equitably across society. Addressing issues such as digital divide, gender disparities, and social inclusion is essential to harnessing the full potential of AI for youth employment and sustainable development.[5]

CHALLENGES:

1. **Job Displacement:** One of the primary concerns associated with the adoption of AI technologies is the potential for job displacement, particularly in sectors that rely heavily on routine tasks and manual labor. Automation driven by AI has the potential to render certain job roles obsolete, leading to unemployment and underemployment among young individuals. Sectors such as manufacturing, transportation, and customer service are particularly vulnerable to job displacement due to automation.
2. **Skill Mismatches:** The rapid pace of technological change has resulted in a growing gap between the skills demanded by the job market and those possessed by young individuals. Traditional education systems often fail to equip youth with the necessary digital literacy, problem-solving, and critical thinking skills required for the AI-driven economy. This mismatch between skills supply and demand exacerbates youth unemployment and hinders economic growth.
3. **Digital Divide:** Access to technology and digital infrastructure remains uneven across India, with rural and marginalized communities facing significant barriers to digital inclusion. The digital divide exacerbates existing inequalities in access to education, job opportunities, and social mobility. Without adequate access to technology and digital skills training, young individuals from disadvantaged backgrounds are at risk of being left behind in the AI-driven economy.
4. **Social Implications:** The rise of AI technologies raises ethical and social concerns regarding privacy, data security, and algorithmic bias. There is a growing need to address these issues to ensure that AI is developed and deployed responsibly, without exacerbating existing social inequalities or perpetuating discrimination against marginalized groups. Additionally, there is a risk of widening income inequality if the benefits of AI are not distributed equitably across society.

OPPORTUNITIES

1. **Entrepreneurship and Innovation:** AI presents unprecedented opportunities for entrepreneurship and innovation, particularly for young individuals with an entrepreneurial mindset. Startups and small businesses can leverage AI technologies to develop innovative products and services, disrupt traditional industries, and create new job opportunities. Initiatives such as the Government of India's Startup India program provide support and incentives for aspiring entrepreneurs to build scalable and sustainable businesses in the AI space.
2. **Upskilling and Reskilling:** The growing demand for AI-related skills presents opportunities for upskilling and reskilling programs to equip youth with the necessary competencies for the future workforce. Vocational training institutes, online learning platforms, and industry-academic partnerships can play a crucial role in providing accessible and affordable training in areas such as data science, machine learning, and AI development. By investing in education and skills development, India can ensure that its youth are prepared for the jobs of tomorrow.
3. **Job Creation:** While AI may lead to job displacement in certain sectors, it also has the potential to create new, high-skilled job opportunities in AI research, development, and deployment. Industries such as healthcare, finance, and e-commerce are increasingly leveraging AI technologies to enhance productivity, improve decision-making, and drive innovation. By capitalizing on these emerging opportunities, India can promote job creation and economic growth in strategic sectors of the economy.
4. **Inclusive Growth:** AI has the potential to promote inclusive growth by addressing societal challenges such as healthcare, education, and agriculture. AI-driven solutions can improve access to quality healthcare services, enhance learning outcomes in schools, and optimize agricultural productivity. By prioritizing inclusive and sustainable development, India can harness the transformative power of AI to create a more equitable and prosperous society for all.

Hence, the challenges and opportunities associated with AI and youth employment in India are complex and multifaceted. By addressing the challenges effectively and capitalizing on the opportunities, India can harness the transformative potential of AI to drive economic growth, foster innovation, and empower its youth to succeed in the AI-driven economy. However, achieving this vision requires coordinated efforts from policymakers, educators, industry stakeholders, and civil society to ensure that AI benefits all segments of society and leaves no one behind.

Methodology: This research utilizes a mixed-methods approach, combining qualitative analysis of existing literature and quantitative data analysis. Qualitative data will be gathered through a review of academic articles, reports, and policy documents related to AI and youth employment in India. Quantitative data will be obtained from official sources such as the National Sample Survey Organization (NSSO) and the World Bank [6].

STATISTICAL DATA

By analyzing trends, patterns, and disparities in youth unemployment rates, labor force participation, sectoral employment, and skill requirements, policymakers, researchers, and stakeholders can gain insights into the dynamics of the labor market and the implications of AI adoption. Here, we delve deeply into statistical data relevant to the effect of AI on youth employment in India:

1. **Youth Unemployment Rates:** Statistical data on youth unemployment rates provide insights into the magnitude of the unemployment problem among young people in India. By disaggregating unemployment data by age group (e.g., 15-24 years, 25-29 years) and gender, researchers can identify vulnerable segments of the youth population and assess their access to employment opportunities. Longitudinal data tracking changes in youth unemployment rates over time can reveal trends, cycles, and structural shifts in the labor market, including the impact of AI adoption on job creation and displacement.
2. **Labor Force Participation:** Data on labor force participation rates among youth reflect the extent to which young people are actively engaged in the labor market. High labor force participation rates indicate a strong demand for labor and a vibrant economy, while low participation rates may signal barriers to entry, such as lack of job opportunities, education, or skills mismatch. Analyzing labor force participation data by education level, urban-rural location, and socioeconomic status can provide insights into the factors influencing youth employment outcomes and the potential impact of AI on workforce dynamics.
3. **Sectoral Employment Data:** Sectoral employment data highlight the distribution of youth employment across different industries and sectors of the economy. By examining the share of youth in sectors such as manufacturing, services, agriculture, and information technology (IT), researchers can assess the vulnerability of youth jobs to automation and technological disruption. Comparative analysis of employment data before and after the adoption of AI technologies can reveal shifts in employment patterns, skill requirements, and occupational structures, shedding light on the evolving nature of work in the digital age.
4. **Skill Requirements and Job Displacement:** Data on skill requirements and job displacement provide insights into the impact of AI on the labor market and the future of work. Surveys, interviews, and skill assessments can capture employers' demand for digital skills, technical competencies, and soft skills among youth workers. Analysis of job vacancy data, job descriptions, and job postings can identify emerging occupations, skill gaps, and mismatches in the labor market, informing education and training policies to prepare youth for AI-driven jobs.

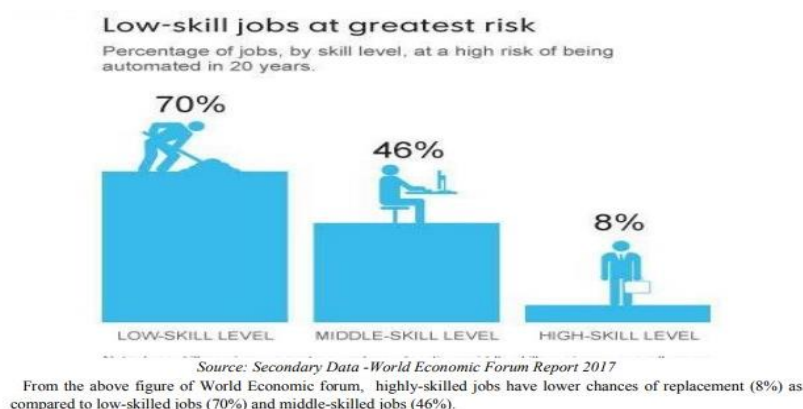

Fig. Explain the figure [give reference here]

5. **Perceptions and Attitudes Toward AI:** Survey data on youth perceptions and attitudes toward AI can provide valuable insights into their awareness, knowledge, and concerns about the impact of AI on employment prospects. By measuring factors such as AI literacy, career aspirations, and willingness to adapt to technological change, researchers can gauge the readiness of youth to embrace AI-driven jobs and identify barriers to participation in the digital economy. Qualitative data from focus groups, interviews, and social media analysis can complement quantitative survey data, providing context and depth to understanding youth perspectives on AI and employment.

FINDINGS

1. **Current State of AI Adoption in India:** The current state of AI adoption in India is characterized by rapid growth and uneven distribution across sectors. While India has emerged as a global hub for AI research and development, with prominent institutions and startups leading innovation in areas such as natural language processing, computer vision, and machine learning, the adoption of AI technologies in mainstream industries remains varied. According to a report by Nasscom, the Indian IT sector accounts for the majority of AI adoption, with applications in areas such as predictive analytics, chatbots, and virtual assistants (NASSCOM, 2018). However, other sectors such as manufacturing, agriculture, and healthcare are still in the early stages of AI adoption, primarily due to factors such as limited awareness, infrastructure constraints, and skills shortages.[7]
2. **Impact on Youth Employment:** The impact of AI on youth employment in India is complex and multifaceted. On one hand, AI-driven automation has the potential to disrupt traditional job roles and lead to job displacement, particularly in routine and repetitive tasks. Studies have shown that sectors such as manufacturing, retail, and transportation are most susceptible to automation, with the potential for significant job losses (McKinsey Global Institute, 2017). However, AI also presents opportunities for new types of jobs and skill sets, particularly in high-growth areas such as data science, artificial intelligence, and digital marketing. For young individuals equipped with the necessary skills and adaptability, AI-driven technologies can open doors to lucrative career opportunities and entrepreneurial ventures.[8]
3. **Challenges and Opportunities:** The rapid pace of technological change poses both challenges and opportunities for youth employment in India. One of the key challenges is the need for upskilling and reskilling to adapt to the evolving demands of the labor market. According to the India Skills Report, a significant proportion of Indian youth lack the necessary skills for employment, particularly in emerging fields such as data analytics, artificial intelligence, and cloud computing (Government of India, Ministry of Labour & Employment, 2019). Addressing the digital divide and ensuring equitable access to education and training programs are essential for preparing youth for the jobs of the future. However, AI also presents opportunities for entrepreneurship, innovation, and economic growth. India's vibrant startup ecosystem, coupled with government initiatives such as Startup India and Digital India, has created fertile ground for young entrepreneurs to leverage AI-driven technologies and create scalable businesses [9].
4. **Policy Implications:** Addressing the impact of AI on youth employment requires a multi-faceted approach from policymakers, educators, and industry stakeholders. Investments in education and vocational training are crucial for equipping youth with the skills needed to thrive in the AI-driven economy. Initiatives such as Skill India and National Skills Development Corporation (NSDC) aim to bridge the skills gap and promote lifelong learning among the youth population. Additionally, promoting entrepreneurship and innovation through measures such as tax incentives, access to finance, and incubation support can create opportunities for young individuals to harness the potential of AI-driven technologies and create jobs. Ensuring social safety nets for displaced workers, such as unemployment benefits and job transition assistance, is also essential for mitigating the negative effects of AI-driven automation on vulnerable segments of the population [10].

These findings underscore the need for proactive measures to address the impact of AI on youth employment in India. While AI-driven technologies offer immense potential for economic growth and innovation, realizing these benefits requires concerted efforts to equip youth with the skills, opportunities, and support systems needed to navigate the changing landscape of work. Further research and monitoring are needed to track the evolving dynamics of AI adoption and its implications for youth employment in India.

DISCUSSION:

The intersection of AI and youth employment in India raises complex challenges and opportunities. On one hand, the automation of routine tasks may lead to job displacement, particularly in traditional industries and sectors with a high

reliance on manual labor. This could exacerbate existing issues of underemployment and unemployment among the youth population, especially those lacking access to quality education and skills training. On the other hand, the growing demand for AI-related skills and expertise presents avenues for youth to pursue careers in cutting-edge fields and contribute to India's digital economy.

To address the potential negative consequences of AI on youth employment, policymakers and stakeholders need to prioritize investments in education, vocational training, and reskilling programs that equip young individuals with the skills needed to thrive in the AI-driven economy. Additionally, fostering entrepreneurship and innovation ecosystems can empower youth to create their own employment opportunities and leverage AI technologies for social impact and economic growth.

POLICY RECOMMENDATIONS

1. **Develop Comprehensive Skill Development Initiatives:** To enhance the employability of youth in the era of AI, it is essential to develop comprehensive skill development initiatives. These initiatives should focus on providing training and education in AI, data science, and digital literacy. This can be achieved through vocational training programs, online courses, and specialized certifications. Government agencies, in collaboration with industry partners and educational institutions, should design and implement skill development initiatives tailored to the needs of the youth population [11]. These initiatives should not only focus on technical skills but also emphasize soft skills such as critical thinking, problem-solving, and communication [12].
2. **Strengthen Collaboration between Academia, Industry, and Government:** Collaboration between academia, industry, and government is crucial for designing curriculum and training programs aligned with the evolving demands of the AI industry. This can be achieved through partnerships, joint research initiatives, and industry-academia forums. Universities and technical institutions should work closely with industry stakeholders to identify emerging trends and skill requirements in the AI sector [13]. Government agencies can facilitate collaboration by providing funding, incentives, and policy support for joint initiatives. [14]
3. **Establish Mechanisms for Continuous Learning and Upskilling:** Continuous learning and upskilling are essential for youth to adapt to technological advancements and industry trends. Governments, in collaboration with industry associations and training providers, should establish mechanisms for lifelong learning [15]. This can include online learning platforms, professional development programs, and subsidies for skill upgrading. Employers should also invest in training and development opportunities for their workforce to ensure they remain competitive in the AI-driven economy [16].
4. **Promote Entrepreneurship and Startup Culture:** Entrepreneurship and startup culture play a vital role in driving innovation and economic growth in the AI sector. Governments should create an enabling environment for youth entrepreneurship by providing access to funding, mentorship, and incubation support. This can include venture capital funds, startup accelerators, and regulatory reforms to ease the process of starting and scaling new ventures. Additionally, educational institutions should integrate entrepreneurship education into their curriculum to foster an entrepreneurial mindset among students [17].
5. **Ensure Inclusivity and Gender Diversity:** Inclusivity and gender diversity are essential principles that should guide policy interventions in the AI sector. Governments should implement policies and initiatives that encourage the participation of women and marginalized communities in AI-related fields. This can include targeted scholarships, mentorship programs, and initiatives to address gender biases in hiring and promotion. Additionally, efforts should be made to create a supportive and inclusive work environment that values diversity and promotes equal opportunities for all.

These policy recommendations aim to prepare youth for the challenges and opportunities presented by AI, ensuring that they are equipped with the skills, resources, and support needed to thrive in the AI-driven economy.

CONCLUSION

The intersection of artificial intelligence (AI) and youth employment in India presents a complex and multifaceted landscape that requires careful consideration from policymakers, educators, and industry stakeholders. Throughout this research journal, we have delved into the current state of AI adoption in India, its impact on youth employment, the challenges and opportunities it presents, and the policy implications for addressing these dynamics.

The rapid advancement of AI technologies has already begun to reshape the labor market, creating both opportunities and challenges for young individuals entering the workforce. While automation may lead to job displacement in certain sectors, it also creates opportunities for new, high-skilled jobs in AI development, data analysis, and digital marketing. However, the uneven adoption of AI across industries and regions, coupled with existing structural challenges in India's labor market, exacerbates the complexities of youth employment. From a policy perspective, a multi-faceted approach is needed to address the impact of AI on youth employment. Policymakers must prioritize investments in education and skills development, promote entrepreneurship and innovation, and establish social safety nets for displaced workers. Collaborative efforts between the government, private sector, and civil society are essential to design and implement policies that foster an inclusive and resilient labor market in the face of technological change.

Therefore, while the impact of artificial intelligence on youth employment in India presents numerous challenges, it also offers significant opportunities for innovation, entrepreneurship, and economic growth. By embracing these opportunities and addressing the challenges head-on, India can position itself as a leader in the global AI landscape while ensuring that its youth are equipped with the skills and opportunities to thrive in the digital age.

REFERENCES

1. McKinsey Global Institute. (2017). Workforce Transitions in a Time of Automation. Retrieved from <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/jobs-lost-jobs-gained-what-the-future-of-work-will-mean-for-jobs-skills-and-wages>.
2. World Economic Forum. (2020). "The Future of Jobs Report."
3. Government of India, Ministry of Labour & Employment. (2019). "India Skills Report."
4. NASSCOM. (2018). "Future Skills Report: NASSCOM-Ernst & Young."
5. United Nations Development Programme. (2020). "Human Development Report: The Next Frontier: Human Development and the Anthropocene."
6. World Bank. (2019). "World Development Report: The Changing Nature of Work."
7. NASSCOM. (2018). "Future Skills Report: NASSCOM-Ernst & Young."
8. McKinsey Global Institute. (2017). "Jobs lost, jobs gained: Workforce transitions in a time of automation."
9. Government of India, Ministry of Labour & Employment. (2019). "India Skills Report."
10. United Nations Development Programme. (2020). "Human Development Report: The Next Frontier: Human Development and the Anthropocene."
11. National Skill Development Corporation (NSDC). (2020). "Skill India Mission: Creating a Skilled Workforce for the Future."
12. World Economic Forum. (2018). "The Future of Jobs Report: Skills for the Fourth Industrial Revolution."
13. Davenport, T. H., & Ronanki, R. (2018). "Artificial Intelligence for the Real World." Harvard Business Review.
14. Government of India, Ministry of Human Resource Development. (2019). "National Education Policy: Towards an Equitable, Inclusive, and Knowledge Society."
15. Deloitte. (2020). "AI at Work: An Overview of AI Adoption in the Workplace." Deloitte Insights.
16. World Economic Forum. (2019). "The Future of Jobs Report: Readiness for the Future of Work."
17. Niti Aayog. (2019). "Strategy for New India @75: Action Agenda for Transforming India."
18. United Nations. (2020). "Women in the Digital Age: Breaking the Bias."

ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ - ਇਕ ਅਧਿਐਨ

ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੋਪੜ

ਅਬਸਟਰੈਕਟ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਕਾਵਿ ਰੂਪ 'ਪੱਤਲ' ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪੱਤਲ" ਜਾਂ ਜੰਵ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਉਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਰਾਤੀਆਂ ਲਈ ਪਰੋਸੇ ਗਏ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬੱਧੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਬਰਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੁਆਰਾ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੱਤਲ ਵਿੱਚ ਕੰਨਿਆ ਧਿਰ ਦੀ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ ਗੀਤ ਗਾ ਕੇ ਰੋਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਣ ਦਾ ਭੁਲਾਵਾ ਸਿਰਜਾਈ ਹੈ। ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾਬੇਦੀ¹ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ੇਧਾਂ, ਰਹਿਤਾਂ ਤੇ ਰੋਕਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਮੁੰਦਾਵਣੀ' ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਥਾਲ ਵਸਤੂ ਤੇ ਖਾਣ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮੁਹਰ ਜਾਂ ਛਾਪ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਜੰਵ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਰਚਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੰਜ ਅੰਗ ਹਨ। ਮੰਗਲਾਚਰਣ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ, ਪੱਤਲ ਬੰਨਣਾ ਤੇ ਛੁਡਾਉਣਾ, ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਪਰਿਚਯਸ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਕਾਵਿ ਰੂਪ 'ਪੱਤਲ' ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਲਈ ਬਰਤਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪੱਤਲਾਂ ਅਰਥਾਤ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਥਾਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਬਰਾਤੀਆਂ ਲਈ ਖਾਣਾ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪੱਤਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਢੱਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਪੱਤਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਪਰੋਸੇ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਵੀ ਕਬਿੱਤ/ਛੰਦ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੰਨਿਆਂ ਧਿਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਬੰਨੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਤ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਕੋਈ ਬਰਾਤੀ/ਕਵੀਸ਼ਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਬਰਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਣ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਬਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸਲੀਲ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੰਵ ਦੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਸਮੇਂ ਗਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜੰਵ ਕਾਵਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵੀ ਰੂਪ 'ਪੱਤਲ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੱਤਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਪਤ੍ਰਸਥਾਲੀ'² ਅਰਥਾਤ ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਥਾਲੀ ਹੈ।

ਕੀ-ਵਰਡ:- ਪਤ੍ਰਸਥਾਲੀ, ਜੰਵ ਛੰਦਾਬੰਦੀ, ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ, ਪੱਤਲ ਵੰਡਣਾ, ਜੰਵ ਬੰਨ੍ਹਣਾ, ਮੁੰਦਾਵਣੀ

ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਜੰਵ ਕਾਵਿ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪੱਤਲ" ਜਾਂ ਜੰਵ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਉਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਰਾਤੀਆਂ ਲਈ ਪਰੋਸੇ ਗਏ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬੱਧੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਬਰਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੁਆਰਾ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।³ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਤਲ ਉਸ ਛੰਦ-ਬੰਧ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਮਠਿਆਈਆਂ, ਗਹਿਣਿਆਂ ਅਤੇ ਦਾਜ ਦੇ ਬਸਤਰਾਂ ਜਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਕੰਨਿਆ/ਲਾੜੇ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਦੇ ਔਰਤ/ਮਰਦ ਵਜੋਂ ਬਰਾਤ ਬੰਨ੍ਹਣ/ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੱਤਲ : ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ:

'ਪੱਤਲ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਸਮਾਂ ਜਾਂ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ 'ਪੱਤਲ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇ:-

ੳ) ਜਦੋਂ ਬਰਾਤ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲਾੜੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਰਾਤ ਦੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਥਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਠਿਆਈਆਂ ਅਤੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕੀ ਜਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਪਏ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ 'ਪੱਤਲ ਵੰਡਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਹੁਣ ਆਏ ਬਰਾਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਥਾਲੀ ਭੇਜ ਕੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅ) ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ-³ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਰਸਮ ਜੋ ਲਾਵਾਂ ਫੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਾੜੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪੱਤਲ ਵਿੱਚ ਭੇਜਨ ਪਰੇਸ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਰੁੱਪਈਆ ਰੱਖ ਕੇ ਲਾੜੀ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਸਮ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਲਾੜੀ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਖਾਣ-ਖਵਾਉਣ ਦਾ ਜਿੰਮਾ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਲਾੜੀ ਗੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰੁਪਏ ਮੇੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭੇਜਨ ਖਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਲਾੜੀ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਰੋਟੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਰੁਪਏ ਨਹੀਂ।

ੲ) ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਲਾਂ ਜਾਂ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਂ ਮੇਲ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਪੱਤਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੱਤਲ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਜਾਂ ਜੰਨ ਬੰਨ੍ਹਣਾ

ਪੱਤਲ ਵਿੱਚ ਕੰਨਿਆ ਧਿਰ ਦੀ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ ਗੀਤ ਗਾ ਕੇ ਰੋਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਣ ਦਾ ਭੁਲਾਵਾ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾਬੇਦੀ⁴ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ੇਧਾਂ, ਰਹਿਤਾਂ ਤੇ ਰੋਕਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੇਜਨ ਮੰਤ੍ਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਤਲ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਜਾਂ ਜੰਨ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੰਤਰਾਏ ਦਾ ਅਸਰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾੜੇ ਦੀ ਧਿਰ ਵੱਲੋਂ 'ਪੱਤਲ' ਜਾਂ 'ਜੰਨ' ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਕਬੀਲੇ ਜਾਦੂ-ਮੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਟੂਣੇ ਟਾਮਣ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਵਿਰੋਧੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਚੇਲੇ ਉਸਦੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਅਤੇ ਤੰਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੱਝਿਆ ਖਾਣਾ ਜੋ ਖਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਾਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਚਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਜਾਂ ਮਾਂਦਰੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਖਾਣਾ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਸੰਦੇਹ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਤੰਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਾਏ ਦਾ ਮੰਦ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੰਡਿਤ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਖਾਣਾ ਮੂੰਹ ਲਗਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਆਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਅਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਪੇਠੇਹਾਰ ਵਿੱਚ ਭੇਜਨ ਬੰਨ੍ਹਣ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਵੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ⁵ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮੁੰਦਾਵਣੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਰੀਤ ਹੈ ਜੋ ਜੰਨ ਦੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਹੁਣ ਵੀ ਸਜੀਵ ਹੈ। ਇਹ ਰੀਤ ਕਿਸੇ ਆਦਿਮ ਭਰਮ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਜਾਂਵੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਛੱਕਣ ਲਈ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ (ਮੁੰਦ) ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਜਾਂਵੀਆਂ ਨਾਲ ਆਏ ਉਝੇ ਜਾਂ ਸਾਊਰੀ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਖਾਣ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਮੰਦ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਖਾਣਾ ਵਰਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 'ਮੁੰਦਾਵਣੀ' ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਥਾਲ ਵਸਤੂ ਤੇ ਖਾਣ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮੁਹਰ ਜਾਂ ਛਾਪ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ⁶ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਥਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰੇਸ ਕੇ ਉੱਤੇ ਢੱਕਣ ਜਾਂ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਦੇਖੀ ਖਾਣੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾ ਮਿਲਾ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਮੁਹਰ ਰਾਜੇ ਦੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੋਲ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਿੱਠ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਸਦਾ ਇਹ ਪਿਛੋਕੜ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਜੰਨ' ਦੇ ਝੁਕਾਅ ਵੇਲੇ ਦੇ ਗਾਲੀ-ਗਲੇਚ, ਅਯੋਗ ਵਚਨਾਂ ਅਤੇ ਭੰਡੀ ਭਰੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਤ-ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਵਿਘਣ ਤੋਂ ਰਖਵਾਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਡਾ. ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ⁷ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਾਵਾਂ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਕਾਲਾ ਟਿੱਕਾ ਲਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਮਕਾਨ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਬਿੱਜ ਪੈਣ ਤੋਂ ਕਾਲੀ ਤੰਤੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਕਰੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਵਿ-ਵਿਧੀ ਵੀ ਹੈ। ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਜੰਝ ਕਾਵਿ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਠ ਕਾਵਿ ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ।

ਇਹ ਗੀਤ ਜੋ ਕਦੇ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਜੋ ਕਾਰਜ-ਮੰਤਰਾਂ ਤੰਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹੋ ਕਿਰਿਆ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਕਵੀਸਰਾਂ ਨੇ 'ਪੱਤਲ' ਜਾਂ 'ਜੰਝ' ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੁਆਰਾ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਭਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਜੰਝ ਕਾਵਿ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ:-

ਭਾਵੇਂ ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਜੰਝ ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਬਰਾਤ ਦੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਸਮੇਂ ਨਿਭਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਰਸਮ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ⁸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਢੋਲ ਢੱਕੇ ਅਤੇ ਬਾਜੇ ਗਾਜੇ ਨਾਲ ਬਰਾਤ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਦਿ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰੁਚੀ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ⁹ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਜੰਝ ਦਾ ਢਕਾਉ ਅਤੇ ਖੱਟ ਦਾ ਸੁਵਿਸਥਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਰਸ¹⁰ ਨੇ ਢਕਾਉ ਸਮੇਂ ਜੰਝ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪਰੇਸੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਕਵਾਨਾਂ ਪਹਿਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗਹਿਣਿਆਂ, ਬਸਤਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ¹¹ ਨੇ ਕਵੀ ਭਰਮੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਦੂਲੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਵਿਵਾਹ ਭਾਗੀ', ਇੱਕ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛਾਪੀ ਹੈ। ਜੋ 1631 ਬਿਕ੍ਰਮੀ (1574 ਈਸਵੀ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਬਰਾਤ ਜਦ ਰੁਕਮਨੀ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਵੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ, ਬਿਰਖਾਂ, ਫੁੱਲਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ, ਵਾਜਿਆਂ, ਆਤਿਸਥਾਜੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਖਾਣੇ-ਦਾਣੇ ਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਜੰਝ ਬੰਨ੍ਹਣ ਜਾਂ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਇਹ ਵੇਰਵੇ ਦੇਣ ਦੀ ਰੀਤ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੁਰਾਤਨ ਰਚਨਾ 'ਤਿਉਰ' ¹² ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 1661 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਸਾਖ ਸੁਦੀ ਤ੍ਰੈਦਸੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਗਹਿਣਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚਿਤਰਤ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਨਾਮਵਲੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਦੇਣ ਦਾ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਜੰਝ ਬੰਨ੍ਹਣ ਜਾਂ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਤਲ ਕਾਵੀ ਜਾਂ ਜੰਝ ਕਾਵਿ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਕਤ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ, ਰਸਮਾਂ, ਬਰਾਤ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੰਝ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ ਅਠਾਰਵੀਂ ਅਤੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ¹³ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਪਲਬਧ ਪੱਤਲ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਈ ਦਯਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪੱਤਲਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਦੇ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਮੁੱਢ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੀਤ ਚਲਦੀ ਆਈ ਹੈ।

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਪੰਝੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜੰਝਾਂ ਜਾਂ ਪੱਤਲਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਜੰਝਾਂ' ਨਾ ਹੇਠ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਕਵੀਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੰਝਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜੰਝਾਂ ਨਾ ਹੇਠ ਛਾਪ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ ਵਿਧਾ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਮਾਲਵਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਜਿਹੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਧਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਖਿਲਾਰੇ-

ਪੁਲਾੜੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਨੇ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪੱਤਲ ਇੱਕਤਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਜੰਝਾਂ' 1970 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਪਦਮ ਨੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖ ਕੇ ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ ਦੇ ਗੁਆਚ ਰਹੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿੱਚ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਸਮੇਂ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪੱਤਲ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਜੰਝ ਦੀ ਇਕੱਤਰਿਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਜੰਝ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਜੰਝਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜੰਝਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਲਾਂ ਅਧੀਨ ਪਦਮ ਜੀ ਪੁਰਸਾਰਥ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਲਵਈ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪੱਤਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਦੋਂ ਦੇ ਖਾਰਜ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ। 'ਪੱਤਲ' ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦਾ ਜਾਇਜਾ ਅਜ ਵੀ 'ਪਦਮ' ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਸਹਿਤ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ।"¹⁴

ਪੱਤਲ ਜਾਂ ਜੰਝ ਰਚੇਤਾ:-

ਪੱਤਲਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹੀ ਸਨ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੱਤਲ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਕੇ ਵੀ ਪੱਤਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਤਲਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਬਰਾਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਬੰਦ ਸੁਣਾ ਕੇ ਜੰਝ ਛੁਡਾ ਦਿਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਖੁਦ ਪੱਤਲ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਸ਼ਰ ਗਿਆਨੀ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨਰਗਸ, ਪਿੰਡ ਗੁਰਨੇ ਜਿਲਾ ਬਠਿੰਡਾ ਦੀ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੰਝ ਯਾਦ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਬਰਾਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਜੰਝ ਗਾ ਕੇ ਛੁਡਾ ਦਿਆਂ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਖੁਦ ਛੰਦ ਜੋੜਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਬਣ ਗਿਆ।"¹⁵ ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਵੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਕਵੀਸ਼ਰ ਇਸੇ ਧੁਨੀ ਤੋਂ ਚੰਗਿਆੜੀ ਲੈ ਕੇ ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ, ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਖੁਦ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਸੋਧਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਕਾਲਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਗਾ ਖੁਸ਼ਨਵੀਸ ਸੀ ਤੇ ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਰੁਜਗਾਰ ਕਮਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਖੁਦ ਕਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ। ਪਦਮ ਅਨੁਸਾਰ:

ਪੱਤਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਤਕਰੀਬਨ ਤਰਖਾਣ, ਲੁਹਾਰ ਜਾਂ ਸੁਨਿਆਰ ਸਨ।

ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਵਸੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ

ਆਈ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰਖਾਣਾ, ਲੁਹਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰੀਗਰ ਕਿਹਾ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਾਰਨ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੇਤੰਨ ਹੁੰਦੇ

ਸਨ ਤੇ ਆਰਾਮ ਤੇ ਸ਼ਕੀਨੀ ਵਾਲਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਿੱਤਾ ਅਪਣਾ ਕੇ ਚੰਗਾ ਨਾਂ ਖੱਟਦੇ ਸਨ।"¹⁷

ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਪੱਤਲਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਖੱਤਰੀ ਸੀ, ਸੰਤ ਰਾਮ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਚੰਦ ਅਤੇ ਚੰਦੂ ਲਾਲ ਪੰਡਤ ਸਨ। ਸਾਲਗ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ਾਦੀ ਰਾਮ ਬਾਣੀਏ ਸਨ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਮਜੂਬੀ ਸਿੱਖ ਸੀ, ਸਰਫਦੀਨ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਦੀਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ, ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਜੱਟ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਪੱਤਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੱਤਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

(ੳ) ਨਾਲੇ ਗਿੱਲ ਗੋਤ ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਹੈ।

ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਵਸਦਾ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਹੈ।"¹⁸

(ਅ) ਸਿੱਧੂ ਸਾਡਾ ਗੋਤ ਜੀ ਮੈਂ ਬੋਟਾ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਾਂ।

ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਗ੍ਰਾਮ ਪੋਖਰ ਬਤਾਵਦਾ।¹⁹

(ੲ) ਬਾਨਾਂਵਾਲੀ ਪਿੰਡ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ

ਨਾਲੇ ਭੱਟੀ ਗੋਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਲਗਿਆ ਸਨੇਣ ਜੀ।²⁰

(ਸ) ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਮੇਰਾ ਜਾਨੇ ਗ੍ਰਾਮ ਜੀ।

ਸਿੱਧੂ ਗੋਤ ਮਾਨ ਸਿਉਂ ਪਚਾਨ ਨਾਮ ਜੀ।²¹

(ਸ) ਸੁਲਫ ਹੈ ਅਲ ਗੋਤ ਹੈ ਕੇਸਲ ਮੇਰਾ।

ਨਾਮ ਚੰਦੂ ਲਾਲ ਜਾਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਛਾਣ ਜੀ।²²

ਜੰਞ ਖੇਲਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਰਚਨਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ/ਕਵੀਸਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜੰਞ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ, ਤਾਤਪਰਥ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜੰਞ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਮਲਵਈ ਕਵੀਸਰ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਸੀ ਕਿ ਮਾਝੇ ਅਤੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਇਹਨਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਿੱਸੇ, ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਧੇਰੇ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚੇ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਿਛਲੀ ਡੇਢ ਸਦੀ ਦੇ ਮਲਵਈ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਜੀਵ ਚਿਤਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਧਰਮ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ, ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਗਹਿਣੇ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਬਸਤਰ, ਭਾਂਡਿਆਂ ਅਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਚਿਤਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਧਾਨ:-

ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਜੰਞ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਰਚਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੰਜ ਅੰਗ ਹਨ। ਮੰਗਲਾਚਰਣ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ, ਪੱਤਲ ਬੰਨਣਾ ਤੇ ਛੁਡਾਉਣਾ, ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਪਰਿਚਯਸ

ਮੰਗਲਾਚਰਣ : ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਵੀਸਰਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਗਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੱਤਲਕਾਰ ਵੀ ਪੱਤਲਾ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ:-

ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਉਪਰੰਤ ਪੱਤਲ ਰਚੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਦੱਸਣ ਦਾ ਵੀ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਪੱਤਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬਰਾਤ ਨਾਲ ਗਏ ਜਿਥੇ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਜੰਞ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸੰਕਟ ਭਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰ-ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਤੇ ਪੱਤਲਕਾਰ ਨੇ ਪੱਤਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤੁਰੰਤ ਪੱਤਲ ਰਚਣ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਢੀਠ ਵਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੱਤਲ ਬੰਨ੍ਹਣ/ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ:-

ਜਦੋਂ ਸਾਰੀ ਜੰਞ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰੀਹੇ ਥਾਲ ਪਰੋਸ ਬਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੋਈ ਚੱਤਰ ਨਾਰ ਉੱਠ ਕੇ ਕੁਝ ਟੱਪੇ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਬੰਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਜੰਞ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹਾਂ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਜੰਝ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲਛਮਣ ਰੇਖਾ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਹੱਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣਾ, ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀਣ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਰਾਤੀਆਂ ਦੇ ਬਸਤਰ ਗਹਿਣੇ, ਸਵਾਰੀਆਂ ਭੋਜਨ ਆਦਿ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਜਾਂਦੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਵੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਇਹ ਇਕ ਮਿਹਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਵਰ ਧਿਰ ਵੱਲੋਂ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਜੰਝ ਛੁਡਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਰਾਤੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਉਪਰੰਤ ਜੰਝ ਛੁਡਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੱਧੀ ਰੋਟੀ ਛੁਡਾਉਣ ਸਮੇਂ ਜੰਝ ਬੋਲਣ ਲਈ ਵੀ ਵਿਧੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ:-

ਜਨਾਨਾ ਅਤੇ ਮਰਦਾਵੀ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪੱਤਲਾਂ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੰਨਿਆ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਵੱਲੋਂ ਲਾੜਾ ਅਤੇ ਆਏ ਬਰਾਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ, ਕੱਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਢੰਗ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੌਜੂ ਉਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਵੀ ਪੱਤਲ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਟਿਚਰਾਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਫੁੱਲੇ ਅਸਲੀਲ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਛੇੜਖਾਨੀ ਦਾ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਰੂਪ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੀ ਭੰਡੀ ਪਿੱਟੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਥਵਾ ਉਸਨੂੰ ਮਖੌਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਛੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿੱਜੀ ਪਰਿਚਯ:-

ਪੱਤਲਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪੱਤਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਪਰਿਚਯ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੇ ਟਿਕਾਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤਲਾਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਪੱਤਲ ਰਚੇਤਾ:-

ਪੱਤਲਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹੀ ਸਨ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੱਤਲ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:-

1. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 738
2. ਸਿੱਧੂ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ, ਪੰਨਾ 3
3. ਬੇਦੀ, ਵਣਜਾਰਾ (ਡਾ.), ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (ਜਿਲਦ-7), ਪੰਨਾ 1665
4. ਉਹੀ
5. ਬੇਦੀ, ਵਣਜਾਰਾ (ਡਾ.), ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 20
6. ਕੇਸਰ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਤੀਜਾ), ਪੰਨਾ -241-242
7. ਹਮਰਾਹੀ, ਆਤਮ (ਡਾ.), ਲੋਕਧਾਰਿਕ ਵਿਅੰਗਕਾਰੀ, ਪੰਨਾ 249
8. ਸਿੱਧੂ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.), ਪੱਤਲ ਕਾਵਿ, ਪੰਨਾ 4
9. ਪ੍ਰੇਮੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.), 'ਦਮੋਦਰ ਰਚਨਾਵਲੀ, ਬੰਦ ਨੰ 417, 488 ਅਤੇ 456 ਤੋਂ 459
10. ਸ਼ੀਤਲ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.), ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, ਬੰਦ ਨੰ. 184 ਤੋਂ 197
11. ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਜੰਝਾਂ, ਪੰਨਾ 13
12. ਉਹੀ

13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8
14. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਪ੍ਰੋ.ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਨਵੰਬਰ 2001, ਅਪ੍ਰੈਲ 2002 ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 60
15. ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਜੰਝਾਂ, ਪੰਨਾ 9
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10
17. ਉਹੀ
18. ਉਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਜੰਝਾਂ- ਜੰਝ ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 201
19. ਉਹੀ, ਜੰਝ ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 209
20. ਸਿੱਧੂ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.), ਪੰਤਲ ਕਾਵਿ ਜੰਝ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ, ਪੰਨਾ 331
22. ਉਹੀ, ਜੰਝ ਚੰਦੂ ਲਾਲ, ਪੰਨਾ 107

TECHNICAL TERMINOLOGY OF SIKH MUSIC (GURMAT SANGEET)

Gurdev Singh

Branch Manager, Legacy Immigration Consultant Pvt. Ltd

ABSTRACT

The Terminology of the language has a very wide scope as it includes simple words as well as technical words. Sometimes even simple words used in common speech change their meaning when they come into the field of a particular region or subject. Words used in different languages are used in different meanings at different times and places. It is very important to understand the correct meaning of the words used in any language in order to use them properly.

To understand a subject, it is necessary to have knowledge of the technical terminology of that particular subject. Because the technical Terminology contains the knowledge of its subject. This Terminology facilitates the work of specific subject practitioners and communicates knowledge. Similarly, among different subjects, whether they are science, social, mathematics, medical, etc.

Terminology does not have a fixed meaning while technical terminology has a fixed meaning within the concerned subject. A study of the technical Terminology reveals the nature of the subject concerned. Apart from this, its main purpose is to impart or acquire knowledge of the subject.

For proper knowledge of a subject, it is necessary to know the intimate meaning of its technical terms. Therefore, to know Gurmat Sangeet, Sikh music and Sikh religion, knowledge of its technical Terminology also becomes necessary.

To understand a subject, it is necessary to have knowledge of the technical terminology of that particular subject. Because the technical Terminology contains the knowledge of its subject. This Terminology facilitates the work of specific subject practitioners and communicates knowledge.

WHAT IS TERMINOLOGY AND ITS ORIGIN

Words used in different languages are used in different meanings at different times and places. It is very important to understand the correct meaning of the words used in any language in order to use them properly. The Terminology of the language has a very wide scope as it includes simple words as well as technical words. Sometimes even simple words used in common speech change their meaning when they come into the field of a particular region or subject. i.e., Sikh, Instrument, Paurhi, Theka etc. (Nandra, Inderdev Singh (Dr.), *Sikhia Taknikee*, Page 3)

In order to express his feelings, human used language for which he created new words as per the need. The use of these words has been continuously increasing throughout human development. Terminology appears before these words. When this Terminology is known or understood within a particular subject, it is identified as the Technical Terminology of that subject.

DEFINITION OF TECHNICAL TERMINOLOGY

Technical Terminology is a specific vocabulary to a Subject or field. These literal units have their own specific definitions in that particular field. These words do not necessarily have a common parlance meaning but sometimes they have completely different meanings. The language of a particular class may be in common use but its usage, interpretation and definition are fundamentally different, like *Raga*, *Ghar*, *Ank*, *Ghorian* etc. in Gurmat Sangeet or Sikh Music.

ਡਾ. ਸੁਨੀਲ ਜੋਗੀ ਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, “ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਰਥ ਸੀਮਾ (ਬਜਗਜਣ) ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੋਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”^ਸ

According to Dr. Sunil Jogi, Technical terms are those words that are used in a particular subject. It has a definite definition in the context of any subject or theory. Its meaning is fixed and it is distinctly different in its meaning and

usage from other term or words. (Gurdev Singh (2014), *Gurmat Sangeet Di Takneek Shabdawali : Vishleshnatamak Adhiyan*, [Ph.D; Punjabi University, Patiala], page-9)

ਡਾ. ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚਲੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

According to Dr. Joga Singh, “Words that define the concepts of a particular subject are called the Technical Terminology of that subject. Every word in Technical Terminology has a specific meaning that remains constant from reader to reader. (Gurdev Singh (2014), *Gurmat Sangeet Di Takneek Shabdawali : Vishleshnatamak Adhiyan*, [Ph.D; Punjabi University, Patiala], page-10)

The terms that operationalize the theoretical and practical aspects of a particular subject are called technical terms of that subject. When an art or Subject develops from generation to generation, the oral content of that art travels from one generation to the next. In order to transmit from one generation to another, the communicator of the respective art has to use various techniques. Among those tricks, those words of the language related to that art, field have a prominent place, which have the ability to convey the meaning of that art, subject in a complete form and which are used side by side to understand it. Such terms are the technical terms of the art which are created during the development of the respective art or Subject

Language is needed to understand the specific subject process. Then there is a need for those words within that language through which the meaning of the related subject can be fully expressed. Such words are constructed by the communicators of the subject in order to give substance to its interpretation. The meanings of these words play an important role in the knowledge of their subject, i.e.

The meaning of raga in common speech is *prem, priti, anurag, krodh, raja* etc. While in music it is known from a different and specific meaning. (ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾ ਜੋ ਜਨ ਚਿਤ ਦਾ ਰੰਜਨ ਕਰੇ ਰਾਗ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।)

Raga is defined by musicologists as “A definite melodic arrangement of notes, with the fundamental objective to enchant the human”. (Gurmat Sangeet Terminology Page- 44.) Thus, sometimes a word used in common speech can be a technical word of a particular subject. for example:

Sikh In General, the meaning of the Sikh is *learner, student, disciple* etc. But when Sikh word is defined in the context of Sikhism, it has a specific meaning. The definition of Sikh in Sikhism is as follows

Any human being who faithfully believes in; 1. One Immortal Being, 2. Ten Gurus, from Guru Nanak Sahib to Guru Gobind Singh Sahib, 3. The Guru Granth Sahib, 4. The utterances and teachings of the Ten Gurus and 5. The baptism (Amritdhari, taking Amrit and wearing the five K's) bequeathed by the Tenth Guru and, 6. Who does not owe allegiance to any other religion, is a Sikh (The Code of Conduct and conventions-Sikh Rehat Maryada Page -9) So that who lives his life according to Philosophy of the Sri Guru Nanak Sahib and other Sikh Gurus, is a Sikh. (Jagg, Ratan Singh, (2005), *Sikh Panth VishavKosh*, Gur Ratan Publishers, Patiala)

Thus, in simple language means of Sikh is different and in Sikhism, Sikh is defined in specific terms. So, this is the difference between technical terminology and simple terminology

IMPORTANCE OF TECHNICAL TERMINOLOGY

Similarly, among different subjects, whether they are science, social, mathematics, medical, etc., but their technical Terminology, which under the related subject has its stable and permanent meaning, but sometimes it is different from its original meaning when thinking about it in general terms. It is also used in meaning. Terminology used in common speech in human life related to life, behavior, use of goods, methods of acquiring knowledge etc. has originated from various human activities. It works to make the entire working system of, people run smoothly.

The main purpose of technical Terminology is to communicate subject-specific knowledge. It is common among scholars that necessity is the mother of invention (ਲੋੜ ਕਾਢ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ), meaning that when we feel the need for anything, we use many tricks or various kinds of tricks to fulfill it. Then after a complete process that need is fulfilled.

Technical Terminology has an important place in subject-specific. There is a difference between terminology and technical terminology. Terminology does not have a fixed meaning while technical terminology has a fixed meaning within the concerned subject. Technical words are commonly used by common people too, but at that time their meaning is also simple and not technical. A study of the technical Terminology reveals the nature of the subject concerned. Apart from this, its main purpose is to impart or acquire knowledge of the subject. Apart from the experts of the respective subject, it is understood by learners, students and researchers etc. Technical terms are used by the people of this category who are familiar with the subject for the development of their subject. During their interaction and the development of the related subject, these technical terms are formed and connected. For proper knowledge of a subject, it is necessary to know the intimate meaning of its technical terms. Therefore, to know Gurmat Sangeet, Sikh music and Sikh religion, knowledge of its technical Terminology also becomes necessary.

So that was the technical Terminology, its use and importance. Now we talk about some technical Terminology related to Sikh Music and Sikhism which was used in his paper.

PROMINENT TECHNICAL TERMINOLOGY OF SIKHISM

Worship place of the Sikhs, Gurus abode. Joining the congregation for understanding of and reflecting on Gurbani

“Doorway to the Guru” in Sikhism, a place of worship in India and overseas. The *gurdwara* contains—on a cot under a canopy—a copy of the *Adi Granth* (“First Volume”), the sacred scripture of Sikhism. It also serves as a Sikh meeting place wedding and initiation ceremonies. The more historically important *gurdwaras* serve as centers of pilgrimage during festivals. A communal dining hall (*langar*), in which meals are prepared and served to the congregation, and frequently a school are attached to the *gurdwara*.

Bani /GurbDivine Word, Revealed Word of God/ The Shabad compositions in Guru Sri Guru Granth Sahib.

Gurbani is a Sikh term, very commonly used by Sikhs to refer to various compositions by the Sikh Gurus and other writers of *Guru Granth Sahib*. In general, hymns in the central text of the Sikhs, the *Guru Granth Sahib*, are called Gurbani. Among Amritdhari Sikhs, a few texts from *Dasam Granth* which are read as Nitnem, like *Tav-Prasad Savaiye* and *Chaupai*, are also considered Gurbani.

Bhatts: In the context of Sikhism, poets glorifying the first five Gurus, whose hymns are popularly known as *Bhattacharya Savaiye*. Generally, it is accepted that there were 11 Bhatts whose hymns are present in *Sri Guru Granth Sahib Ji*, but some scholars consider their number to be 12 or 17. (Harbans Singh. (2002). *The Encyclopedia of Sikhism*, Punjabi University Patiala. p 351)

Langar:In Sikhism, a *langar* is the community kitchen of a *gurdwara*, which serves meals to all free of charge, regardless of religion, caste, gender, economic status, or ethnicity. People sit on the floor and eat together, and the kitchen is maintained and serviced by Sikh community volunteers. (Mark McWilliams (2014). *Food & Material Culture: Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery 2013*, Oxford Symposium. p. 265). The meals served at a *langar* are always vegetarian. *Langar* is a Persian word that was eventually incorporated into the Punjabi language and lexicon.

The concept of *langar*—which was designed to be upheld among all people, regardless of religion, caste, color, creed, age, gender, or social status—was an innovative charity and symbol of equality introduced into Sikhism by its founder, *Guru Nanak* around 1500 CE in North Indian state of Punjab.[9]

The second *Guru* of Sikhism, *Guru Angad Dev ji*, is remembered in Sikh tradition for systematizing the institution of *langar* in all Sikh *Gurdwaras* premises, where visitors from near and far could get a free simple meal in a simple and equal seating. He also set rules and training method for volunteers (*Sevadars*) who operated the kitchen, placing emphasis on treating it as a place of rest and refuge, and being always polite and hospitable to all visitors. (Mann, Gurinder Singh (2001-05-03). *The Making of Sikh Scripture*. Oxford University Press.)

It was the third *Guru*, *Guru Amar Das*, who established *langar* as a prominent institution, and required people to dine together irrespective of their caste and class. He encouraged the practice of *langar*, and made all those who visited him attend *langar* before they could speak to him.

Sikh: Any human being who faithfully believes in; 1. One Immortal Being, 2. Ten Gurus, from *Guru Nanak Sahib* to *Guru Gobind Singh Sahib*, 3. The *Guru Granth Sahib*, 4. The utterances and teachings of the Ten Gurus and 5. The

baptism (Amritdhari, taking Amrit and wearing the five K's) bequeathed by the Tenth Guru and, 6. Who does not owe allegiance to any other religion, is a Sikh (The Code of Conduct and conventions-Sikh Rehat Maryada Page -9)

The word Sikh means disciple, engaged in learning the higher truths of life.

Sikh Gurus: The Sikh Gurus are the spiritual masters of Sikhism, who established this religion over the course of about two and a half centuries, beginning in 1469. The year 1469 marks the birth of Sri Guru Nanak Dev Ji, the founder of Sikhism. He was succeeded by nine other gurus until, in 1708, the Guruship was finally passed on by the tenth guru to the holy Sikh scripture, Sri Guru Granth Sahib, which is now considered the living Guru by the followers of the Sikh faith

Sikhism: Sikhism Among all great religions of the World, Sikhism is relatively of recent origin and historically closer to our time. Sikhism is classified as an Indian religion along with Buddhism, Hinduism, and Jainism. The basis of Sikhism lies in the teachings of Guru Nanak and his successors. Sikh ethics emphasize the congruence between spiritual development and everyday moral conduct. Sikhism, religion and philosophy founded in the Punjab region of the Indian subcontinent in the late 15th century. Its members are known as Sikhs. The Sikhs call their faith Gurmat (Punjabi: "the Way of the Guru"). According to Sikh tradition, Sikhism was established by Guru Nanak (1469–1539) and subsequently led by a succession of nine other Gurus. All 10 human Gurus, Sikhs believe, were inhabited by a single spirit. the Guruship was finally passed on by the tenth guru to the holy Sikh scripture, Sri Guru Granth Sahib, which is now considered the living Guru by the followers of the Sikh faith, which thereafter was regarded as the sole Guru. In the early 21st century there were nearly 25 million Sikhs worldwide, the great majority of them living in the Indian state of Punjab.

TECHNICAL TERMINOLOGY OF SIKH MUSIC OR GURMAT SANGEET

Music

1. Aesthetic Expression of melody & rhythm

2. In Indian tradition, is accepted as combination of vocal, instrumental and dance. (Gurnam Singh (Dr., chief Edi.)(2012) Terminology of Gurmat Sangeet, Punjabi University, Patialat P-48)

A description of music, when asked by musicians, is quite challenging for them to put into a word. There is something unique, unto each artist, which music makes people feel a specific way in the world. Music is an art form that combines either vocal or instrumental sounds, sometimes both, using form, harmony, and expression of emotion to convey an idea. Music represents many different forms that play key factors in cultures around the world.

Sikh Music: In Sikhism, Sikh sacred music is understood to be an art of spiritual communication through the medium of Shabad keertan (singing of scriptural hymns) which is a prime mode of devotion. From centuries, various musical streams of singing of Gurbani, Sikh history and philosophy have their particular arrangement of music and an extensive historical development. All these music streams on the whole are being recognized as Music of the Sikhs or "Sikh Music". Presently the main streams of Sikh Music is Gurmat Sangeet (Theoretical and Practical Shabad Keertan tradition and Musical Instrumental tradition), Dhadhi, Kaveesharee etc.

Musicological structure of Sri Guru Granth : Musicological system of Sri Guru Granth is Raag, Rahao, ank, Various Singing styles such as Parhtal, Chaupade, Salok, Ghorian, varan etc.

Gurmat Sangeet: A tradition of Shabad Keertan founded by Sikh Gurus following the musicology of Guru Granth Sahib. (Gurnam Singh (Dr., chief Edi.)(2012) Terminology of Gurmat Sangeet, Punjabi University, Patialat P-21)

Gurmat Sangeet is a tradition of Sikh religion's sacred music which was developed by Sikh Gurus right from the founder of the Sikhism, Guru Nanak Dev ji. This tradition of music is completely based on musicology of Sri Guru Granth Sahib. The divine message is conveyed and communicated by the Sikh Gurus and the saints of other religions in this holy Granth. The Sikh Gurus chose music as medium to spread and shower divine message through their divine poetry known as Bani in common parlance. In this holy Granth, divine message of great spiritual masters has been compiled in unique Raaga system of music. These Raagas are derived from the rich Indian Classical and Folk music traditions. The Sikh Gurus developed this tradition for the communication of divine message as a distinct musicological tradition in shape of Shabad Keertan. This centuries old tradition of sacred music is an integral part of the Sikh way of life. (Gurnam Singh (Dr., 2008), *Sikh Sacred Music*, Gurmat Parkashan Patiala, page -1)

Dhadhi: The bard folk singers of Vaar (ballad singing) in Punjab called Dhadi. A group of Dhadis or ballad singers in Sikh tradition known as “Dhadhi Jatha” which performs with special kind of musical instruments like Dhadh (A small music drum) and Sarangi (a bow String instrument).

Kaveesharee: A performer or writer of Kaveesharee is known as a Kaveeshar. Kaveesharee is usually performed in Sikh festivals, deewan and other social and religious congregations. Kaveeshar Word is Made of Two Words "Kavi+Shayar", Where Kavi Means Singer and Shayar Means Writer.

Raaga: A definite melodic arrangement of notes, with the fundamental objective to enchant the human”.(Gurmat Sangeet Terminology Page- 44.)

To communicate the message, Gurus selected particular Raags which completely matched the nature and expression of the Bani. They prescribed the Bani according to specific Raagas, singing styles and other elements of its musicology. If we analyse the complete Raag Prabandh of Gurmat Sangeet, we see that it is totally based upon the Bani Prabandh of Sri Guru Granth Sahib. This Raag Prabandh of Sri Guru Granth Sahib, 31 Main Raags and 31 Raag forms have been prescribed. (Gurnam Singh(Dr., 2008), *Sikh Sacred Music*, Gurmat Parkashan Patiala, page -14)

Shabad :1. The divine word 2. A composition to be sung in Keertan. Revealed Word of God/ The Shabad compositions in Guru Sri Guru Granth Sahib.

Keertan: Singing Hymns in the praise of Almighty in Sikh religion. (Gurmat Sangeet Terminology Page- 30.)

Shabad Keertan : Singing shabad compositions of in raagas according to the conventions in Sikh religion. Apart from Shabad Keertan, in Indian context of variously religious sects there were different ways and traditions of Keertan but Keertan tradition of the Sikhs is called “Shabad Keertan”. Keertan has been considered the best, simplest and easiest way of devotion. It has fundamental prominence on the Sikh way of life.

SHABAD KEERTAN

Maryada : Keertan (Devotional Hymns Singing by a Group or an Individual), a. Only a Sikh may perform Keertan in a congregation. b. Keertan means singing the scriptural compositions in traditional musical measures. c. In the congregation, Keertan only of Gurbani (Guru Granth's or Guru Gobind Singh's hymns) and, for its elaboration, of the compositions of Bhai Gurdas and Bhai Nand Lal, may be performed. d. It is improper, while singing hymns to rhythmic folk tunes or to traditional musical measures, or in team singing, to induct into them improvised and extraneous refrains. Only a line from the hymn should be made a refrain. (The Code of Conduct and conventions-Sikh Rehat Maryada Page -15)

Musicology of Gurmat Sangeet : All musicological system of Sri Guru Granth is Raag, Rahao, ank, Various Singing styles such as Parhtal, Chaupade, Salok, Ghorian, varan etc.

In Indian Music, there are two systems of music. Northam Indian music is known as Hindustani Sangeet Padhati and Southern Indian music tradition as Karnataki Sangeet Padhati. The Hindustani Sangeet Padhti of the north has different distinctive music traditions including Classical, Fok, Sufi and Gurmat Sangeet. Gurmat Sangeet developed as a Sikh tradition of music from these musical streams in accordance with the musicology of Shabad Sri Guru Granth Sahib.

Keertanee Jatha: A group of Keertankaars comprising vocalists and instrumentalists. Whereas this term is used equally for Ragis and Rababis. The number of Keertanaists in a Keertanee Jatha is not fixed but still mostly Keertanee Jatha Consists of three to five members.

Keertan Chaukee: The presentation of this unique combination of poetry and music appears in the form of “Shabad Keetan “and a complete Keertan performance according to the musicology of Gumat Sangeet is called “Shabad Keertan Chauki”. This tradition was developed by the first Guru, Guru Nanak Dev ji. The Keertan Chauki of “Sodar and Aarti” originated from the time period of Guru Nanak Dev ji. A Shabad Keertan Chauki is a fundamentally significant musicological discipline for the presenter of Shabad Keertan in Sikhism. Sham, Manglacharan, Shabad in Dharupad Ang, Shabad Reet and Paurhi are fundamental steps of Keertan Chauki.

Keertan Chaukian: A complete shabad Keertan performance based on raga, time, season and specific occasions etc. such as Bilawaal-Keertan Chaukee , Basant di Keertan Chauki, Malaar di Keertan Chauki, Janam & Naam Sanskar Shabad Keertan Chauki (Keertan regarding Ceremonies pertaining to birth and Naming of a Child) etc.

Keertan Darbar: A Keertan congregation based on Keertan presentations of various Keertanaists

Raagi/Keertaniye : A Sikh Keertanaist performing Keertan in ragas.

Ragi Jatha: A group of Keertanaists performing Keertan in fixed ragas (See Keertani jatha)

Rabab: The first-string instrument in Gurmat Sangeet used by Bhai Mardana which is played with Java, striker or plectrum

Rababi: A community of descendants of Bhai Mardana in Sikh music

Raga: A definite melodic arrangement of notes, with the fundamental objective to enchant the human mind and stir the emotions.

Akhand Keertan: A system of constant shabad Keertan in Sikh music. The Akhand Keertani Jatha under the stewardship of Bhai Randhir Singh is its main propagators.

Nagar Keertan: A congregational Keertan procession from one place to another in Sikh religion (Gurmat Sangeet Terminology Page- 38.)

Chauki Sahib da

Keertan: Singing Hymns, circumambulating without any instrument (Vaarian da Keertan) in Sri Harimandar Sahib. Also performed in various Gurdwaras with Folk instruments at the time of Sukhaasan. (Gurmat Sangeet Terminology Page- 11.)

Vaar: A folk style of Bani composed in Paurhi Chhant. (Gurmat Sangeet Terminology Page- 30.) Vaar is ballad, a poetic form in Punjabi culture in which the ballad singer known as Dhadhi, sings the heroic deeds of the warriors of Northern Indian. Among the Bani of Sri Guru Granth Sahib, 22 spiritual ballad poetic forms, known as Vaaran have been mentioned. Out of these 22 Vaars, 9 have musical tunes as Dhuni indication in their titles. These ballads used in Sri Guru Granth Sahib directly related to their folk counterparts are ultimately and authentically linked to the traditional source of these Raagas. These Vaar Bani forms have been composed in Paurhi style of poetry. (Gurnam Singh (Dr., 2008), *Sikh Sacred Music*, Gurmat Parkashan Patiala, page -17)

RECOMMENDED BOOKS

1. Gurdev Singh (2014), **Gurmat Sangeet Di Takneek Shabdawali : Vishleshnatamak Adhiyan**, [Theses of Ph.D; Punjabi University, Patiala]
2. Gurdev Singh (2016), **Gurmat Sangeet Di Takneek Shabdawali : Paribhashagat Vishleshan**, Lok Geet Parkashan, Mohali.
3. Gurnam Singh (Dr., 2008), **Sikh Sacred Music**, Gurmat Parkashan Patiala,
4. Gurnam Singh (Dr., chief Edi.; (2012), **Terminology of Gurmat Sangeet**, Punjabi University, Patiala
5. Harbans Singh. (2002). **The Encyclopedia of Sikhism**, Punjabi University Patiala.
6. Jagg, Ratan Singh, (2005), **Sikh Panth VishavKosh**, Gur Ratan Publishers, Patiala
7. Mann, Gurinder Singh (2001), **The Making of Sikh Scripture**, Oxford University Press
8. Mark McWilliams (2014). **Food & Material Culture: Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery 2013**, Oxford Symposium.
9. Nandra, Inderdev Singh (Dr.2009), **Sikhia Takneek**, Twenty First Century, Publication, Patiala.
10. The Code of Conduct and conventions-Sikh Rehat Maryada, Dharam Parchar Committee (SGPC), Amritar

^प परिभाषिक शब्द ऐसे शब्दों को कहा जाता है जो विषय-विशेष में प्रयुक्त होते हैं। इसकी किसी विषय या सिद्धान्त के प्रसंग में सुनिश्चित परिभाषा होती है। इसकी अर्थ परिधि सुनिश्चित होती है और ये अन्य पारिभाषिक शब्द या शब्दों से अपने अर्थ और प्रयोग में स्पष्टतः अलग होते हैं। (व्यावहारिक हिन्दी, आधुनिक प्रकाशन, दिल्ली, 2001 पृ. 41)

ABOUT THE COLLEGE

Government College, Ropar is a distinguished institution of higher learning with a pre partition days' legacy spanning back to its establishment in 1945 by the first defence minister of free India Late S. Baldev Singh. As a cornerstone of academic excellence, Government College has been committed to nurturing generations of scholars, thinkers, artists, leaders and sports personalities who have made significant contributions to society and nation. Situated in the heart of Ropar, an archaeological and ancient town located in the foothills of Shiwalik range, the college offers a rich tapestry of educational opportunities across various disciplines, including arts, sciences, humanities, and technology. With a dedicated faculty comprising experts in their fields and state-of-the-art facilities, it provides a dynamic learning environment that fosters intellectual growth and personal development. At Government College, Ropar, a tradition of academic rigor, innovation, and inclusivity is upheld. The college is affiliated to Punjabi University, Patiala and offers various Under Graduate and Post Graduate courses. Beyond the classroom, students at Government College have access to a vibrant campus life, enriched by a plethora of extracurricular activities, cultural events, and community engagement initiatives such as NCC, NSS, Youth Festivals, Red Ribbon Club, District level and Sports level tournaments etc.

Published By:

The Principal Government College, Ropar, Punjab, India
01881-222263

PRINTED BY

NATIONAL PRESS ASSOCIATES

PUBLISHERS AND DISTRIBUTORS OF BOOKS AND JOURNALS

ADMIN OFFICE: C-24, GROUND FLOOR, PANCHSHEEL VIHAR, MALVIA NAGAR,
NEW DELHI- 110017 (INDIA)

REGIONAL OFFICE: 79, GURU ANGAD DEV NAGAR, FLOWER ENCLAVE, DUGRI,
LUDHIANA-141013 (PUNJAB), INDIA.

BRANCH OFFICE: G-1003, PRAKRITI SOCIETY, BANER-BALEWADI ROAD,
BALEWADI PUNE, 411045 MHARASHTRA, INDIA

E-MAIL: npapublishing@gmail.com

Website: www.npapublishing.in

